

**РІВНЕНСЬКИЙ ІНСТИТУТ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА
КИЇВСЬКОГО СЛАВІСТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

На правах рукопису

МАТВЄЄВА Вікторія Станіславівна

УДК 94(438):94(477)''1919/1920''

**ПЕРЕБУВАННЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ
ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В ПОЛЬСЬКИХ ТАБОРАХ
У ПЕРІОД РАДЯНСЬКО–ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ
(1919-1921 РР.)**

20.02.22 –військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
Шелюк Людмила Олександрівна

Рівне – 2010

ЗМІСТ

Список скорочень.....	3
Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	13
I.1. Історіографія.....	13
I.2. Джерельна база дослідження.....	22
Розділ 2. Феномен полону. Масштаби проблеми і її організаційне регулювання.....	30
2.1. Загальна чисельність червоноармійців, які опинились у польському полоні в 1919-1920 рр.....	30
2.2. Система закладів зі справ військовополонених червоноармійців у Польщі.....	43
Розділ 3. Стан перебування радянських військовополонених у польських таборах.....	50
3.1. Система фронтових закладів для полонених.....	50
3.2. Умови утримання в закладах для полонених Верховного командування Війська Польського.....	61
3.3. Транспортування полонених з фронту у тил.....	69
3.4. Розвиток мережі стаціонарних закладів для військовополонених.....	76
3.5. Дострокове звільнення полонених.....	80
Розділ 4. Умови життя та участь червоноармійців у різних громадських і політичних заходах, початок загальної репатріації.....	93
4.1. Організація життя у стаціонарних таборах військовополонених.....	93

4.2. Санітарне забезпечення полонених на розподільчих станціях і у стаціонарних таборах.....	113
4.3. Використання праці полонених.....	123
4.4. Військовополонені червоноармійці в антирадянських формуваннях.....	132
4.5. Зусилля радянської сторони задля поліпшення становища полонених червоноармійців (вересень 1920р. – грудень 1921р.).....	135
Висновки.....	166
Джерела та література.....	170
Додатки.....	181

Список скорочень

- АОХМЛ (ІМКА) – Американська асоціація християнських молодих людей;
- ВККІ – виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу;
- ВП – Військо Польське, польська армія;
- БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка;
- КГО (DOG, ДОДР, ДОЕ-польс.) – командування генерального округу (Війська Польського);
- КЕО – командування етапного округу (Війська Польського);
- КЕП – командування етапного пункту (Війська Польського);
- НКВС – народний комісаріат внутрішніх справ;
- НКІС – народний комісаріат іноземних справ;
- ВНВП – відділ нагляду над військовими похованнями (Війська Польського);
- ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка;
- ОРСА – окружна розподільча станція армії (Війська Польського);
- ОНВЗ, ONGW (пол.) – Відділ опіки над військовими захороненнями (Війська Польського);
- ПБР – Державне управління зі справ полонених, біженців і реемігрантів (Війська Польського);
- ПОЧХ – Польське товариство Червоного Хреста;
- ПРУВУК – польсько-російсько-українська військово-узгоджувальна комісія;
- ПРУУК – польсько-російсько-українська узгоджувальна комісія ;
- РДЧ – Російські добровольчі частини;
- РТЧХ – Російське товариство Червоного Хреста;
- РУД – російсько-українська делегація;
- СБ – стрілецький батальйон;
- СД – стрілецька дивізія;

СП – стрілецький полк;

США – Сполучені Штати Америки;

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік;

т.д. – так далі;

т.зв. – так званий;

т.ін. – таке інше;

тис. – тисяч;

УВО – Український військовий округ;

УГА – Українська Галицька армія;

УНР – Українська Народна Республіка;

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка;

ЦРСА – Центральна розподільча станція армії (Війська Польського);

Центревак – Центральне управління по евакуації населення.

Вступ

Актуальність дослідження. Закінчення Першої світової війни у листопаді 1918 р. не принесло миру Східній Європі. У колишній Російській імперії, а також у північних та північно-східних районах імперії Габсбургів розгорнулася боротьба пригноблених народів за національну незалежність і за спірні території зі змішаним населенням. Особливо тривалою та жорсткою вона була в українських та білоруських землях. Національні держави, що тут виникали, відразу ставали об'єктом експансії зі сторони як білої, так і червоної Росії, а також Польської Республіки, яка активно відстоювала включення до свого складу колишніх східних провінцій Речі Посполитої.

У листопаді 1918 року Польща розпочала війну, яка продовжувалася до середини 1919 року, із Західно-Українською Народною Республікою, утвореною 1 листопада того ж року на території Східної Галичини. У цей період на Поліссі, на Волині і на Поділлі йшли бої з армією Української Народної Республіки. Одночасно зі сходу і півдня її тиснили Червона та Добровольча армії. Відмова визнання ЗУНР і УНР державами Антанти і США сприяла противникам українських національних сил.

Аналогічним шляхом розвивалася ситуація і у Білорусії. Німецькі війська, які після закінчення війни за рішенням Антанти тимчасово залишались у Білорусії та Прибалтиці, поступово відходили на захід, а слідом рухалась Червона армія. Оскільки рівень національної самосвідомості білорусів був недостатньо високий, у нечисленних прихильників незалежності Білорусії не було реальних шансів реалізувати свої плани. На початку 1919 р. ситуацію у Білорусії поглибила згода дана Варшаві державами Антанти на введення туди польських військ.

Таким чином, взаємне прагнення Польщі та Росії поставити під свій контроль українські та білоруські землі, які лежать між їх етнічними територіями, робило польсько-російський конфлікт неминучим. Юзеф Пілсудський, один із творців Польської Республіки, її перший голова і

головнокомандуючий Польської армії, ще у 1918 р. так означив для себе мету війни з Росією: ”Я вирішив напружити сили, щоб якомога далі від місць, де прокльовувалося і кувалося нове життя, припинити всі спроби і наміри ще раз нав’язати чуже нам життя, життя, яке не ми влаштували ” [86.S.139]. Виникненню конфлікту сприяла і політика західних держав (особливо Франції), які заохочували проведення Варшавою агресивної східної політики, щоб не дати більшовикам можливості нести знамено пролетарської революції у Європі на багнетах Червоної армії.

Перші зіткнення між польськими військовими частинами та підрозділами Червоної армії відбулися 13 лютого 1919 р. у районі білоруського містечка Береза-Картузька. Фактично з того моменту почалася неоголошена війна між Польщею та радянськими республіками, яка продовжувалася 20 місяців. У 1919р. її війська зайняли Вільно (Вільнюс), Білорусію до Березини, Західну Волинь. У жовтні 1919 р. у зв’язку з наступом Денікіна на Москву, Пілсудський домовився з представниками радянського уряду про припинення наступальних операцій. Він побоювався, що у випадку повалення радянської влади, держави Антанти обмежать його свободу дій на сході і примусять ввести армію на територію етнічної Польщі.

Ці побоювання підтвердилися у грудні 1919 р., коли держави Антанти дозволили Варшаві організувати свою цивільну адміністрацію лише на етнічних польських територіях (т. зв. лінія Керзона).

Після поразки Денікіна ці думки втратили актуальність, Ю.Пілсудський вирішив відновити активні дії на цей раз в Україні. Між Польщею та урядом УНР було підписано політичний договір, який регулював питання територіального розмежування та економічних відносин, та військову конвенцію. 25 квітня 1920 р. розпочався спільний наступ Польської армії та військ УНР на Київ, який завершився його захопленням вже 6 травня 1920 р.

Та втриматися в Україні та Білорусії полякам не вдалося. На початку червня 1920 р. польський фронт був розірваний 1-ю кінною армією

С.М.Будьонного. Розпочався відступ поляків спочатку з України, а потім із Білорусії, який вдалося зупинити лише у серпні 1920 р. вже під Варшавою, Львовом та Перемишлем. Після програної у другій половині серпня 1920 р. Червоної армії Варшавської битви фронт знову відкотився на схід. Польськими військами було знову зайнято Брест, Гродно, Барановичі, Ліду, Луцьк, Рівне та інші білоруські та українські міста. Не маючи сил для продовження війни, воюючі сторони 12 жовтня 1921 р. погодилися заключити перемир'я, а 20 березня 1921 р. у Ризі був підписаний мирний договір між Польшею, Росією і Україною.

Війна Польщі з радянськими республіками супроводжувалася величезними руйнаціями на театрі військових дій, вона на 2 роки затримала перехід населення до мирного життя. Найважчими були людські втрати на фронті і серед полонених, про чисельність яких не має прямих даних. За офіційними даними, військові втрати Польщі у 1918-1921 р. склали більше 50 тис. чоловік і найбільше жертв припадає на війну із радянськими республіками [129]. Втрати радянської сторони у цій війні досі не встановлені. Навіть польські і російські дані про чисельність червоноармійців, які повернулися додому у рамках офіційного обміну полоненими у 1921 р., різняться між собою майже на 9 тис. чоловік. Поляки нарахували 69 762 чоловік [186.S.130-131], російські дослідники 75 699 чоловік [125.C.34].

Звичайно, це були далеко не всі червоноармійці, які опинилися у неволі в ході військових дій. Хтось помер у полоні від хвороб, голоду, холоду, чи вступив у різні антирадянські військові формування, загинув у боях з Червоною армією у 1920 р., перейшов на радянську сторону, хтось залишився у Польщі (особливо вихідці з територій Західної України та Західної Білорусії, які відійшли до Польщі), виїхав на Захід чи повернувся додому після оголошення у листопаді 1921 р. амністії рядовому складу антирадянських військових формувань і тому не потрапив до офіційної статистики тих, хто повернувся з полону

Таким чином, ми маємо справу з більшою, понад 100 тис. чоловік, групою людей, поєднаних спільною долею. Вивчення їх долі під час перебування у польському полоні, становить актуальну наукову проблему, достатньо важливу для української історичної науки. Серед полонених було чимало українців, які опинилися у Червоній армії добровільно чи у зв'язку з мобілізацією. Їх доля нічим практично не відрізнялася від долі росіян, татар і представників інших народів, які проживали у Росії. Усі вони зіткнулися з рівним вибором: чекати закінчення війни часто у нестерпно важких умовах табірної життя, або ж вступити до союзних Польщі українських та російських формувань. В окремих випадках саме полонені червоноармійці були головним джерелом кадрового поповнення армії Української Народної Республіки. Комплексне вивчення долі червоноармійців у польському полоні дозволяє відкрити ще одну маловідому сторінку історії України рубежу першого і другого десятиріч ХХ ст

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження «Перебування військовополонених червоноармійців у польських таборах у період радянсько-польської війни (1919-1921 рр.)» є складовою частиною комплексної наукової теми, яка розробляється кафедрою всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету під назвою «Україна – Польща: історія і сучасність» (протокол №3 від 28 жовтня 2003 р. засідання вченої ради РІС КСУ)..

Мета і завдання роботи. Метою дослідження є: на основі аналізу матеріалів архівів і опублікованих джерел, а також спеціальної літератури всебічно вивчити весь комплекс питань, пов'язаних з перебуванням червоноармійців у неволі з моменту полону і до репатріації на батьківщину.

Для досягнення поставленої мети вирішуються наступні завдання:

- визначити стан наукової розробки та охарактеризувати джерельну базу теми;

- визначити чисельність червоноармійців, захоплених поляками у полон з 16 лютого 1919 р. по 18 жовтня 1920 р.;
- прослідкувати процес становлення та розвитку системи польських військових закладів, що займалися справами полонених;
- з'ясувати легальні можливості полонених отримати свободу до початку їх масової репатріації;
- вивчити процес становлення і розвитку установ і закладів для полонених Верховного командування Війська Польського;
- охарактеризувати стан червоноармійців під час їх перебування у фронтових закладах для полонених;
- дослідити умови транспортування полонених з прифронтової смуги до стаціонарних закладів для полонених, підвідомчі Міністерству військових справ;
- дати нарис історії польських стаціонарних закладів для полонених;
- охарактеризувати умови утримання полонених у таборах і на розподільних станціях з метою з'ясування ступеня відповідності реальним інструктивним документам військового міністерства;
- оцінити стан медичного обслуговування полонених;
- визначити, чи вживалися заходи з польської сторони, спрямовані на покращення умов утримання військовополонених червоноармійців;
- проаналізувати проблему використання праці полонених;
- вивчення питання про участь полонених червоноармійців у антирадянських військових формуваннях на стороні Польщі;
- показати спроби радянської сторони щодо полегшення участі полонених червоноармійців до і після закінчення військових дій.

Об'єктом наукового висвітлення стали червоноармійці, які опинилися у польському полоні в час військових дій між Польщею і радянськими республіками у ході військових дій між ними у 1919 – 1920 рр.

Предмет дослідження – взяття та процес перебування червоноармійців у полоні в системі фронтових і спеціалізованих закладах, а також процес їх репатріації.

Хронологічні рамки охоплюють період з 16 лютого 1919 р. до кінця 1921 р. Початковою датою стало взяття поляками у полон перших червоноармійців у боях під Барановичами, у Білорусії. Завершальною – закінчення повернення на батьківщину основної маси полонених відповідно до Угоди про репатріацію військовополонених та інтернованих від 24 лютого 1921 р.

Наукова новизна одержаних результатів роботи полягає у тому, що її автор на основі широкого комплексу різнобічних джерел, частина яких вперше вводиться у науковий обіг, а також використаної літератури предмета:

- уточнює приблизну чисельність бійців і командирів Червоної армії, які опинились у польському полоні в 1919 – 1920 рр., сприяючи тим самим розумінню істини у суперечці, яку останні півтора десятиліття ведуть між собою польські та російські історики і публіцисти;
- показує об'єктивні та суб'єктивні причини організаційно-технічної неготовності польської сторони для забезпечення полоненим умов утримання, відповідних до вимог міжнародних конвенцій і гуманітарних норм, характеризує діяльність товариств Червоного Хреста і зарубіжних благодійних організацій для полегшення долі полонених;
- докладно висвітлює різні сторони життя червоноармійців у закладах для полонених, такі як: облік, транспортування до стаціонарних таборів, санітарна обробка, харчування,

обмундирування, використання на роботах, грошове утримання, медичне обслуговування, організація вільного часу тощо;

- корегує наявні в літературі відомості про чисельність окремих груп військовополонених, які не опинилися у числі репатрійованих у РСФРР і УРСР у 1921 р. (розстріляних, померлих, які вступили до антирадянських формувань, звільнених, як громадян польської та дружніх держав, що відмовилися повертатися на батьківщину тощо).

Практичне значення роботи складається у можливості використання її матеріалів та висновків у наукових дослідженнях з історії радянсько-польських відносин, історії Польщі та її східних сусідів під час розробки загальних і спеціальних курсів з історії України, Польщі та Росії.

Методологічною основою дослідження є загальновизнані принципи історичного пізнання – історизм, об’єктивність, системний підхід. Застосовано проблемно-хронологічний метод, який дозволяє вивчити основні аспекти життя червоноармійців протягом їх перебування у полоні до прибуття на пункти обміну.

Необхідність розгорнутої критики джерел продиктувала звернення до методу критичного аналізу. Особливу увагу було приділено критеріям достовірності інформації, розміщеної у джерелах, що знаходяться у нашому розпорядженні.

Наукова апробація результатів. Основні положення, результати і висновки дослідження викладені у 4-х статтях, опублікованих у професійних виданнях та затверджених ВАК України, а також на Міжнародній науковій конференції “Індустріалізація та становлення сучасної політичної системи у Європі у XIX – XX століттях” (Москва 2005 р.), Міжнародній конференції “Внутрішні та міжнародні фактори утворення незалежних держав у Центральній та Південно-Східній Європі XIX – XX ст.” (Лодзь 2008 р.),

Науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу РІС КСУ (Рівне 2008 р.).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновку (169 стор.), додатків (17), а також списку використаних джерел (235 позицій). Загальний обсяг рукопису дисертації 200 стор.

Розділ 1. Історіографія та джерельна база

1.1. Історіографія дослідження.

Питання про те, скільки військовослужбовців Червоної армії у 1919 – 1920 рр. опинилося в польському полоні і як там склалась їх доля, стало предметом пильної уваги істориків лише в останні півтора десятиліття.

Причини такого тривалого ігнорування дослідниками цього питання переважно політичні. У 20–30-ті рр. ХХ ст., коли історія радянсько-польської війни активно вивчалася у СРСР, перш за все її безпосередніми учасниками, головним чином з'ясовувалися причини невдачі польського походу 1920 р., а не питання про людську ціну цієї війни. Радянське керівництво, за рішенням якого від 16 липня 1920 р. бойові дії із вигнання польських та союзних їм військ з території колишніх західних областей Російської імперії перетворилися у закордонний похід з метою “допомогти пролетаріату і робітничим масам Польщі звільнитися від поміщиків та капіталістів” [79. Ч.І. С.142], не дуже цікавили точні дані про втрати і чисельність полонених під час радянсько-польської війни. У ті роки Польща розглядалася Радянським Союзом як найбільш вірогідний супротивник у майбутній війні з капіталістичним оточенням і аналіз ходу військової кампанії 1920 р. повинен був дати відповідь про її сильні та слабкі сторони, щоб не повторювати попередніх помилок. Варто пам'ятати про ті обставини, що у Червоній армії у роки громадянської війни була відсутня система точного обліку особового складу.

Польська сторона також не намагалася встановити чисельності червоноармійців, захоплених Військом Польським у полон за 20 місяців бойових дій. Але це не означає, що питання про полонених червоноармійців взагалі не розглядалось польськими дослідниками. У 20-30-ті роки досить популярним жанром військово-історичних досліджень були нариси історії окремих полків та дивізій, а також тактичний розбір найбільш важливих бойових операцій. У зв'язку з цим наводилися окремі дані про захоплені трофеї і полонених. Окрім того, деякі дані називалися ще у ході військових

дій. Так, Ю.Пілсудський, який особисто командував польськими військами в Україні, в інтерв'ю англійському кореспонденту у травні 1920 р. визначив чисельність полонених, захоплених у ході кампанії на Правобережній Україні в квітні-травні 1920 р., приблизно у 30 тисяч чоловік [86.S.158].

Істотна різниця спостерігалася у думках з питання про чисельність полонених, захоплених у ході Варшавської битви 16 – 28 серпня 1920 р. Вона визначалась у межах від 48 тис.(представлення до нагороди Ю. Пілсудського Великим хрестом ордена “Віртуті мілітарі”) [124.Т.ХХІІІ] до 80 тис. чоловік [186.S.30]. Але найбільш розповсюдженою стала цифра у 66 тис. Першим її назвав С.Кюнстлер. Він здійснив підрахунки захоплених полонених по гарячих слідах, але лише до 24 серпня 1920 р., тобто без врахування бійців розгромлених підрозділів Червоної армії, які були захоплені польськими тилловими частинами і цивільним населенням пізніше [196.S.28].

Але спроби визначити загальну кількість захоплених у полон червоноармійців у 1919-1920 рр., тим більш прослідкувати їх долю, починаючи з моменту, коли вони опинилися під владою противника, польськими авторами до 1939 р., не приймалися.

Перебудова та наступний розпад Радянського Союзу, а також зміни у Польщі після 1989 р. створили більш сприятливі умови для звернення істориків Росії та Польщі до багатьох складних питань радянсько-польських відносин, у тому числі і про долю полонених червоноармійців у Польщі в 1919-1921 рр. Українські історики до цієї проблеми особливої уваги не виявили, що легко пояснюється і відсутністю в Україні необхідних джерел і тим, що поляки аж до літа 1920 р. не виділяли українців з Придніпровської України із загальної маси полонених червоноармійців. Є лише окремі згадки про полонених червоноармійців в узагальнюючих працях, присвячених історії української державності в 1919-1921 рр., а також становленню та бойовому шляху армії Української Народної Республіки [135, 151, 156, 159, 160].

У російській історичній науці це питання розглядалося під іншим ракурсом. У ній панує переконання, що історія радянсько-польських відносин – це виключно історія взаємостосунків радянської Росії та Польщі. У результаті цієї хибної думки, зрозуміло, недооцінюється значення українського фактору, причому в усіх його вимірах, тобто київському (УНР), харківському (УРСР) та львівському (ЗУНР), особливо для періоду кінця 1919 – першої половини 1930-х рр. Із середини 1990-х рр. ця проблема постала в один ряд з іншими нагальними проблемами, які викликали підвищену зацікавленість вчених і широкої громадськості Польської Республіки та Російської Федерації. Цьому сприяли ті обставини, що російські історики звернулися до проблеми полонених червоноармійців у момент зняття покрову секретності з трагедії Катині, Мідне, Старобельську та інших місць розстрілу поляків в Радянському Союзі у 1940 р. Даний момент прислужився польським дослідникам та публіцистам підґрунтям для того, щоб виникло природне бажання російських істориків з'ясувати долю своїх співвітчизників і назвати контрпропагандистською акцією. Для її означення був придуманий спеціальний термін – “антикатинь” або “контркатинь”.

Звичайно ж звернення російських дослідників до проблеми військовополонених червоноармійців варто вважати природними та закономірними, як і звернення польських істориків та публіцистів до проблеми катинського злочину. Обов'язок вчених – ліквідувати цю “білу пляму” в історії радянсько-польських відносин, встановити, скільки переважно молодих чоловіків, майбутніх робітників та селян, військових і вчених, письменників, поетів, необхідних своїй країні, рідним і близьким, не повернулися із польського полону. А для цього необхідно знати, як багато їх опинилося у польській неволі у період війни Польщі з радянськими республіками.

Першою з російських істориків цієї проблеми торкнулася московська дослідниця І.В.Міхутіна [147]. Для неї це був лише один із сюжетів монографічного дослідження політичних аспектів радянсько-польської війни

1919-1920-х рр. Твердження Міхутіної про загибель у полоні десятків тисяч полонених червоноармійців викликало вкрай різку реакцію польських істориків та публіцистів. Вони звинуватили російського вченого у бажанні виставити поляків невинуватими відповідно до червоноармійців, які опинилися в їх руках [Див.напр.: 230]. Відповіддю на звинувачення стала стаття І.В.Міхутіної у журналі “Новая и новейшая история”, спеціально присвячена питанню про чисельність червоноармійців у польському полоні, у якій вона на основі доступних їй на той момент польських документів і Російського державного воєнно архива (РГВА) доводила, що в загальному їх було більше 165 тис. чоловік [148], а додому повернулося менше 100 тис. У суперечку, що розгорталася втягувалися все нові учасники з обох сторін, а сам він набував все більш жорсткий характер [74; 75; 226; 123; 2000.№11(14); 141; 123.2001.№3;145; 161; 210; 188; 123.2005.№5(64) та ін.].

У процесі дискусії російськими дослідниками називалися різні цифри, при тому, що у ряді випадків в обґрунтуванні їх достовірності наводилися серйозні документальні джерела. На основі польських документів, які зберігаються у Російском державном воєнном архиве, Т.М.Сімонова лише з 1920 р. нарахувала 146 813 полонених [157.С.53], Н.С.Райський схиляється до 150 тис.[155.С.31], Ю.В.Іванов і М.В.Філімошин говорять про 130 тис. [75.С.65], О.Дайнес вважає, що їх було від 130 до 150 тис. [137], а П.Аптекара – близько 110 тис. [134]. Максимальну ж цифру навів Г.П.Матвеев – не менше 206 877 червоноармійців, які потрапили до полону поляків за 20 місяців війни [145]. Він отримав її на основі даних щоденних зведень Оперативного відділу польського Верховного командування за 1919-1920 рр. У своїх наступних публікаціях цей історик, долучаючи все більш широке коло різнобічних джерел, перш за все вилучених із польських та російських архівів, а також праці та мемуари учасників війни, суттєво уточнив свої висновки. Він вважає, що реально у польських зведеннях для полонених опинилося не менше 153 тис. полонених червоноармійців, а різницю між

даними Оперативного відділу і своїми підрахунками пояснює головним чином тим, що у ході Варшавської битви та осінніх боїв 1920 р. поляки цілеспрямовано не брали у полон поранених червоноармійців. Вони лишали їх на полі битви на призволяще, але при цьому включали їх до зведень, які направлялися до вищих штабів як полонених [143;144]. Г.П. Матвеев першим серед дослідників проблеми не лише підрахував загальну кількість червоноармійців, які опинилися у польському полоні, але і прослідкував динаміку полону за періодами: з 18 лютого 1919 р. по 25 квітня 1920 р., з 25 квітня по 16 серпня 1920 р., у ході Варшавської битви з 16 по 28 серпня, а також з осені 1920 р., до припинення військових дій у жовтні 1920 р. Польська сторона підрахунки російських вчених з обуренням відкидає. Наприклад, Карпус З. оцінив їх як “безглузді твердження, що не спираються на жодні достовірні джерела” [123.2000.№11(14).С.24].

У цілому ж можна стверджувати, що питання про чисельність червоноармійців у польському полоні на теперешній час відноситься до числа найбільш повно розроблених питань у російській історіографії, присвячених цій проблемі.

Суттєво слабше вивчені сюжети, пов’язані з долею червоноармійців з того моменту, коли вони, опинилися у руках поляків, піддавалися допиту, були зареєстровані та відправлені на збірні пункти, пересильні та розподільчі станції, а потім у стаціонарні чи тимчасові табори для військовополонених, умови їх утримання в закладах для полонених різних типів, організація повсякденного життя, використання на роботах тощо.

Окремим сторінкам їх життя у полоні, як правило, трагічним, присвячені журнальні статті Ю.І. Іванова, М.В. Філімошина, Т.М.Сімонової, написані на основі документів із московських архівів [75; 123; 142]. У самому загальному вигляді ці питання висвітлені Г.П. Матвеевим у передмові до збірника документів “Красноармейцы в польском плену в 1919-1922 гг.”, виданому у 2004 р. [76].

Набагато краще у російській історіографії розроблені сюжети пов'язані з обговоренням питань про обмін полоненими та інтернованими на таємних двосторонніх радянсько-польських переговорах у 1919 р. у Микашевичах і у 1920-1921 рр. на мирній конференції у Ризі, з виконанням підписаної там 24 лютого 1921 р. міждержавної угоди про репатріацію. На сьогодні, окрім охарактеризованої вище монографії Міхутіної, їй присвячена ще одна, невелика за об'ємом, робота Н.С. Райського, написана на основі матеріалів із центральних російських архівів та вітчизняної літератури... [155]. Польські джерела, за виключенням опублікованих у “Документах и материалах по истории советско-польских отношений”, автор взагалі не використовував, так само, як і праці польських дослідників.

Оцінюючи в цілому стан сучасної російської історіографії у цій проблемі, можемо стверджувати, що увагу російських авторів у сьогоденні зосереджено в основному на :

- а) визначення загальної чисельності військовослужбовців Червоної армії, які опинились у польському полоні;
- б) з'ясування причин їх трагічного стану у закладах для полонених;
- в) підрахунку кількості загиблих у полоні;
- г) вивчення процесу репатріації військовополонених після підписання мирного договору.

Концентрація уваги саме на цих проблемах пояснюється характером наявних у Росії джерел, а також природнім бажанням знати всю правду про долю співвітчизників, які опинилися у польській неволі під час радянсько-польської війни, у тому числі і про її трагічні сторони.

У польській історичній науці у плані монографічного вивчення проблеми полонених червоноармійців на даний момент зроблено більше, ніж у російській. Найбільш значимою є робота дослідника з Торуня Збигнева Карпуса “Російські та українські полонені та інтерновані на території Польщі у 1918-1924 рр.” [187], видана у 2001 р. також на російській і англійській мовах. У числі його праць також ряд статей на цю ж тему. Карпус першим з

польських дослідників здійснив підрахунки загальної кількості червоноармійців, які опинилися у польському полоні. Саме встановлену Карпусом чисельність полонених військовий польський історик А. Новак вважає його найбільш суттєвим досягненням [209. S.181].

Особливо варто згадати про використану Карпусом методику підрахунку. Він не шукав комплексних джерел, які містили сукупні дані про чисельність полонених червоноармійців. Беручи в якості вихідних дані про кількість повернутих у 1921 р. в Україну та Росію полонених червоноармійців – 66762 чоловік, він додав до них приблизно 25 тис. чоловік, які, за його словами, “ледве потрапивши у полон, чи недовго пробувши у таборі, піддавались агітації і вступали до російських, козачих та українських військових формувань, що разом з поляками воювали з Червоною армією”, а також 16-18 тис. померлих у таборах від ран, хвороб та недоїдання. Згідно з такими його підрахунками у польському полоні опинилося близько 110 тис. червоноармійців [123. 2000. № 11(14). С.23]. Як бачимо, ця цифра суттєво менша тієї, яку називають більшість російських істориків.

Безперечною заслугою торунського історика є те, що, спираючись на польські архівні документи, він зробив досить успішну спробу відтворити картину утримання військовополонених червоноармійців у стаціонарних таборах. Правда при цьому основний акцент зроблено ним на об’єктивних причинах та складностях, з якими доводилося зіткнутися полоненим: відсутність попередньо створеної системи спеціалізованих закладів для полонених, загальна нестача продовольства у країні, обмундирування та взуття, щоб одягнути в холодний період червоноармійців, підданих мародерству під час полонення тощо. Карпус аналізує і хід обговорення питання про полонених на переговорах у Микашевичах та Ризі, намагається з’ясувати причини за якими радянська сторона нібито зволікала із заключенням угоди про репатріацію, показує, як цей процес проходив.

Усі інші польські дослідники, які займалися історією радянсько-польської війни 1919-1920 рр., розглядали питання полонених лише дотично,

частіш називають кількість червоноармійців, що потрапили у полон у ході окремих великих битв. Як і раніше серед них існує повна єдність у питанні про чисельність полонених, захоплених у квітні-травні 1920 р. в Україні – близько 30 тис. чоловік [187.S.60]. І все ж так і не існує єдиної думки про кількість червоноармійців, які потрапили у полон під час Варшавської битви 16-28 серпня 1920 р. Так, Карпус вважає, що у ході Варшавської битви, кінцевою датою якою він чомусь вважає 10 вересня 1920 р., у полон потрапило близько 50 тис. червоноармійців [123. 2000.№11(14). С.23]. М.Вжосек, А.Чубинський, М.Прушинський, Р.Юшкевич погоджуються з цифрою 66 тис. [234. S 92; 172. S.241; 217. S.246; 185. S.393], Г.Лукомський схиляється до того, що полонених було 70 тис. чоловік [200. S.113].

Проте, ніхто з польських дослідників не намагався з'ясувати кількість полонених, захоплених у період з лютого 1919 р. по 25 квітня 1920 р. Частковим виключенням із сказаного є вище згадана монографія З. Карпуса, але й у ній наводиться лише одна, відверто занижена цифра, яка відноситься до листопада 1919 р. Історик мотивує це тим, що інші дані у польських джерелах відсутні.

Варто сказати, що польські дослідники не замовчували проблематику, яка хвилювала їхніх російських колег, суттєво більший акцент роблять на об'єктивних причинах важкого становища червоноармійців у польському полоні, практичні аспекти організації утримання в спеціалізованих закладах, улаштування їх повсякденного життя. Особливо це характерно для робіт З.Карпуса, який у даний час найбільш активно займається цією проблемою у Польщі, а також брав участь у публікації джерел з цієї проблеми [95; 96; 76]. Варто визнати, що Карпус далеко не повністю використовує доступні польські матеріали, особливо ті, що стосуються дотабірного життя полонених червоноармійців, а також абсолютно ігнорує таке важливе джерело, як щоденні зведення Оперативного відділу Верховного командування Війська Польського.

Західні історики цією проблемою практично не займалися. Лише у роботі англійського дослідника Нормана Девіса є невеликий сюжет, скоріш панегірик, що схвалює благородство польських солдат і населення, яке демонструвалося чуйним ставленням до полонених червоноармійців під Варшавою [173].

Говорячи про ступінь вивчення проблеми, можемо впевнено стверджувати, що до тепер українські історики вивченням долі полонених червоноармійців, більшість з яких були українці, не займалися. Однак, вона в останні півтора десятиліття привертає увагу польських і російських вчених та громадськості. Сучасними вченими Росії та Польщі більш докладно вивчено питання про чисельність червоноармійців, що опинилися у польському полоні. Правда єдності з цього питання і досі немає. Найбільш переконливою видається точка зору російської сторони, обґрунтована на солідних джерелах, частина з яких польськими авторами просто проігнорована. Стосовно ж інших джерел, пов'язаних з перебуванням червоноармійців у полоні і наступним поверненням додому, вони хоч і поставлені дослідниками, але вирішені частково і детально не розглядалися.

1.2. Джерельна база дослідження

У період роботи над дисертацією було використано широке коло різнобічних джерел. У цілому можемо розділити їх на такі групи: архівні документи; опубліковані джерела; мемуари учасників війни, у тому числі і ті, що пройшли через польські табори для військовополонених; матеріали преси та періодики, довідково-інформаційні видання.

Виявлені нами у польських та російських архівах джерела, які не було включено до загальних та тематичних документальних збірників, присвячених радянсько-польським стосункам і долі червоноармійців у польському полоні, мають важливе значення для уточнення цілого ряду аспектів проблеми, яка нас цікавить. В основному це матеріали з Російського державного воєнного архіву (РГВА) і польського Центрального військового архіву (Centralne archiwum wojskowe - CAW).

Так знайдені нами документи у РГВА допомагають скоректувати деякі із представлених у польській історіографії положень. Як вже зазначалося вище, головний польський спеціаліст із проблеми червоноармійців у польському полоні З.Карпус, ігноруючи дані зведень III (Оперативного) відділу Верховного командування Війська Польського, стверджує, що після заключення на переговорах у Микашевичах у жовтні 1919 р. таємної польсько-радянської угоди про відмову від активних наступальних операцій на фронті, наплив нових полонених припинився до квітня 1920 р.[187. S.53]. Це твердження спростовується, наприклад, повідомленням командира одного з батальйонів 8-ї радянської стрілецької дивізії (СД) від 6 жовтня 1919 р. про те, що “3 листспада у Борисів привели 3 партії полонених: одна 36 чол., друга 10 чол. і третя чоловік 100 чи більше, всі полонені були роздягнені мало не до нижньої білизни. Полонених відправили вглиб Польщі” [68. Л.186]. З цього документа бачимо, що процес взяття у полон червоноармійців у жовтні не зупинився.

Важливе значення для з’ясування питання про чисельність полонених мають зведені звіти (за 10, 12, 15 і більше днів) про втрати різних частин і

з'єднань Червоної армії, що воювали на Західному фронті у 1920 р., які зберігаються у РДВА у фонді 1483. З їх допомогою у ряді випадків вдалось встановити ступінь достовірності щоденних зведень III відділу Верховного командування Війська Польського. Так, наприклад, у польському зведенні від 7 вересня 1920 р. говориться про взяття у полон 46 червоноармійців із 513-го стрілецького полку (СП) 57-ї стрілецької дивізії [85.S.650], а у зведенні штабу 170-ї стрілецької бригади (СБ) за 5 вересня говориться про добровільну здачу у полон 1-ї роти 513-го СП у кількості 47 чоловік [63.Л.7,7об.]. У польському зведенні від 9 вересня 1920 р. говориться про 247 полонених із 510-го (СП) 57-ї СД [85.S.653], а у донесеннях командира 510-го СП за 9 вересня 1920 р. вказується, що при відступі було залишено багато вбитих і поранених, без вісти зниклих і, можливо, потрапив у полон 3 батальйон [63.Л.7,7об.]. У зведенні штабу 57-ї СД від 23 вересня 1920 р. говориться про те, що дивізія дише за тиждень, з 14 по 21 серпня, втратила 58 чоловік полоненими і 986 чоловік зникло без вісти, і це без даних про “цілком знищеної” 171-ї СБ і втратах 169-ї СБ [65.Л.40,40об.]. Тобто, фактично, це втрати однієї 170-ї бригади, артилерії і прилеглих частин. Про інші бригади дані за цей період не знайдено. Але є відомості, що у 171-й СБ у серпні без вісти зникло 176 чоловік [64.Л.22], а у 169-й СБ з 16 по 31 серпня потрапили у полон 2 і зникло без вісти 317 червоноармійців [64.Л.31,32]. На думку спадає, що дані про 171-й СБ явно занижені, оскільки не відповідають визначенню “цілком знищена”. У польському зведенні за 17 серпня також повідомляється про “цілковите знищення” 171-го СБ і двох полків 8-ї СД, взяття у полон більше 800 червоноармійців [85.S.618]. За нашими підрахунками на основі зведень, загальні втрати полоненими 57-ї дивізії за серпень 1920 р. складало приблизно 1750 чоловік [85.S.597,616,621,633], а за неповними даними штабу 57-ї СД – 1530 чоловік [64.Л.43]. А ось за період з 15 вересня по 1 жовтня того ж року у зведенні штабу 57-ї дивізії називається цифра 1046 без вісти зниклих [64.Л.49], у той час, як у польських зведеннях говориться всього лише про 380 полонених із 57, 55, 17 і 18-ї СД Червоної

армії. Звичайно, варто враховувати, що бої у цей час 57-а СД вела вже на території Білорусії. Тут не було польської міліції та загонів самооборони, які влаштовували облави на червоноармійців, що відбилися від своїх частин, тому була можливість без побоювань дезертирувати.

Подібні результати отримані при порівнянні зведень III відділу Верховного командування і штабу 48-ї СД РСЧА за першу половину вересня 1920 р. Наприклад, у польському джерелі говориться приблизно про 800 полонених з цієї дивізії [85.S.650,653,655,657,658,660], а у журналі бойових дій 48-ї СД мова іде про 1029 полонених і 2249 зниклих без вісти [62. Л.289].

Достовірність даних зведень польського Оперативного відділу Верховного командування підтверджують і матеріали Центрального військового архіву у Рембертове. Так, за даними оперативних зведень, 6-а польська армія під час наступу на Україні в кінці квітня 1920 р. полонила (включно із 2-ю і 3-ю бригадами УГА, які добровільно здалися у полон полякам) приблизно 11 тис. червоноармійців [85.S.488]. А за даними інтенданства тієї ж армії у її розпорядженні у цей час було 13091 полонених та інтернованих, 738 з яких стояли на утриманні ще до початку наступу [34]*.

Треті (III оперативні) відділи штабів польської армії і фронтів направляли свої зведення не лише Верховному командуванню. Копії передавались і у інші відділи, безпосередньо у другі (II) відділи (розвідка і контррозвідка) штабів армії, які також активно працювали з полоненими, збираючи під час допитів інформацію про противника, і вели їх облік [24]. Це видно, наприклад, із наказу в.о. начальника польського Генерального штабу генерала С. Галлера від 9 червня 1920 р. У ньому підкреслювалась важливість своєчасного і успішно проведеного допиту полонених, від якого залежить “як розпорядження керуючих нашими операціями штабів, так і наш успіх на фронті”. С. Галлер вимагав бачити у кожному полоненому “цінне джерело розвідки” і невідкладно направляти їх най коротшим шляхом у штаб армії для проведення систематичного допиту [14].

Інформаційний офіцер (т.б. співробітник II відділу. – В.М.) Литовсько-Білоруської дивізії повідомляв своєму вищому керівництву у 2-й армії про взяття у полон 8 вересня 350 червоноармійців, а його колеги з 3-ї легіонерської дивізії про полонення 13 вересня 1920 р. 32 червоноармійців [20]. Такі ж дані є у зведеннях III відділу Верховного командування за 9 і 14 вересня 1920 р. [85. S. 653, 660]. За даними начальника II відділу I-ї армії частинами армії з 16 по 21 серпня було взято 1209 полонених [4], а згідно оперативних зведень – з 13 по 26 серпня 1964 червоноармійці [85. S.633]. Беручи до уваги невідповідність звітних періодів, можемо вважати ці дані співставними, тим більше, що 1-а армія почала жорстокі оборонні бої на ближчих підступах до Варшави 13 серпня і вела активні бойові дії і після 21 серпня. Референти інформаційного відділу командування 21 (Гірської) дивізії 13 вересня 1920 р. доповідали у II відділ командування 2-ї армії про те, що дивізією з 1 по 13 вересня взято у полон 749 червоноармійців і 3 офіцери [19], а згідно зведень оперативного відділу, ця дивізія взагалі у цей час полонених не брала.

Варто визнати, що архівні дані не завжди співпадають чи є близькими до даних оперативних зведень. Наприклад, співставлення даних про полонених у зведеннях III відділу з даними Литовсько-Білоруського і Волинського фронтів за кінець 1919 – початку 1920 р. дає неоднозначну картину. Частина даних співпадає. Так, за грудень 1919 р. для Литовсько-Білоруського фронту такий збіг мав місце у 13 випадках. Але сумарна чисельність полонених розходиться (близько 506 полонених за даними фронту [28], близько 625 за зведеннями III відділу Верховного командування [85. S. 387-389,391-394, 396-400, 403-404]). У телефонограмі начальника штабу польської Сибірської бригади у секції полонених командування 5-ї армії повідомляється про те, що з 14 по 22 серпня 1920 р. захоплено 391 полонений [31], а у зведеннях Оперативного відділу взагалі відсутні дані, що ця бригада брала полонених.

Очна та заочна дискусії, які ведуться останнє десятиліття між російськими та польськими істориками та публіцистами стосовно чисельності червоноармійців у польському полоні вказує на те, що у кінцевому результаті проблема зводиться до питання про достовірність джерел, які є у надбаннях дослідників. При безперечній науковій коректності такого підходу у ньому є певний підтекст. Справа у тому, що у архівах Росії, України та Білорусії при великому бажанні неможливо відшукати точних документальних свідчень про кількість червоноармійців, які опинились у польському полоні. Якби такі дані були, то радянська сторона обов'язково використала би їх на мирних переговорах з Польщею у 1920-1921 рр.

Деякі російські дослідники, наприклад Ю.В.Іванов, при визначенні чисельності померлих у полоні червоноармійців, посиляється на ноту Г.В.Чичерина, згідно якої у полоні загинуло близько 60 тис. чоловік [74. С.24]. Проте ці дані не підтверджуються іншими джерелами, що робить їх вразливими для критики. Відомо, що нота датована 9 вересням 1921 р., коли репатріація наближалась до кінця і стало зрозуміло, що на батьківщину повернеться близько 70 тис. полонених. А оскільки у тій же ноті загальну кількість полонених було визначено у 130 тис., то 60 тис., які були відсутні, зарахували до загиблих. Викликає сумнів також визначення Чичериним проміжку часу, протягом якого вони померли – два роки. Не зовсім зрозуміло, чи автори ноти обмежували його 1919-1920 рр., чи 1920-1921 рр.

15 жовтня 1920 р. завідувач радянського Бюро військовополонених у Берліні А.Файнштейн повідомив голові Центроевака А.В.Ейдуху, що за отриманими ним від представника Американської асоціації християнської молоді даними у Польщі знаходиться 68 тис. офіційно зареєстрованих військовополонених у той час, як представник радянського Російського товариства Червоного Хреста С.Семполовська визначала їх кількість приблизно у 180 тис. чоловік. Файнштейн сумнівався у достовірності даних

Семполовської, вважаючи її “недостатньо інформованою про стан справ військовополонених у Польщі...” [76.С.347].

Таким чином, у розпорядженні радянської сторони із самого початку були дані, які суттєво різнилися. Відповідно, жодному з них вірити не можна.

Наші пошуки в архівах Росії та України показали, що хоч трохи повних даних про кількість полонених на окремих етапах війни і у джерелах, що у них зберігається, немає. Матеріали Архива внешней политики РФ (АВП РФ), Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ), Российского государственного государственного архива социально-политической истории (РГАСПи), які мали дані про полонених червоноармійців в основному датуються кінцем 1920-1921 р., коли військові дії вже завершилися і долею полонених активно зайнялися Російське товариство Червоного Хреста, радянська делегація на мирних переговорах з Польщею, а також Російсько-українська делегація Змішаної польсько-російської комісії з обміну полоненими та інтернованими. Частина цих документів вже опублікована у різних виданнях і активно використовується російськими дослідниками.

Немає повних даних про кількість полонених червоноармійців і у матеріалах Российского государственного военного архива (РГВА). По-перше, як вже зазначалися, у Червоній армії у ті роки не було налагодженої системи обліку особового складу. По-друге, в усі часи і в усіх арміях військовослужбовці, які не повернулися з бою і про долю яких немає достовірних даних, включаються до категорії “зниклі без вісти” (вони могли загинути, опинитись у полоні чи дезертирувати). На підтвердження цього наведемо текст розпорядження начальника штабу 8-ї стрілецької дивізії Червоної армії штабу 3-ї бригади від 18 жовтня 1919 р.: ”Прошу негайно повідомити про число втрат 70 полку, розподіливши на такі категорії: вбиті, поранені і зниклі безвісти” [60.Л.1]. Слід визнати, що у звітах про втрати є і дані про червоноармійців полонених і дезертирів, але вони в більшості випадків суттєво, іноді мало не на порядок відрізняються від даних про

безвісти зниклих. Варто враховувати і те, що у полон потрапляли при відступі, особливо спішному і неорганізованому. І саме у цей час командуванню важко з'ясувати долю зниклих бійців. Наприклад, у зведеннях тієї ж 8-ї СД про втрати за період з 16 серпня по 1 вересня 1920 р. вони взагалі не підрозділяються на категорії (вбиті, поранені, полонені, безвісти зниклі, дезертири, ті, що перейшли до противника, хворі), а наводяться у сукупності – 4995 чоловік [61.Л.196-197].

Сукупні дані про чисельність полонених червоноармійців у кінці 1920р. зберігаються у фонді французької військової місії у Польщі (1703/к). Безпосередньо у листі співробітника цієї місії Л. Михайлова у Парижі від 11 грудня 1920 р. вказується, що “загальна кількість полонених більшовиків у Польщі – приблизно 78 000”, до того ж це дані без врахування колишніх полонених червоноармійців у формуваннях Балаховича і Перемикіна [76.С.441].

Пошуки, проведені у Рівненському і Львівському архівах, показали, що тут відсутні документи, які стосуються полонених червоноармійців, хоч Рівне (точніш - Здолбунів) було визначено як пункт обміну полоненими між Польщею та УРСР, а у Львові знаходився один із закладів для військовополонених, у якому утримувались і червоноармійці.

Інша річ, коли мова іде про польські документи. Усі армійські підрозділи обов'язково повинні були звітувати про кількість узятих полонених. Полонених потрібно було годувати, охороняти, надавати медичну допомогу, піддавати санітарній обробці і карантину для запобігання епідемії, (жертвами яких, до речі, могли стати і власні військовослужбовці та цивільне населення), транспортувати у спеціально створені заклади для полонених (збірні та пересильні пункти, концентраційні табори), видавати предмети обмундирування, якого не вистачало і т.ін. Тобто військові повинні були поставити кожного узятого ними полоненого на облік і всі види утримання, а для цього була необхідна документація, яка рано чи пізно осідає в архівах.

Польські історики виявили та використали значний комплекс різнобічних джерел, які мають дані про полонених червоноармійців. Це головним чином матеріали Міністерства військових справ Польщі, у безпосередньому підпорядкуванні якого до 1921 р. знаходились стаціонарні табори і трудові команди військовополонених, Верховного командування Війська Польського, Ради міністрів Польщі, сейму, закордонних благодійних організацій. Саме на основі цього комплексу джерел робив свої висновки про чисельність червоноармійців, що опинились у польському тилу, З.Карпус. На його думку, полонений – це той, хто знаходиться у стаціонарному таборі чи у сформованій Міністерством військових справ трудовій команді.

Але такий підхід до проблеми не можна вважати задовільним. Добре відомо, що солдат стає полоненим на фронті, а не у стаціонарному таборі. Тому не можна прийти до обгрунтованих і безперечних висновків лише беручи за основу дані центральних військових відомств і стаціонарних закладів для військовополонених. Необхідна інформація безпосередньо з місця взяття у полон. Лише з її допомогою можна встановити приблизну чисельність червоноармійців, які потрапили у полон і, виходячи з цього, говорити про смертність та деякі інші питання.

Розділ 2. Феномен полону. Масштаби проблеми і її організаційне регулювання

2.1. Загальна чисельність червоноармійців, які опинились у польському полоні 1919-1921 рр.

З історіографічного огляду однозначно виходить, що найбільш гостра дискусія між російськими і польськими дослідниками історії перебування червоноармійців у польському полоні у даний час ведеться з питання про те, скільки ж, у кінцевому рахунку, було всього полонених. Ця дискусія не випадкова, тому що, лише встановивши загальну чисельність полонених, можна відповісти і на більшість інших питань, які стосуються їхньої долі. І вирішити його можна беручи за основу зведення Опративного відділу польського Генерального штабу.

Як вже зазначалося вище, зведення III відділу – досить специфічне джерело, яке вимагає від дослідника певних дослідницьких навичок. До сьогодні з ним активно працював лише Г.П.Матвєєв, хоча лише у якості ілюстративного матеріалу дані зведень використовувались польськими довоєнними і сучасними дослідниками. Московський історик запропонував найбільш прозору методику визначення загальної кількості полонених червоноармійців [145.С.123]. Вона полягає у тому, що точні цифрові дані, які є у зведеннях, враховувалися без будь-яких корегувань. У тих випадках, коли в зведеннях вказувалось “kilka”, “kilkanascie”, “kilkadziesiat” чи “kilkaset” військовополонених, брались мінімальні значення, відповідно 2, 11, 21 і 201. З підрахунку виключаються всі дані описового характеру (“взяті у полон”, “у полон взято велику кількість полонених”). У випадку наявності даних про кількість полонених в окремі дні і сукупні дані за більш довгий період часу, враховувалися лише останні. Звичайно, запропонована Г.П.Матвєєвим методика далека від ідеальної, але лише вона дозволяє встановити більш-менш реальну мінімальну чисельність полонених.

Проведений за вищезазначеною методикою підрахунок привів Г.П.Матвєєва до висновку, що з 16 лютого 1919 р. по 18 жовтня 1920 р., за даними польських військових, у полон було взято не менше 206877 червоноармійців, у тому числі не менше 450 командирів. Основна їх частина була захоплена у 1920 р. – не менше 177584 чоловік [145.С.124]. У 1919 р. було взято у полон не менше 29293 червоноармійці, що співзвучно даним, які наведені у вересні 1919 р. у Парижі польським прем'єр-міністром І.Падеревським – від 30 до 35 тис. червоноармійців [73. Т.ІІ.С.318].

Як вже згадувалось вище, у сучасній польській історіографії спробував визначити чисельність захоплених у полон червоноармійців у 1919 р. лише З.Карпус. Але цю спробу навряд чи можна вважати вдалою, оскільки він встановив чисельність червоноармійців лише на одну дату – 6 листопада 1919 р. [187.S.51-52]. На основі доповіді, зробленої у той день співробітником секції полонених Міністерства військових справ Польщі поруччиком Людвігом на засіданні сеймової комісії зі справ полонених, інтернованих і в'язнів, він стверджував, що у той момент у 5 стаціонарних таборах утримувалось 7096 полонених червоноармійці. Стосовно ж першого півріччя 1919 р. історик з Торуні стверджує що, “в архівних матеріалах точних даних про масштаби цієї проблеми у першому півріччі 1919 р. знайти не вдалося” [187.S.51]. Це висловлювання Карпуса ще раз підтверджує немотивоване ігнорування ним даних Оперативного відділу Верховного командування Війська Польського.

Визнання Карпусом відсутності повних даних про чисельність полонених у 1919 р. дозволило йому назвати сукупну цифру полонених червоноармійців у період з лютого 1919 р. по липень 1920 р. – 15-20 тис. чоловік [187.S.65]. Варто більш детально зупинитись на тому, як польський дослідник отримав цю цифру. Хоча Карпус прямо про це не пише, але з його тексту бачимо, що у зв'язку з припиненням бойових дій на радянсько-польському фронті з кінця вересня 1919 р. по 25 квітня 1920 р. надходжень нових полонених майже не було [187.S.53]. Відповідно, цифру 7 тис. полонених він узяв в якості вихідної для перших 15 місяців війни.

Нові полонені, стверджує він, з'явилися лише під час наступальної операції на Україні у квітні-травні 1920 р. Він погодився з тим, що їх було близько 30 тис. чоловік, у тому числі приблизно 12 тис. бійців і офіцерів Червоної української галицької армії, які після початку польсько-українського наступу в кінці квітня 1920 р. добровільно перейшли на польську сторону [187.S.60]. Офіцерів і частину солдат інтернували, решту відпустили додому. Щодо полонених червоноармійців (близько 18 тис.), то приблизно 5 тис. з них були звільнені у Бердичеві і Житомирі 1-ю кінною армією С.М.Будьонного на початку червня 1920 р. У руках поляків залишалось близько 13 тис. чоловік. Підсумкова цифра листопада 1919 р. 7 тис. і квітнево-травнева 1920 р. 13 тис. Таким чином Карпус і отримав названу ним цифру. Впадає в око, що він повністю проігнорував білоруський театр військових дій у квітні-травні 1920 р., а там також ішли бої.

Такий підрахунок може видатися бездоганним лише на перший погляд, оскільки він легко спростовується даними достовірних джерел. По-перше, як вже згадувалося вище, всього з полону повернулось не 66762, а 75699 червоноармійців, тобто майже на 9 тис. (близько 12%) більше.

Стосовно ж чисельності полонених червоноармійців у 1919 р., то дійсно, 6 листопада 1919 р. поручик Людвіг на засіданні комісії сейму доповів, що у стаціонарних таборах, які знаходяться у підпорядкуванні міністерства, утримувалися 17119 військовополонених і 6205 інтернованих. У тому числі 7096 червоноармійці, решта з армії ЗУНР і УНР. Окрім того, близько 6 тис. військовополонених з українських армій були направлені до робочих команд [76.C.96]. Але це далеко не все з наведених даних у праці Карпуса [187.S.51-51]. Окрім цих таборів, відзначив Людвіг, військовополонені знаходились і на розподільчих станціях у Білосоці, Ковелі, Львові [76.C.95], підвідомчі Верховному командуванню Війська Польського. Усього ж у Польщі, у стаціонарних таборах і на прифронтівій території, заявив Людвіг, військовополонених було, не враховуючи інтернованих (за словами доповідача, за останнім переписом їх було 6215 чоловік), близько 29 тис. чоловік [76.C.96-

97]. Навіть якщо вирахувати з цієї загальної кількості 6 тис. військовополонених у робочих командах, то всього полонених всеодно буде близько 23 тис., а не 17 119 чоловік. Тобто на 6 тис. Більше, ніж вважає Карпус, який чомусь проігнорував дані Людвіга про 29 тис. саме військовополонених у Польщі. У таблиці, складеній Карпусом, графа про полонених у прифронтовій смузі взагалі відсутня, цифру, що вказує на 29 тис. полонених, отримуємо шляхом додавання 23 тис. радянських і українських полонених з армій ЗУНР і УНР і 6208 інтернованих, яких Людвіг до полонених не зараховував.

Людвіг також підкреслював, що «всі ці дані щоденно змінюються у зв'язку з надходженням нових полонених та інтернованих, переведенням їх з табору у табір і масовим звільненням» [76.С.97]. З цього випливає, що надходження нових полонених не припинялося і після призупинення активних бойових дій на радянсько-польському фронті. Вище вже наводилися відповідні свідчення, добуті нами з фондів РДВА, довоєнних польських досліджень, а також зведень Оперативного відділу. Скісно на користь нашого твердження говорить і наказ командування Литовсько-Білоруського фронту про використання полонених у робочих командах [76.С.122-124]. Навряд чи його варто було видавати, якби не було значних надходжень нових полонених на збірні пункти фронту. Знаменно і те, що на проведеному 20 грудня 1919 р. Верховним командуванням наради з питань полонених пропускна здатність розподільчих станцій у Гродно (станції Брест і Білосток у той момент полонених не приймали) була визначена “ до 400 полонених через день, що для потреб Литовсько-Білоруського фронту, вочевидь, достатньо” [76.С.139].

Для вирішення проблеми важливо встановити, чи були у числі цих проігнорованих Карпусом 6 тис. полонених червоноармійців у прифронтовій смузі, і по можливості їх чисельність. Значний об'єм такої роботи вже зроблено Г.П.Матвеевим. Серед наданих ним доказів заслуговує на увагу розпорядження Генерального штабу Війська Польського від 8 грудня 1919 р. штабу Литовсько-Білоруського фронту з приводу несвоєчасної і неправильної інформації про чисельність особового складу. В одному з додатків до цього розпорядження

вказано 3350 полонених та інтернованих, які стоять на постачанні фронту на 10 листопада 1919 р. [67.С.122]. І хоча у цих даних інтерновані окремо не виділені, але зі слів поручика Людвіга відомо, що їх за останнім переписом у Польщі було 6215 чоловік. Так як у стаціонарних таборах на той момент нараховувалося 6208 інтернованих, то у прифронтовій смузі їх могло бути лише 7 тис. чоловік. Це означає, практично всі з цих 3350 чоловік були військовополонені. А оскільки у листопаді 1919 року Литовсько-Білоруський фронт вів бойові дії лише тільки проти Червоної армії, ці полонені могли бути лише червоноармійцями. У такому випадку, загальна кількість полонених червоноармійців у Польщі на початку листопада складала не 7 тис., а як мінімум 10,5 тис. чоловік. Але всеодно до названої поручиком Людвігом загальної цифри військовополонених не вистачає близько 2,5 тис. чоловік. Чи міг він помилитися так сильно, більше ніж на 40 відсотків? Навряд чи. І це підтверджують джерела у нашому розпорядженні.

По-перше, є достовірний документ, згідно якого на 24 листопада 1919 р. на пересильній станції полонених Литовсько-Білоруського фронту у Білостоці знаходилось 1400 військовополонених [76.С.107] (до речі, про цей табір не згадується ні у доповіді поручика Людвіга, ні у документах Литовсько-Білоруського фронту, про які мова піде нижче, ні у монографії З.Карпуса. У своїх підрахунках кількість цих полонених червоноармійців обійшов увагою і Г.П.Матвєєв).

По-друге, важливі дані є у стенограмі згаданої грудневої наради 1919 р. з питання про полонених. На ній представник Литовсько-Білоруського фронту підхорунжий Потулицький доповів, що на збірних пунктах фронту знаходиться 5266 полонених, у тому числі у Вільно – 2075, Молодечно – 494, Мінську – 375, Пінську – 1125, Гродно – 44 чоловіки [76.С.78]*, а Литовсько-Білоруська дивізія залишила у своєму розпорядженні у Бобруйську 1153 полонених. Окрім того, 3824 полонених були у складі робочих команд [76.С.126]. Хоча дані наведені

---

* Варто звернути увагу на дані по Гродно. За наявних даних, лише на одній цій збірній станції 19 вересня 1919 р. на постачанні стояло 2106 полонених, 464 були відряджені, 18 знаходились у лазареті, тобто всього число майже 2600 чол.

Потулицьким, на перший погляд, виглядають дуже переконливо, але деякі з них також ставляться під сумнів іншими документами. Так, начальник санітарної служби 1-ї дивізії великопольських стрілків майор Майснер у рапорті від 21 лютого 1920 р. про перебіг епідемії висипного тифу у таборі військовополонених у Бобруйську повідомляв, що на момент її початку 15 грудня 1919 р., там утримувалося близько 2 тис. полонених [76.С.165]. Різницю приблизно у 800 чоловік, яка існує між даними Потулицького і Майснера, не можна пояснити високим рівнем смертності у таборі під час епідемії, так як, за словами Майснера, на початку щоденно помирало 25-30 чоловік [76.С.165]. Відповідно, за 5 днів померло близько 150 чоловік. Скоріш за все, наведення занижених даних пояснюється чи не бажанням штабу фронту повідомляти достовірні дані, чи відсутністю у нього таких.

Заслуговує на увагу і повідомлення Потулицького про робочі команди полонених. Згідно розпорядження Верховного командування Війська Польського від 19 серпня 1919 р., вони повинні були формуватися лише з числа полонених польсько-української війни [76.С.71]. Але на Литовсько-Білоруському фронті цього правила не дотримувалися. Так, начальник артилерії фортеці Гродно у рапорті командуванню Литовсько-Білоруського фронту згадував про розпорядження інтенданства фронту від 28 серпня 1919 р. про створення на складах боєприпасів паркової роти з числа полонених польсько-української війни [76.С.83]. Практика використання полонених червоноармійців для потреб Литовсько-Білоруського фронту була узаконена наказом по фронту від 15 грудня 1919 р. про поділ полонених “на 3 категорії у залежності від придатності до роботи” і формуванню з їх числа працездатних робочих рот. До того ж робити це можна було не лише на збірних пунктах, але і у дивізіях. Наказ закінчувався категоричною вимогою до 1 січня 1920 р. доповісти інтенданству Литовсько-Білоруського фронту, що на фронті немає жодного полоненого, не приписаного до якої-небудь робочої роти [76.С.122-124], тобто на виконання давалось 2 тижні, включно з головним для поляків святом –

Різдом. Відповідно, на Литовсько-Білоруському фронті у робочих загонах були не лише українці, але і червоноармійці.

У директивах згаданої наради вказано, що військове міністерство на 20 грудня надало у розпорядження Литовсько-Білоруського фронту 9 робочих команд полонених [76.С.137]. Згідно серпневого 1919 р. розпорядженню Верховного командування, штатний склад такого загону був визначений у 300 полонених [76.С.71]. Відповідно українських полонених у робочих командах на території Литовсько-Білоруського фронту було близько 6,4 тис. полонених червоноармійців, що співпадає з даними поручика Людвіга.

Розглянутий вище сюжет дає підґрунття для ще одного дуже важливого спостереження. Поза сумнівом, самовільне формування фронтом “диких” робочих загонів було прямим порушенням наказів та інструкцій Верховного командування, які стосувалися полонених, але на фронті це нікого не тривожило, ніхто не очікував яких-небудь дисциплінарних санкцій зі сторони вищестоячих інстанцій. І їх дійсно не було. Більше того, навіть розпорядження Верховного командування про впорядкування становища з робочими командами, не зважаючи на категоричність, якої в дійсності не було. Після жорсткої заборони не залишати полонених на фронті і відправляти далі, відбувалося фактичне санкціонування існуючої практики: “Розпочате формування робочих рот на Литовсько-Білоруському фронті дозволено продовжити таким чином, що дикі загони полонених варто реєструвати і підготувати до заміни робочими ротами полонених, які організовує Міністерство військових справ” [76.С.148].

Підводячи підсумок проведеного нами підрахунку, ми отримуємо на початок третьої декади грудня 1919 р. близько 15 тис. живих полонених червоноармійців, тобто на 8 тис. більше ніж нараховує З.Карпус (правда, це на 14 тис. менше ніж дають зведення Оперативного відділу Верховного командування Війська Польського на 20 грудня 1919 р. [76.С.737-743]). Якщо ж підсумувати отримані нами дані про чисельність полонених у кінці грудня 1919 р., різницю у даних польських та радянських джерелах про кількість

репатрійованих і полонених у 1921 р., а також підрахунки Карпуса, то чисельність полонених червоноармійців у Польщі у 1919-1920 рр. повинна була б складати як мінімум 134 тис. чоловік.

Але у грудні надходження нових полонених з Червоної армії не припинилось. Позиційна війна на сході, особливо у Білорусії, періодично активізувалася (наприклад, захоплення поляками Двінську (Даугавпісу) наприкінці 1919 р., проведення наступальної операції на Поліссі у березні 1919 р.). І майже кожен день до рук поляків потрапляли нові полонені. Дані про захоплення полонених можна знайти не лише у зведеннях Оперативного відділу Верховного командування [76.С.744-750], але і у інших достовірних документах, на які, безпосередньо, посилається Г.П.Матвеєв. Так, у наказі командування Литовсько-Білоруського фронту № 16 від 25 березня 1920 р. говориться, що війська під командуванням В.Сікорського під час наступальної операції на Поліссі було взято у полон 1 тис. полонених [35]. На збірний пункт у Бобруйську з 15 грудня 1919 р. по 31 січня 1920 р. надійшло 295 нових полонених [76.С.166]. Очевидно і те, що якщо б не було нових полонених, збірні пункти Литовсько-Білоруського фронту варто було закрити. А цього не лише не сталось, але і не могло статися, тому що полонення червоноармійців мало регулярний характер. Про це скісно свідчить наказ командування Литовсько-Білоруського фронту від 15 грудня 1919 р., згідно якого визначалася наступна вмісткість збірних пунктів для полонених та інтернованих: Вільно – 1500 чол., Молодечно – 1500, Мінськ – 2000, Пінськ – 1000 чоловік. Її необхідно було забезпечити до 1 лютого 1920р. Командування фронту дало припис, що “до цієї дати чисельність полонених та інтернованих на кожному збірному пункті не може перевищувати 500 полонених та інтернованих одночасно. Після збільшення пунктів до приписаної вмісткості усякий раз чисельність не може перевищувати 50% реальної вмісткості. Командири, які допускають переповнення пунктів, будуть суворо наказані” [76.С.123]. Тобто ці пункти повноцінно функціонували, приймаючи нових полонених.

Про суворе дотримання цього наказу командування фронту свідчить повідомлення заступника начальника санітарної служби фронту майора Б.Хакбейла про те, що на збірному пункті у Молодечно в середині-другій половині лютого 1920 р. було вже 700 полонених [76.С.165,167], тобто більше, ніж у грудні 1919 р., але саме стільки, скільки приписано наказом. А за даними КЕО Молодечно від 27 квітня 1920 р., у його розпорядженні знаходилося 980 полонених, не враховуючи залізничної роти, про чисельний склад якої не було даних [76.С.198].

Наказ про формування “диких” робочих загонів не стосувався дивізійних збірних пунктів. У ньому лише говорилося про необхідність формувати робочі роти з полонених для робіт у межах дивізій, а відсилка полонених, яку вимагало Верховне командування, на збірні пункти армії відкладалося на невизначене майбутнє [76.С.123]. Тому скорочення чисельності полонених, яке спостерігалося на цих пунктах [76.С.176,179], навряд чи правомірно пов’язувати із зменшенням їх загальної кількості у дивізіях.

Про те, що червоноармійці продовжували потрапляти у полон після призупинення активних бойових дій восени 1919 р. говорять і радянські джерела. Так начальник штабу 8-ї стрілецької дивізії доповідав у штаб 16-ї армії, що у період з 31 жовтня по 13 листопада 1919 р. у полон потрапили 377 червоноармійців [76.С.144], а всього з 30 жовтня по 25 грудня 1919 р. втрати цієї дивізії без вісті зниклими і полоненими складали 2 970 чоловік [56.Л.13] (всього на Західному фронті на початку 1920 р. діяло 6 радянських стрілецьких і одна кавалерійська дивізія, і всі вони несли втрати полоненими). Цим даним можна довіряти, оскільки під час позиційної війни командуванню значно простіше відслідковувати всі види втрат у своїх військах, ніж при відступі. Штабістам 8-ї СД не було потреби завищувати дані про полонених, скоріше їх варто було занижати. До речі, не на користь позиції Карпуса свідчить те, що у зведеннях III відділу польського Генштабу за цей самий період показані значно менші втрати полоненими 8-ї радянської СД [85.С.364-399].

Стосовно ж Волинського фронту, то його представник на згаданій нараді 20 грудня 1919 р. у Верховному командуванні не зміг назвати кількості полонених, які знаходилися на фронті, відзначив лише, що “збірні пункти Сарни та Острог поспішно відправляють полонених, так як командування Волинського фронту не хоче утримувати полонених на своїй території” [76.C.127]. Але на цьому фронті радянських полонених було небагато. За даними зведень Оперативного відділу Верховного командування з 30 вересня по 20 грудня 1919 р. у полон тут було взято всього лише 147 червоноармійців [85.S.340-397].

За даними Оперативного відділу Верховного командування динаміка ув’язнення у 1920 р. була наступною. З початку січня до початку польсько-українського наступу в Україні 25 квітня 1920 р. у полон потрапило не менше 5 807 червоноармійці. З 25 квітня по 5 червня 1920 р., коли розгортався польський наступ і активувалися бойові дії у Білорусії, було взято у полон не менше 35 374 чоловіки [підраховано нами за: 85.S.485-528]. Як вже згадувалося вище, про 30 тис. полонених, захоплених у ході наступу на Україні у квітні-початку травня 1920 р., говорив у своєму травневому інтерв’ю Ю.Пілсудський, у травні 1920 р. у Білорусії було взято у полон не менше 5 263 чоловіки [підраховано нами за : 85.S.491-520].

За період радянського контрнаступу з 6 червня по 15 серпня 1920 р. у польському полоні опинилося не менше 9 677 бійців і командирів Червоної армії [підраховано нами: 85.S.528-615]. При тому, що втрати частин Південно-Західного фронту полоненими під час стрімкого відступу польських військ з України складали не менше 2640 чоловік [85.S.528-615]. Основні втрати припадали на Західний фронт, тут поляки виявили більш стійкий та організований супротив.

Найбільше червоноармійців опинилося у полоні на заключному етапі радянсько-польської війни. З 16 серпня 1920 р., коли розпочався польський контрнаступ, до 18 жовтня 1920 р., коли вступила у силу угода про припинення військових дій на радянсько-польському фронті, за зведенням Оперативного

відділу Верховного командування у полон потрапило не менше 126 726 червоноармійців. Вище вже говорилося про розбіжності даних про чисельність полонених, захоплених у ході Варшавської операції з 16 по 28 серпня 1920 р. Варто зазначити, що дані оперативних зведень (близько 65 тис.) майже співпадають з найбільш розповсюдженою у літературі точкою зору на кількість червоноармійців, взятих у полон у ході цієї операції – 66 тис. Дані ж З.Карпуса (50 тис.) відносяться до більш довгого періоду – з 16 серпня по 10 вересня 1920 р. Якщо взяти його підрахунки за основу, а потім зменшити їх приблизно на 7 тис. (кількість полонених, захоплених у період з 29 серпня по 10 вересня), тоді виявиться, що безпосередньо у ході Варшавської операції було взято у полон лише 43 тис. полонених. А це на 5 тис. менше ніж названо у нагородній справі Ю.Пілсудського, тобто цифра відверто занижена.

Нарешті, як впливає із зведень оперативного відділу Верховного командування, багато полонених було захоплено поляками у ході боїв у вересні-першій половині жовтня 1920 р. у Білорусії і на Україні.

Іноді, в якості аргументу на користь, нібито завищених даних про кількість полонених у польському полоні червоноармійців у серпні 1920 р., посилаються на те, що до початку Варшавської битви війська Західного фронту мали приблизно 101,3 тис. багнетів і шабель. Але на справді особовий склад цього фронту на 1 серпня 1920 р. нараховував 382071 чоловік (у тому числі бойовий склад 136 292 чоловіка) [126.С.26] і продовжував рости за рахунок поповнень. На інші фронти у цей час частини і з'єднання з Західного фронту не перекидалися. Не менше 40 тис. бійців з 4-ї і 15-ї радянських армій під час польського контрнаступу вимушені були перетнути польсько-німецький кордон і були інтерновані у Східну Прусію. На жаль, у розпорядженні дослідників немає даних про втрати фронту полоненими. Є лише зведення Організаційного управління Штабу РККА про втрати Західного і Південно-Західного фронтів з 1 лютого по 31 грудня 1920 р., яка має дані про загиблих, поранених, зниклих безвісти і дезертирів. Рубрики “потрапили у полон” у ній не має. Згідно зведення, за цей час на Західному фронті зникло безвісти 1864 командири і 51

941 червоноармієць, а на Південно-Західному фронті відповідно 1905 і 39 170 чоловік, всього 94 880 червоноармійців і осіб командного складу [76.C.487-488]. Але ці дані навряд чи можна вважати вичерпними, так як під час Варшавської битви поляками було захоплено у полон багато штабів полків і навіть дивізій з усією документацією, окрім того до армії мобілізували місцевих жителів призовного віку (про це свідчить польська документація, яка стосується дострокового звільнення окремих категорій червоноармійців з полону), дані з яких могли так і не потрапити у центральні військові відомства Червоної армії. Не випадково, що радянська сторона ні у 1920 р., ні роком пізніше не мала точних відомостей про чисельність її полонених у Польщі.

Відомо, що у штабах і тилових частинах Західного фронту на 1 серпня 1920 р. на постачанні було майже 240 тис. чоловік [126.C.26]. Про те, скільки їх залишилося на кінець Варшавської битви, даних не має. А вони були б вкрай важливими, так як нанесений поляками 16 серпня 1920 р. контрудар на ділянці Мозирської групи відкрив для них майже безперешкодний шлях тилами Західного фронту, а тим самим призвів до полону в першу чергу тиловиків, а не фронтовиків. Не видно у зведеннях Оперативного відділу Верховного командування, які стосувалися початкового періоду польського контрнаступу, багато згадок про захоплення обозів [85.S.618,619,620,621,628,631,633 і ін.]. За даними М.Н.Тухачевського, у чотирьох арміях Західного фронту було до 33 тис. підвод [82.C.128]. М.Вжосек називає серед трофеїв більше 10 тис. підвод з амуніцією [234.S.93]. Це означає, що у полоні могло опинитись не менше 10 тис. візників (багато з них були мобілізовані у Білорусії і Польщі селяни, які, звичайно ж, ні за яких умов не залишили своїх коней), а також якась кількість супроводжуючих обози солдат...”[195.S.834]. Тому втрати Червоної армії у ході Варшавської операції у 66 тис. полоненими і 25 тис. вбитими [217.S.246] не здаються неможливими. Вони відповідають даним про загальне зменшення особового складу навіть у стройових частинах, не кажучи вже про тиліві підрозділи.

Критичний аналіз даних про чисельність полонених червоноармійців, наведених З.Карпусом, і даних зведень Оперативного відділу Верховного командування Війська Польського дозволяє зробити однозначний висновок на користь великої достовірності останніх. Як було показано вище, Карпус очевидно занижує чисельність полонених, ігнорує важливі дані, у тому числі і наявні у відомих йому джерелах.

Разом з тим, враховуючи специфіку зведень Оперативного відділу Верховного командування методики використаної нами для інтерпритації вміщених у них даних, їх все ж не можна вважати джерелом, яке дозволяє точно визначити чисельність полонених червоноармійців. На їх основі можна лише з більшою часткою вірогідності встановити їх мінімальну кількість, прослідкувати динаміку полонення на окремих етапах війни, а також, використовуючи інші види джерел, отримати більш точні дані про чисельність полонених, ніж ті, які пропонує З.Карпус.

2.2. Система установ у справах військовополонених червоноармійців у Польщі

У момент відновлення в листопаді 1918 р. незалежної Польщі, власної системи утримання полонених у країні не було. Польсько-українська війна 1918-1919 рр., що супроводжувалася полоном великої кількості бійців армій ЗУНР і УНР (у листопаді 1919 р. загалом у Польщі їх було понад 16 тис. чоловік [76,С.96-97]), змусила військову владу впритул зайнятися цим питанням.

Першим, спеціально створеним для ведення справ полонених органом, став Відділ у справах полонених і біженців при I (оперативному) департаменті Міністерства військових справ, який мав власний бюджет. Через місяць, у середині квітня 1919 р., він був перетворений у Інспекторат таборів полонених, що безпосередньо підлягав віце-міністру військових справ. Тоді ж відбулося визначення компетенцій окремих установ, які займалися справами полонених, інтернованих та біженців. У відання Верховного командування Війська Польського передавалися всі питання, які стосувалися полонених, інтернованих та реемігрантів на прифронтовій смузі. Долями полонених і інтернованих поза фронтом займалося Міністерство військових справ, а справи біженців і реемігрантів доручались у відання Державного управління у справах біженців і реемігрантів (ДУСБР).

У лютому 1920 р. у зв'язку з заміною департаментів Міністерства військових справ відділами раніше самостійний Інспекторат таборів полонених був підпорядкований Мобілізаційній секції I (мобілізаційно-організаційного) відділу Міністерства військових справ. У складі цієї секції також було утворено Відділення полонених, у завдання якого входили всі питання пов'язані з полоненими та інтернованими поза прифронтовою смугою. А саме: організація нових таборів і розподільчих станцій, контроль за транспортуванням полонених із фронту та діяльністю таборів військовополонених, організація робочих команд із полонених, співробітництво із II (інформаційним) відділом Міністерства військових

справ при звільненні полонених із таборів, взаємодія з ДУСБР. Деякі питання життя полонених, у тому числі їх політичні настрої, дотримання норм міжнародного права, добродійна діяльність іноземних місій і гуманітарних організацій у таборах та ін., контролювалися II відділом Міністерства військових справ, у III секції якого з цією метою було створене спеціальне IV відділення.

Усі питання, які торкалися перебування полонених у прифронтовій смузі, перебували у віданні секції полонених IV (інтендантського) відділу Верховного командування Війська Польського, що складався з організаційної і репатріаційної референтур, а в штабах окремих фронтів – референтур (відділень) у справах полонених у складі IV (інтендантських) відділів армій. Але до кінця 1919 р. ці відділення були створені не скрізь, а існуючі далеко не завжди „справлялися із завданням дійсного контролю за збірними пунктами, робочими загонами і контрольними станціями та веденням обліку полонених у відповідності з вимогами Верховного командування”[76.С.148]. У зв’язку з цим у січні 1920 р. при командуваннях Литовсько-Білоруського, Волинського і Подільського фронтів були запроваджені посади інспекторів у справах полонених, що мали певний штат співробітників, а також секції полонених при командуваннях фронтів та етапних округів [76.С.132-133].

Коло обов’язків інспекторатів було широким. Вони повинні були: контролювати виконання збірними пунктами, пересильними станціями, контрольними пунктами II відділу, а також іншими службами, які займалися полоненими, відповідних інструкцій Верховного командування; збирати дані про чисельність, переміщення та стан полонених (особливий акцент був зроблений на ведення інспекторатами поіменного обліку полонених, як тих, що направлялись до нефронтових закладів, так і тих, що залишаються на ньому на триваліший термін у госпіталях, робочих командах і т.д., щоб мати можливість у будь-який момент відповісти на запит про кожного полоненого і місце його перебування); спостерігати за всіма переміщеннями полонених із фронту в тил, особливо з пересильних на розподільчі станції, з госпіталів у

глиб країни, за санітарними умовами утримання полонених (за допомогою відповідного офіцера медичної служби); піклуватися про розміщення, обмундирування та харчування полонених, захищати відряджених на роботи полонених від знущань із боку польських військовослужбовців [76,С.134-135].

Референта у справах полонених треба було мати у кожній дивізії, але цього правила не завжди дотримувалися. Наприклад, у серпні-вересні 1920 р. у 2-й армії референт був лише в одній дивізії, а у трьох інших та окремій кавалерійській бригаді їх не було [76,С.291].

У кінці 1919 р. “у зв’язку з питаннями та скаргами з різних боків, які навіть досягли представництв закордонних держав при польському уряді”, було прийнято рішення про створення у Варшаві спільними зусиллями Верховного командування, Міністерства військових справ і Польського товариства Червоного Хреста Центрального інформаційного бюро полонених та інтернованих [76,С.135]. Воно почало свою роботу в лютому 1920 р., тобто через 14 місяців після початку Польщею активних військових дій проти своїх сусідів. До завдань цієї інстанції, яка частіше називалася у документах Центральним бюро реєстрації полонених і інтернованих, входив збір даних про кожного полоненого та всі його переміщення у межах системи закладів для полонених [187,С.38]. Як уже згадувалося вище, матеріали цього органу в польських архівах донині не виявлені, а вони могли б багато розповісти про долю червоноармійців у польському полоні.

Так само не виявлені матеріали секції опіки над військовими захороненнями Міністерства військових справ. Цю установу було створено на початку жовтня 1919 р. для обліку та врегулювання усіх питань, пов’язаних із військовими захороненнями періоду Першої світової війни, будівництва військових кладовищ для солдатів, які загинули після листопада 1918 року, а також створення центрального кадастру для території Польщі [53,К.4].

У період підготовки наступу на Україні у квітні 1920 р. був створений т.зв. Вузький штат Верховного командування Війська Польського, справами полонених у якому займалася спеціальна секція полонених на чолі з капітаном Хошовським, начальником секції полонених Верховного командування Війська Польського. В кінці травня 1920 р. Вузький штаб був ліквідований, а всі питання, пов'язані з перебуванням польських військ на Правобережній Україні, перейшли у відання етапного командування Війська Польського на Україні розташованого у Вінниці. При його IV (інтендантському) відділі була організована секція полонених, а при командуваннях етапних губерній – референтури у справах полонених у складі поручика, підпоручика та 1 унтер-офіцера [76,С.215]. Під час відступу польських військ з України ці служби були ліквідовані та відновлена попередня система.

8 квітня 1921 р. Рада міністрів Польщі у зв'язку з укладанням миру прийняла рішення про передачу Міністерству закордонних справ Польщі питань, пов'язаних із ліквідацією російських і українських справ, у тому числі й таких, що стосувалися полонених і інтернованих. 30 квітня того ж року вийшов відповідний наказ Міністерства військових справ про передачу з 1 травня 1921 р. Міністерству закордонних справ секції полонених I відділу, відділу полонених II відділу штабу Міністерства військових справ і санітарної секції із Санітарного департаменту Міністерства військових справ, об'єднаних у секцію полонених і інтернованих при МЗС під керівництвом майора Хошовського, а також усіх установ, закладів і робочих загонів полонених і інтернованих на територіях військових округів і командувань армій, у тому числі пунктів обміну полонених й ізоляційних таборів з їх штатами.

Загальне керівництво всіма цими структурами покладалося на начальника Санітарного департаменту Міністерства військових справ генерала Звєжховського. Зберігали силу всі видані раніше накази, що стосувалися полонених і інтернованих, а також форми звітності. Всі витрати,

пов'язані із веденням справ полонених, також перекладалися на бюджет МЗС [76.C.543-544].

У травні 1922 року, у зв'язку із завершенням репатріації основної маси військових і цивільних полонених, табори, в яких на той момент утримувалися інтерновані члени антирадянських військових частин, що воювали у 1920 р. на боці поляків, були передані у відання Міністерства внутрішніх справ і залишалися у ньому до їх повного закриття у 1924 р. [187.S.158,168].

***

Активна експансіоніська політика Варшави з ціллю розширення кордонів відроджуваної Польської держави стала головною причиною ряду війн та збройних конфліктів практично з усіма своїми сусідами. Особливо затяжною була радянсько-польська війна, внаслідок якої на території Польщі опинилася велика кількість військовополонених. Широко доступні у даний час і, як показує проведений нами аналіз всього корпусу документів, достатньо достовірні джерела дозволяють стверджувати, що у загальній складності через процедуру полону пройшло не менше 206 тис. чоловік, які мали безпосереднє відношення до Червоної армії (командири, рядові, білоруські, українські і польські селяни з гужовим транспортом). У тому числі у 1919 р. – не менше 29 тис. і не менше 177 тис. у 1920 р. Найбільше полонених було захоплено у ході польського контрнаступу у серпні-жовтні 1920 р.

Поява у Польщі, починаючи з листопада 1918 р., великої кількості полонених, спочатку із армії ЗУНР і УНР, а потім Червоної армії, змусило польську військову владу в притул зайнятися створенням відсутньої у їх розпорядженні системи установ і закладів для полонених. Спочатку справами полонених займалися спеціальні структури у Міністерстві військових справ, і з квітня 1919 р. відбулось визначення компетенції окремих установ, які займалися справами полонених, інтернованих і біженців. У введені Верховного командування Війська Польського передавалися всі питання, що

стосувалися полонених, інтернованих і реемігрантів у прифронтовій смузі. Долями полонених і інтернованих поза фронтом займалось Міністерство військових справ, а справи біженців і реемігрантів доручалися Держаному управлінню зі справ біженців і реемігрантів (ДУСБР).

У 1920 р. у системі спеціалізованих органів зі справ полонених відбувалися певні зміни організаційного характеру, перерозподіл обов'язків між окремими ланками. Усі питання, які стосувалися перебування полонених у прифронтовій смузі, були передані у введення секції полонених ІV (інтенданського) відділу Верховного командування Війська Польського і підпорядкованих йому референтур (відділів) зі справ полонених у складі ІV (інтенданських) відділів армій. У січні 1920 р. при командуваннях Литовсько-Білоруського, Волинського, Подільського фронтів з'явилися інспектори зі справ полонених зі штатом співробітників, а також секція полонених при командуваннях фронтів і етапних округів.

Коло обов'язків інспекторів було широким: від збору даних про чисельність, переміщення і стан полонених до контролю за виконанням фронтовими закладами для полонених відповідних інструкцій Верховного командування.

Наприкінці 1919 р. було прийнято рішення про створення у Варшаві спільними зусиллями Верховного командування, Міністерства військових справ і Польського товариства Червоного Хреста Центрального інформаційного бюро полонених та інтернованих. Це бюро розпочало роботу у лютому 1920 р., тобто через 14 місяців після початку Польщею активних військових дій проти своїх сусідів. Серед задач цієї інстанції був збір даних про кожного полоненого і усі його пересування.

З 1 травня 1921 р. ведення усіх справ полонених формально перейшло від військових до Міністерства іноземних справ. Але ними, як і раніше, займалися співробітники секції полонених І відділу, відділу полонених ІІ відділу штабу Міністерства військових справ і санітарної секції із Санітарного департаменту Міністерства військових справ. Усі ці органи були

об'єднані у секцію полонених та інтернованих при МЗС. Їй були підпорядковані всі установи, заклади і робочі загони полонених на територіях військових округів і командувань армій, а також пункти обміну полонених зі штатом.

У травні 1922 р., у зв'язку із завершенням репатріації основної маси полонених та інтернованих, табори, у яких на той момент утримувались лише інтерновані бійці союзних Польщі українських, білоруських і російських військових частин, перейшли у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ і залишалися у ньому до повного закриття у 1924 р.

Розділ 3. Стан перебування радянських військовополонених у польських таборах

3.1. Система фронтових закладів для полонених

Червоноармієць, що уник розстрілу при полоненні, не залишений на полі бою без першої медичної допомоги, не вбитий польськими селянами або партизанами, ставав полоненим, все життя якого тепер регулювалося інструкціями та наказами. Перший документ, що стосується червоноармійців, які потрапили у полон, датують весною 1919 року, коли бойові сутички між частинами Війська Польського і Червоної армії у Білорусії та в районі Вільно набрали регулярного характеру, а на фронті почала нагромаджуватися значна кількість полонених, утримання яких ставало для бойових частин обтяжливим. Треба було залучати особовий склад для організації їхньої охорони, створювати більш або менш прийнятні умови утримання, лікувати, попереджувати спалахи інфекційних захворювань і т.д.

9 квітня 1919 р. Верховне командування Війська Польського віддало наказ, згідно з яким „усіх більшовицьких полонених, а також українських офіцерів і солдат, захоплених зі зброєю в руках або в бою, а також дезертирів непольської національності” слід направляти у табір військовополонених у Домбе, передмістя Кракова. Що ж стосується інтернованих і перебіжчиків польської національності із ворожих армій, то їх слід було направляти в табір у Вадовіце [76.С.54] . Таким чином, червоноармійців, які потрапили у полон, слід було просто з фронту направляти у стаціонарні табори військовополонених.

Цей наказ діяв недовго, до середини літа 1919 р. Є думка, що було кілька основних причин його відміни. По-перше, військовополонених було значно більше, ніж їх можна було розмістити у Домбе. Тому мережа таборів була розширена. Цілком очевидно, що фронтові інстанції, які займалися полоненими не могли самостійно вирішувати, до якого табору треба

направляти їх наступну партію. До того ж полонені несли з собою загрозу епідемії інфекційних хвороб, перш за все тифу, дизентерії, холери і навіть чуми, які лютували на просторах охопленої громадянською війною Росії. У зв'язку з цим необхідно було створити спеціальну систему закладів для полонених, які перебували у віданні Верховного командування Війська Польського.

11 липня 1919 р. Міністерство військових справ віддало розпорядження про порядок транспортування, реєстрації та відправлення у табори військовополонених, інтернованих, біженців та реемігрантів. У ньому чітко фіксувалося декілька важливих положень. По-перше, суворо заборонялося відправляти полонених прямо у табори. По-друге, істотно вдосконалювалася система обліку полонених. Після допитів та фіксування II відділом обставин полонення (захопленій силою чи дезертир), їх відсиляли у збірні пункти (станції) полонених, інтернованих і біженців при штабах дивізій. У відповідності зі схемою, наданою до документу, обов'язки конвоювання полонених до збірних пунктів покладалися на фронтові частини, які і повинні були виділити для цього особовий склад [76.С.768]. В умовах бойових дій, коли кожен солдат був на обліку, це вже саме по собі провокувало командирів на те, щоб не возитися з полоненими. Саме у цьому одна з причин розстрілів полонених і залишених на полі бою поранених.

Крім того, у цей момент найчастіше відбувалося грабування полонених, і не лише захоплених силою, але і тих, хто перейшов на польську сторону добровільно [76.С.146,395,427,428]. Часто опубліковані світлини, у тому числі і у збірнику «Красноармейцы в польском плену...», босих і напів голих полонених червоноармійців підтверджують цей факт. Важко собі уявити, що червоноармієць у такому вигляді пішов у бій. Випадків мародерства було так багато, що 29 серпня 1919 р. Генеральний штаб Верховного командування навіть видав спеціальне розпорядження, яке забороняло відбирати у військовополонених шинелі, взуття, мундири, даючи на заміну всіляке лахміття, оскільки така поведінка порушує міжнародні

норми, але і не дозволяє використовувати полонених на роботах, часто досить термінових. Крім того, висловлювалося побоювання, що напівроздягнені полонені не переживуть зиму у дерев'яних бараках таборів військовополонених, а видавати для них інші мундири за державний рахунок важко і накладно [76.С.74].

Мародерство стосовно полонених червоноармійців так до кінця війни у польській армії перебороти не змогли. Про це, як актуальну проблему, говорилося на грудневій нараді 1919 р. у Верховному командуванні до питання про полонених [76.С.126,127,129], у розпорядженні Верховного командування від 29 січня 1920 р. з питань вдосконалення організації та умов утримання полонених [70.С.148], писав у доповідній записці співробітник Російського політичного комітету у вересні 1920 р.[33;39].

У 1919 р. збірні пункти мали стаціонарний характер і перебували у віданні командувань етапних округів. На практиці такі пункти могли використовуватися кількома дивізіями і з'єднаннями водночас. Наприклад, на Литовсько-Білоруському фронті восени 1919 р. було створено не 9 (по кількості дивізій і оперативних груп), а 6 збірних пунктів: у Гродно, Вільно, Молодечно, Мінську, Слуцьку та Пінську [76.С.81]. З вересня 1919 р. на Галицькому фронті почали створювати збірні пункти для полонених окремих дивізій, але при цьому зберігалися і попередні, що не підлягали дивізіям прямо. На Волинському фронті збірні пункти були відкриті у Сарнах та Острозі [31].

Через те, що на Литовсько-Білоруському фронті більшість збірних пунктів знаходилися далеко від передової, тому при окремих дивізіях стихійно почали створюватися малі або тимчасові фронтові збірні пункти (Жидковичі, Дукшти). На нараді у Верховному командуванні з питань полонених, яка відбулася 20 грудня 1919 р., було вирішено узаконити усталену практику [76.С.132]. Так з'явилися пересувні дивізійні збірні пункти.

У січні – на початку лютого 1920 р. за результатами грудневої наради з питань полонених була видана низка наказів, які вносили зміни у попередню організацію утримання полонених у закладах підпорядкованих Верховному командуванню Війська Польського. По-перше, кожна дивізія на Східному фронті повинна була організувати власний тимчасовий пересувний збірний пункт (дивізійний збірний пункт)[76.С.148]. Ці збірні пункти звільнялися від обов'язку проводити карантин полонених, обмежуючись лише їх первинним медичним оглядом, по можливості, дезінсекцією, виявленням хворих, а також заповненням облікових карток. Контроль за їх діяльністю покладался на референтів у справах полонених при командуваннях фронтів. Головним обов'язком збірних пунктів був прийом полонених, що присилалися із полків та бригад, і їх відправка „при першій можливості на найближчий пересильний пункт разом із поіменним списком і коротким рапортом про власні спостереження” [31].

Як показала подальша практика, дивізійні збірні пункти організовувалися далеко не завжди. Так, під час Варшавської битви у 2-й армії збірний пункт мав лише одне із п'яти з'єднань (4 дивізії та одна кавалерійська бригада)[76.С.291].

У січні 1920 р. попередні збірні пункти у Вільно, Мінську, Молодечно, Пінську, Острозі та Сарнах, як малорухомі установи, були перейменовані у пересильні станції, стаючи через це ніби другим рівнем збірних пунктів. У їх обов'язки входили збір, дезінсекція, відокремлення хворих від здорових, проведення карантину і відправка полонених. Контроль за діяльністю пересильних станцій був покладений на командування етапних округів [76.С.148].

У збірному пункті на кожного полоненого заводилася облікова картка у 2-х примірниках, в якій крім персональних даних фіксувалися обставини ув'язнення. Як відзначалося у розпорядженні, „ці дані мають велике значення пізніше, при наданні полоненим відпустки із табору” [76.С.65]. Але якщо полонених було багато, то заповнення облікових карток відкладалося на

пізніший час, а фіксувалися лише прізвище та ім'я, місце і обставини полонення [76.C.148].

Отже, полонені на збірних пунктах повинні були утримуватися недовго, хоч інстанції і не визначали якихось крайніх строків. Очевидно, це вирішувалося на місці з врахуванням обставин на фронті. Зокрема, це підтверджує, зокрема, наказ командуючого Литовсько-Білоруським фронтом генерала Станіслава Шептицького від 25 вересня 1919 р., який вимагав, щоб усі полонені обов'язково пройшли у збірних пунктах хоча б 5-денний карантин. У цьому ж наказі визначалося, що кожний збірний пункт повинен мати відповідне приміщення для розташування полонених, лазарет, баню, дезінсектор. Усіх хворих слід було негайно поміщати в лазарет чи найближчий військовий госпіталь. Особлива увага зверталася на необхідність боротьби з інфекційними захворюваннями та протидію їхньому поширенню в глиб країни [76.C.80-81].

На збірному пункті полонені ставилися на харчування, норми якого були встановлені наказом Міністерства військових справ № 39 від квітня 1919 р. [76.C.60].

Із збірних пунктів полонені повинні були направлятися на розподільні станції полонених, інтернованих та біженців*, які організовувалися Міністерством військових справ за погодженням із Верховним командуванням поза смугою фронту, у зоні дії етапів. Так, для полонених Литовсько-Білоруського фронту були створені розподільні станції в Білостоці та Брест-Литовську [76.C.82]. Крім того, діяли ще дві станції – у Ковелі та Львові [76.C.95]. Спочатку конвоювати полонених повинні були фронтові частини, але вже у 1920 р. це завдання було покладене на командування етапів.

В обов'язки персоналу розподільних станцій входило:

---

* Як встановила на початку 1920 р. комісія сейму з обстеження стану у таборах для полонених і тюрмах “на жаль, цей прекрасний план [військового міністерства і Верховного командування – В.М.] відразу ж стикнулись з двома перепонами. По-перше з повним нерозумінням, непотрібною протидією і свавіллям підлеглих... Перешкодою було також і те, що із-за нестачі робочої сили необхідної для армії, почали з полонених, які знаходились на фронті у збірних пунктах, формувати робочі команди і ці робочі команди розмістились вздовж фронту” [92.L.49].

- 1) перевірка наявності карток обліку, їх заповнення у випадку відсутності таких;
- 2) визначення стаціонарного табору, до якого буде відправлений полонений. Один примірник картки (копію) з вказівкою, у який табір направляється полонений, слід було переслати у Міністерство військових справ, а оригінал разом із депозитом (якщо такий був) – у відповідний табір із транспортом;
- 3) формування і відправлення під конвоєм спеціальних рот охорони командувань етапних округів партій полонених у пункти призначення (табори, військові виправні установи).

До кожної станції військовому міністерству належало прикомандирувати спеціального офіцера, до обов'язків якого входило правильне розсилання полонених по таборах [76.С.66-67].

На грудневій нараді 1919 р. у Верховному командуванні було вирішено попередні стаціонарні збірні пункти у Вільно, Молодечно, Мінську і Пінську, перетворити у пересильні станції, які стали ніби другим рівнем збірних пунктів. До їх завдань входило проведення детального медичного огляду полонених і карантину, достатнього для виявлення захворювань на тиф, заповнення або доповнення облікових карток і наступне відправлення на розподільні станції [76.С.133].

Істотні корективи у систему фронтових закладів для полонених були внесені 30 липня 1920 р., коли Верховним командуванням Війська Польського був відданий наказ про прискорену евакуацію полонених із прифронтової зони [76.С.252]. Через те, що внаслідок стрімкого наступу Червоної армії обстановка на фронті швидко змінювалася, 4 серпня 1920 р. було прийнято рішення про тимчасову ліквідацію командувань етапних округів. Безпосередньо всіма справами полонених на колишній території КЕО тепер повинна була займатися секція полонених при командуванні армії чи фронту. При цьому розподільні станції, які до цього підлягали КЕО, переходили у розпорядження командування армії. Те саме

стосувалося і робочих команд полонених [76.С.252-243]. Розподільні станції тимчасово припинили свою діяльність, прямо зі збірних і пересильних пунктів полонені направлялися у стаціонарні табори [1.К.149;6;7;22;25;45;48]. Після перелому в ході радянсько-польської війни у серпні 1920 р. ці надзвичайні заходи були анульовані.

У моменти, коли різко зростає потік полонених, Верховним командуванням створювалися концентраційні табори. Цей термін зустрічався у документах і раніше як синонім табору для полонених, але самостійного звучання він набув лише 16 квітня 1920 р. у документі „Принципи поводження з більшовицькими полоненими”. Ця інструкція установлювала, що із дивізійних збірних пунктів полонені, після допиту і пропагандистської обробки офіцерами II відділу будуть направлятися пішки до найближчих спеціальних концентраційних таборів, які планувалося створити у Зв'ягелі (тепер Новоград-Волинськ), Проскурові (тепер Хмельницький), Житомирі, Барі і Коростені. Тут полонених слід було розсортувати спеціально призначеними офіцерами II відділу з метою виявлення ідейних комуністів, комісарів, активних прибічників радянської влади, командирів та інспекторів (військових спеціалістів) Червоної армії, технічного, медичного і адміністративного персоналу, а також піддати санітарній обробці (купанню та дезінсекції). Після цього, не пізніше ніж через 6 днів, відібрані вищеперераховані категорії полонених слід було направити у тиллові заклади для полонених, а решту готувати до звільнення [76.С.186-187].

21 квітня 1920 р. Верховне командування затвердило тимчасову інструкцію для концентраційних таборів військовополонених. У ній в повній відповідності з вищехарактеризованим наказом визначалися цілі цих закладів для полонених, їх місткість (табори у Зв'ягелі – 3 тис. полонених, у решті – біля 6 тис. кожний), штати командного складу і рот охорони, організаційні умови утримання полонених, процедура їх прийому, санітарної обробки, сортування, обліку, норми продовольчого постачання. Інструкція

містила чіткі вказівки щодо того, як слід поводитися з полоненими, що їм заборонено, а що дозволено, як готувати полонених для відпуску додому, перекидання через лінію фронту і відправки в табори у країні [76.С.192-197]. Із документу добре видно, що його авторами у повному обсязі були використані нагромаджений досвід поводження з полоненими, а також положення наказів та інструкцій виданих непередодні наступальної операції на Україні.

У кінці травня 1920 р. у зв'язку з реорганізацією польського командування на Україні у системі концентраційних таборів відбулися істотні зміни. Починаючи з 25 травня, табори у Зв'ягелі, Коростені та Фрідріховці (для полонених з УГА) належало знищити. Концентраційний табір у Житомирі передавався у відання української армії і призначався лише для полонених червоноармійців української національності. У віданні польської армії залишалися лише табори у Барі, Бердичеві та Проскурові, причому перші два призначалися виключно для червоноармійців неукраїнців [76.С.215-216].

Удруге, протягом радянсько-польської війни концентраційні табори були створені під час Варшавської битви. Як вже згадувалось вище, на початку серпня 1920 р. розподільчі станції були ліквідовані і полонених евакуювали з фронту у тил без відповідного карантину*. Поки полонених було небагато, це розпорядження ще не створювало серйозної загрози здоров'ю армії і цивільного населення. Ситуація радикально змінилося після 16 серпня, коли наступив перелом у Варшавській битві. 22 серпня Верховне командування Війська Польського розпорядилося створити концентраційні станції при 1,2,4 і 5-й арміях, „як проміжного етапу для збору і відправки полонених у призначені табори Мінвійськсправ” [76.С.265-266]. Концентраційні табори повинні були відкритися у Модліні (для 5-ї армії, на 10 тис. чоловік), Рембертові (для 1-ї армії, на 5 тис. місць) і Седльці (2-а і 4-а

---

* Безперечно, цей наказ був продиктований бажанням не втратити полонених в умовах швидкого відступу, який стався в Україні у червні 1920 р., коли Червона армія у Житомирі і Бердичеві відбила близько 7 тис. полонених [57.Л.129].

армії, на 8 тис. місць). До завдання концентраційних станцій входила первинна санітарна обробка (купання, дезінсекція, стрижка), виявлення та ізоляція хворих і комуністів, проведення первинної пропаганди офіцерами II відділу, а також взяття на облік. Після цього полонених треба було направляти у стаціонарні табори: з Модліна і Рембертова – у Тухоль, із Седльця – у Стшалково. Проходження полоненими карантину на цих станціях не передбачалося. Розпорядження найсуворіше зобороняло висилати полонених на роботи, особливо у фронтові і санітарні частини [76.С.266-267].

Прагнучи знизити загрозу розповсюдження інфекційних захворювань у таборах і при цьому не допустити великої концентрації військовополонених у прифронтовій смузі, Верховне командування Війська Польського 28 серпня 1920 р. видало наказ про санітарну обробку полонених, які надійшли на фронт. Автори наказу звернули особливу увагу на необхідність: вибору для збірних пунктів і пересильних станцій відповідних приміщень, які дозволяли розділяти наявний контингент на вже помитих і тих, що пройшли дезінсекцію (чисту частину), і ще не пройшовших санітарної обробки (брудну частину); ретельній санітарній обробці полонених та їх речей, дотримання санітарних інструкцій і інструкції про транспортування полонених; обов'язкової ізоляції осіб з підозрою на епідемічні захворювання і направлення хворих у найближчі госпіталі чи на збірні пункти для хворих і поранених. Гігієністам фронтів і армій рекомендувалося частіше інспектувати санітарний стан закладів для полонених й інформувати про їх результати начальника санітарії Верховного командування [76.С.277-278].

За всієї суворості цього наказу санітарна ситуація у фронтових закладах для полонених змінювалася дуже повільно. Так, перевіряючи 8 вересня концентраційну станцію у Седльці, співробітники II відділу Мінвійськсправ зазначили, що у бараках у перемішку лежали хворі і здорові полонені, станція не забезпечена питною водою, відхожі місця розташовані занадто близько до бараків [76.С.315].

Усі ці недоліки були зазначені у рапортах начальника секції гігієни Верховного командування С.Саського від 1 жовтня 1920 р., а також спеціальної комісії Верховного командування, які спільно перевіряли табір у Сельдці з метою з'ясування, усунено недоліки, виявлені II відділом 8 вересня 1920 р. У рапортах говорилося, що стан бараків за 3 тижні не змінився, у них, як правило, немає скла, багато дір, вночі дуже холодно, полонені сплять на землі, нар немає. З пересильних пунктів продовжують надсилати некупаних і не пройшовших дезінсекцію полонених, а через перенавантаженість концентраційної станції цього не встигають зробити і тут. Не усунено й інших недоліків. Хворих продовжують привозити у товарних, а не санітарних вагонах, не вистачає місць у лазареті, а військовий госпіталь не хоче їх приймати, прикриваючись наказом Санітарного департаменту, згідно якого він зобов'язаний лікувати лише важко хворих полонених і т.д. Командування табору пояснювало існуючий у таборі стан важко усуненими місцевими умовами, повільним задовільненням заявок і переконанням, що табір знаходиться у Сельдці тимчасово, у зв'язку з чим немає необхідності ремонтувати й адаптовувати відведені для нього приміщення [76.С.315-322].

Але у житті все було інакше. Стаціонарні табори виявилися неспроможними приймати великі маси полонених, що не пройшли санітарної обробки. Наприклад, табір у Тухолі вже у середині вересня 1920 р. був зачинений для прийому нових полонених [76.С.300]. Полонених не було куди вести, тому концентраційні табори восени 1920 р. стихійно почали перетворюватися у пересильно-розподільні пункти, але без належної їм за інструкціями матеріальної бази (приміщень, придатних для тривалого проживання, кухонь, продовольчого і речового постачання і т.д.). Саме на це звертали увагу представники Верховного командування, що перевіряли концентраційний табір у Седльці у кінці вересня 1920 року [76.С.355].

Непридатні для тривалого утримання умови у концентраційних таборах стали причиною масових захворювань полонених восени 1920 року. У кінці жовтня 1920 р. саме з Модліна надійшов перший сигнал про захворювання на

холеру, що незабаром набрало характеру епідемії практично в усіх таборах. Причиною захворювання командир Модлінського укріпленого району назвав „поїдання полоненими різного сирого лушпиння та повна відсутність одягу і взуття”. За його словами, до 28 жовтня було госпіталізовано 900 полонених, смертність становила майже 10% [76.С.355]*.

З часом частина концентраційних станцій була ліквідована, але інші продовжували працювати й у 1921 році. До кінця лютого 1921 р. існували концентраційні станції у Ковелі, Барановичах і Волковиську [76.С.505]. У зв'язку з підготовкою до репатріації полонених концентраційний пункт у Барановичах був перетворений у пункт обміну, а замість нього у березні 1921 р. була відкрита концентраційна станція у Брест-Литовську [76.С.508].

До кінця лютого 1921 р. статус розподільних станцій мали заклади для полонених у Стрию, Львові, Пулавах, Дорогуську і Білостоці [76.С.505]. Але на початку березня 1921 р. вони були перетворені у концентраційні табори. Табору в Білостоці був присвоєний № 21, Львові – № 23, Пулавах – № 24. Розподільна станція в Дорогуську стала табором інтернованих № 22. Цього разу концентраційні табори виконували функції приймально-пропускних пунктів, куди надходили військовополонені по нарядах КГО і військового міністерства, формувалися тут у партії, проходили санобробку, а потім направлялися у пункти обміну полоненими для передачі радянській стороні [76.С.546].

---

* Командуючий Варшавським ГО ген. В.Івашкевич називав цифру „біля 100”. [76.С.357]. Не можна не сказати про те, що служби, які відповідали за полонених, прагнули всіляко применшити масштаби трагедії в Модліні. Майор медичної служби С.Саській, начальник відділу гігієни Санітарного відділу Верховного командування, який перевіряв табір, зовсім інакше характеризував ситуацію в Модліні. З його звіту від 2 листопада 1920 р. виходить, що в табірному лазареті хворих полонених небагато, за час існування табору захворіли і були відправлені в госпіталь лише біля 15% його в'язнів (1173 із 7800), що випадків захворювання на холеру не було, умови утримання (харчування і розміщення) добрі, не вистачає тільки, білизни, одягу і взуття. [76.С.358-360]. Але більш детальні медичні аналізи підтвердили випадки захворювання деяких полонених азіатською холерою. [76.С.362-364]. Опис Саськім умов утримання в Модліні абсолютно не відповідає спостереженням такого неупередженого спостерігача, як І.Вільсон, секретар-розпорядник відділу полонених Американської асоціації християнської молоді, який відвідав цей табір 8 жовтня 1920 р. [76.С.339]. До того ж, Саській у своєму звіті обійшов увагою гарнізонний госпіталь, де в середині листопада 1920 р. перебувало біля 1 тис. полонених, хворих на поворотний тиф. [76.С.378].

3. 2. Умови утримання у закладах для полонених Верховного командування Війська Польського

Хоча розподільні станції повинні були бути більш підготовленими для тривалого утримання полонених, однак на практиці умови утримання у них були далекими від приписаних інструкціями. Ось як описував ситуацію на розподільній станції полонених у Вільно начальник санітарної служби Литовсько-Білоруського фронту у своєму звіті про санітарний стан за період з 1 по 30 листопада 1919 р.: „Тісне приміщення, відсутність елементарних гігієнічних закладів, як то: пральні, здатної обслужити значну кількість людей, бані, часто навіть нема води через несправність у межах табору колонки. Харчування полонених, які не використовуються на роботах, недостатнє, і його слід було б збільшити до солдатського пайка. Полонені сплять на спільних нарах, без перегородок, без сінників і одіял. Вони позбавлені верхнього одягу, одягнуті у лахміття і залишки одягу, роззуті, з ногами, обмотаними брудним ганчір'ям або зовсім босі. Такі умови спричинили у минулому місяці, особливо у зв'язку з ранньою зимою, величезну кількість випадків захворювань, викликаних переохолодженням, створили сприятливий ґрунт для епідемії тифу. У минулому місяці хворих висипним тифом (або тих, кого підозрювали в цьому) було відмічено 151.. Щоденно в госпіталь відправляється 20-25 полонених...” [76.С,121].

Подібним чином ситуацію на збірній станції Молодечно у 1919 р. описував у лютому 1920 р. заступник начальника санітарної служби Литовсько-Білоруського фронту майор Хакбейль: „Табір при збірній станції для полонених – це була справжня катівня. Ніхто про цих нещасних не піклувався, нічого дивного, що людина невмита, неодягнута, погано нагодована і неналежним чином розміщена, у результаті інфекції була приречена на смерть... Треба тільки відзначити, що при великій кількості захворювань у таборі смертність була відносно невеликою. Табір існує з жовтня, смертних випадків лише 35 (стільки називає начальник табору)”[76.С.167-168]. А ось на збірній станції у Бобруйську в умовах її

абсолютної невідповідності до тривалого утримання полонених („всі полонені лежали на соломі на землі і приміщення були дуже переповнені... Відсутність окремих приміщень, щоб можна було ізолювати хворих від здорових, щоб можна було провести карантин...”) наслідки виявилися катастрофічними. З двох тисяч утримуваних там полонених протягом грудня 1919-січня 1920 рр. не захворіли лише 374 чоловіки [76.С.166]. Аналогічним було становище на збірному пункті у Пінську, де полонених не піддавали санітарній обробці. Внаслідок, у партії із 200 полонених, яка була відправлена на розподільну станцію у Білосток у березні 1920 року, 40% захворіли на висипний тиф [37].

Перераховані вище недоліки – поганий стан приміщень, де утримувалися полонені, їх недостатнє харчування (часто полонені змушені були підбирати та їсти сире картопляне лущиння та інші харчові відходи), відсутність спальних речей, одягу і взуття, ігнорування вимог санітарії і гігієни – це спільне місце у більшості звітів польських офіцерів і співробітників Червоного Хреста, які перевіряли збірні і пересильні пункти в 1920-1921 рр. При цьому всі вони відзначають, що трагедія, яку переживали полонені, була викликана не об’єктивними, а суб’єктивними причинами: злочинною байдужістю в одних випадках табірної керівництва [76.С.165,375], в інших – керівників більш високого рівня [76.С.167-168] до долей людей. Дуже широких масштабів набуло розкрадання продуктів адміністрацією. В уже наведеній доповіді депутата сейму Тобачинського про це говорилось, як про типове явище [92.L.50]. Коли військовополонені концентраційного табору у Седльці у вересні 1920 р. поскаржилися комісії, яка перевіряла, на маленькі обідні порції, вона не змогла встановити будь-яких зловживань з продуктами із-за відсутності будь-якого обліку на складах [76.С.321]. Характерно, що активне втручання перевіряючих у багатьох випадках досить швидко призводило до змін на краще [76.С.166-168].

У листопаді 1920 р. у ряді пересильних пунктів і концентраційних станцій знову, як і в 1919 р., почали поширюватися епідемічні захворювання:

висипний і поворотний тиф, дизентерія, грип і навіть холера, які нерідко закінчувалися смертю полонених. Про те, що цивільному населенню загрожує епідемія холери, 9 листопада 1920 р. з тривогою писав військовому міністру К.Соснковському надзвичайний комісар у справах боротьби з епідеміями полковник Е.Годлевський. Він перерахував низку випадків захворювання на цю хворобу військовополонених і цивільного населення та назвав причиною цього те, що військові органи не виконують наказів й інструкцій про санітарну обробку полонених при їх відставці з фронту у стаціонарні табори [76.С.366-367]. Начальник санітарного департаменту Міністерства військових справ З.Гординський не погоджувався з таким поясненням причин захворювання холерою у стаціонарних таборах, стверджуючи, що усі полонені перед відправкою у стаціонарні табори проходять 5-ти денний карантин. За його словами, причиною захворювання холерою були лише бацилоносії, яких санітарні служби армії активно виявляють [76.С.370-371].

Різке зростання смертності у фронтових закладах для полонених спостерігалось у листопаді-грудні 1920 р. Наприклад, на пересильній станції у Брест-Литовську з 18 по 28 листопада померло 75 полонених [76.С.402].

Політичне і військове керівництво Польщі не могло не реагувати на сигнали, що надходили, про нелюдське ставлення до полонених, розуміючи, що це наносить шкоду Польщі в очах світової громадської думки і може погіршити становище польських полонених у Радянській Росії. 7 листопада 1919 р. сеймом була створена згадана вище спеціальна комісія для перевірки становища таборів для полонених та в'язниць [4.К.35]. У квітні 1920 р. Верховне командування прийняло рішення про формування спеціальних комісій по перевірці організаційно-адміністративного, санітарного та фінансово-господарського стану збірних і пересильних пунктів, робочих команд, госпіталів і в'язниць, де утримувалися полонені та інтерновані. Комісії наділялися надзвичайними повноваженнями, оскільки, як говорилося у відповідному наказі, „ставлення до полонених взагалі є не тільки

гуманітарною, але й політичною проблемою. Комісія повинна усвідомлювати міру відповідальності військових органів перед легіслатурою і громадською думкою, а також перед міжнародним форумом...” [76.C.183]. У відповідь на лист Годлевського про жахливе становище в таборі у Пулавах наказом військового міністра було призначено службове розслідування щодо інспектора у справах полонених та начальника табору [35].

Згідно з інструкціями, всі полонені підлягали беззаперечній відправці з фронту у заклади для полонених, підлеглих Міністерству військових справ. Але чи завжди дотримувалися ці інструкції? Питання зовсім не зайве, оскільки існувала практика затримки військовополонених у фронтових частинах для виконання найрізноманітніших робіт, аж до обов'язків денщиків. Депутат сейма Тобачинський відмічав, що полонених затримують у прифронтовій смузі на 4-5 місяців [92.L.50]. Відомий випадок, коли такий неврахований полонений, якийсь Борисов, що був денщиком у поручика Клоди в Білостоці, після відрядження останнього на нове місце служби „з гуманних міркувань” був ним залишений у знайомого ковбасника робітником. Через кілька місяців Борисов від хазяїна пішов і блукав околицями, бажаючи дістатися до Росії [44], був властями затриманий та відправлений у табір. Звичайно, це поодинокий задокументований випадок, але він дуже показовий для долі певної частини полонених червоноармійців: навіть звичайний поручик міг „нелегально” (так у документі – В.М.) залишити собі полоненого на декілька місяців для власних потреб.

Досить поширеною практикою на фронтах було створення так званих „диких” робочих команд. У польських документах збереглася низка свідчень того, що фронти і окремі підрозділи не поспішали розлучатися із захопленими полоненими. Питання про „дикі” робочі загони жваво обговорювалося на згадуваній вище грудневій нараді 1919 р. з питань полонених у Верховному командуванні Війська Польського. Внаслідок було вирішено замінити всі самовільно створені робочі загони полонених робочими ротами, які формувалися Міністерством військових справ із

військовополонених стаціонарних таборів. Але здійснювалося це рішення дуже повільно. У 4-й армії сформовані самостійно робочі команди існували ще у травні 1920 р., і ніщо не свідчило про те, що їх збиралися найближчим часом ліквідувати. 30 липня 1920 р. КЕО 2 і 3-ї армій своїм наказом прикріпило перебуваючих у його розпорядженні у складі штабного загону, ветеринарного лазарету, кінного запасу, командування етапного повіту (КЕП) Хели полонених до штатних робочих команд № 19 і № 11 та зобов'язало їх керівництво негайно поставити їх у себе на облік. Ці полонені продовжували виконувати свої попередні обов'язки, вважаючись у таборі Стшалково відрядженими на роботи [76.С.251].

Навчені гірким досвідом „присвоєння” полонених фронтами і арміями, Верховне командування Війська Польського 17 серпня 1920 р., тобто другого дня після початку польського наступу під Варшавою, видало суворий наказ про порядок збору і відправки полонених. У ньому, зокрема, ще раз наголошувалося, що командування арміями повинні негайно доповідати по інстанції про кількість захоплених полонених, вони направляються у стаціонарні табори „з метою їх планового використання як робочої сили” [76.С.254].

У бойовій обстановці цей наказ дотримувався далеко не завжди, 21 серпня прийшло розпорядження Генерального штабу Верховного командування про порядок інформування про захоплених полонених, яке вимагало „не зволікаючи надсилати зведення про чисельність полонених, захоплених в останніх боях”, обов'язково вказуючи при цьому, з яких вони частин, з передової чи тилової [76.С.262]*. 29 серпня 1920 р. надійшов наказ доповідати по інстанції про належність військовополонених не лише до дивізій, але й до полків [76/С.279].

---

* У наявних у нашому розпорядженні джерелах така інформація практично відсутня, очевидно при величезній кількості полонених з'ясування питання про те, які категорії червоноармійців частіше потрапляли у полон під час Варшавської битви.

Не домігшись бажаного результату*, Верховне командування Війська Польського 5 вересня 1920 р. провело згадану надзвичайну перевірку його представниками становища справ із полоненими у 2, 3 та 4-й арміях, від яких не надходило точних даних про чисельність захоплених ними червоноармійців [76.С.290,292] *, не відправляли їх у відповідні фронтові заклади, а тим самим не давали їм можливості стати “повноправними” полоненими.

Але і після цієї надзвичайної перевірки ситуація кардинальним чином не змінилася. Верховне командування у листі Міністерству військових справ від 20 вересня 1920 р, повністю погоджувалось з можливими негативними наслідками практики формування “диких” загонів, дало зрозуміти, що не піде на їх ліквідацію, доки не отримає 24 штатних робочих команди [76.С.302-303]. У зв’язку з цим можемо припустити, що саме стільки “диких” робочих загонів було на той момент у розпорядженні військового командування.

Як показали результати інспекції, фронтові частини дійсно залишали у своєму розпорядженні захоплених червоноармійців**, не відсилали їх у відповідні фронтові заклади, а тим самим і не дозволяли їм стати „повноправними” полоненими, які стоять на продовольчому, речовому та грошовому забезпеченні, мають право на медичне обслуговування і т.д.

Але й після цієї надзвичайної перевірки ситуація кардинально змінилася. Верховне командування в листі Міністерству військових справ від 20 вересня 1920 р., повністю погодившись із можливими негативними наслідками практики формування „диких” загонів, разом із тим дало

** Так, перевіряючому становище полонених у 2-й армії підпоручику В.Шварцбату в її інтендантстві заявили : „Ви що думаєте, нам більше нічого робити, крім як відповідати на ваші Юзи і депеші?” [76.С.291].

* Перевіряючий 4-у армію підпоручик Садовський у своєму звіті вказував: „Під час інспекції я звернув увагу на загальну неможливість проведення точного обліку взятих полонених. Майже всі частини і заклади, що траплялися на шляху, мають кілька або більше десятка полонених, особливо залізничні роти. Референту полонених армії та етапного округу важко проконтролювати і здійснити відправку цих полонених, які, як би там не було, дуже допомагають закладам...” [76.С.290].

** Перевіряючий 4-у армію підпоручик Садовський у своєму звіті вказував: „Під час інспекції я звернув увагу на загальну неможливість проведення точного обліку взятих полонених. Майже всі частини і заклади, що траплялися на шляху, мають кілька або більше десятка полонених, особливо залізничні роти. Референту полонених армії та етапного округу важко проконтролювати і здійснити відправку цих полонених, які, як би там не було, дуже допомагають закладам...” [76.С.290].

зрозуміти, що воно не піде на їх ліквідацію, доки не одержить у своє розпорядження 24 штатні робочі команди [76.C.302-303]. У зв'язку з цим можна передбачати, що саме стільки “диких” робочих загонів було на той момент у розпорядженні військового командування.

Найточнішою констатацією становища, що склалося, з врахуванням полонених у зоні відповідальності Верховного командування Війська Польського, можна вважати його наказ від 12 жотня 1920 р., який прямо зазначав, що „практика показала, що попереднє ведення обліку... в арміях невміле і не відповідає істині” [76.C.337].

Розуміючи, що фронтові частини ні за жодних умов не відправлять у стаціонарні табори полонених, залишених у своєму розпорядженні чи відряджених у державні і приватні установи, і тим самим не дадуть можливості їх централізованого обліку. Верховне командування звернулося до рішення, яке вже застосовувалося раніше – 12 жовтня 1920 р. наказало всіх цих полонених поставити 15 листопада на облік у штатні робочі команди [76.C.337]. Такий тривалий строк – понад місяць – свідчив скоріше про велику кількість необлікових полонених. За даними членів Французької військової місії у Польщі, у грудні 1920 р. їх було понад 3 тис. чоловік [76.C.441], З.Карпус для межі 1920-1921 рр. говорить про 5 тис. [187.S.116].

Таким чином, практика „присвоєння” діючою армією військовополонених всупереч наказам Міністерства військових справ, початок якої відноситься до 1919 р., так і не була викорінена, принаймі до початку 1921 р. Про долю цієї групи полонених практично не збереглося жодних відомостей, якщо не рахувати разючого за своїм трагізмом опису становища полонених при штабі 18-ї дивізії Війська Польського в Лунінці делегатом зв'язку РВС радянського Західного фронту Постнеком: „У першій кімнаті на підлозі в брудній соломі валялося чоловік 10, накрившись різним лахміттям і ганчір'ям, та й то вже як-небудь приведені у порядок, попереджені моїм відвідуванням. Хворі до того виснажені, що ледь тримаються на ногах і то всім тілом трусяться... Такі ж картини в інших кімнатах, той же бруд, ті ж виснажені, пожовклі

обличчя... Вмирають щоденно по 4-5 чоловік. Всі без винятку від виснаження... Медикаментів вистачає, яких тільки треба, але від голоду ліки не врятують..." [76.C.415].

3. 3. Транспортування полонених із фронту в тил

Червоноармійці, які пройшли фронтові заклади для полонених і залишилися живими, хоч і не обов'язково здоровими, не потрапили у “дикий” робочий загін, передавалися у підпорядкування Міністерства військових справ. Першим документом, який визначив порядок транспортування полонених з фронту в стаціонарні табори, стало розпорядження Міністерства військових справ про порядок транспортування, реєстрації і відправлення у табори військовополонених, інтернованих, біженців і реемігрантів від 11 липня 1919 р. Воно не містило детальних вказівок щодо організації і здійснення перевезень полонених, а лише схематично розмежовувало галузі відповідальності різних учасників процесу. У відповідності зі схемою, доданою до документу, обов'язок конвоювання полонених до збірних пунктів покладався на фронтові частини, які і повинні були виділяти для цього особовий склад [76.С.768]. В умовах бойових дій, коли кожен солдат був на обліку, це вже саме по собі провокувало командирів на те, щоб не поратися з полоненими. Саме у тому була одна з причин розстрілу полонених і залишення поранених на полі бою.

Крім того, саме у цей момент частіше всього відбувалося пограбування полонених, причому не лише захоплених силою, але й тих, хто перейшов на польську сторону добровільно [76.С.146,395,427,428]. Випадків мародерства було так багато, що 29 серпня 1919 р. Генеральний штаб Верховного командування Війська Польського навіть віддав спеціальне розпорядження у зв'язку з тим, що на фронті солдати відбирають у військовополонених шинелі, взуття, мундири, даючи взамін якесь лахміття. У документі підкреслювалося, що така поведінка є не лише порушенням міжнародних норм, але й призводить до того, що полонених не можна потім використовувати на роботах, часто дуже термінових. Висловлювався також сумнів, чи переживуть напівроздягнуті полонені зиму у дерев'яних бараках таборів військовополонених, оскільки видавати їм інші мундири для

державної казни важко і не вигідно. Генеральний штаб зажадав рішуче покінчити з такою практикою [76.С.74].

Але мародерство стосовно полонених червоноармійців так до кінця війни у польській армії подолане і не було. Про роздягання полонених на фронті, як про актуальну проблему говорилося на грудневій нараді 1919 р. у Верховному командуванні з питання про полонених [76.С.126,127,129], у розпорядженні Верховного командування Війська Польського від 28 січня 1920 р. з питань вдосконалення організації і умов утримання полонених [70.С.148], про це у вересні 1920 р. писав у доповідній записці полковник Наськін, співробітник Російського політичного комітету Б.Савінкова [33;39].

Евакуація полонених із збірних пунктів на розподільні станції і у стаціонарні табори полонених покладалися на етапні формування [76.С.768]. Особливо серйозні недоліки виникали при перевезенні полонених із розподільних станцій у стаціонарні табори, стосовно організації якого розпорядження від 11 липня 1919 р., не містило ніяких конкретних вказівок. У 1919 р. частіше всього транспорти з полоненими відправлялися без точної адреси місця призначення і попереднього оповіщення відповідного табірному начальства про відправку ешелона, у тому числі і з хворими полоненими [76.С.128,129]. Однією з істотних причин цього була відсутність координації діяльності різних установ, що займалися евакуацією полонених із фронту.

Першою спробою зміни ситуацію у цій галузі до кращого, можна вважати її обговорення на нараді у Верховному командуванні в грудні 1919 р. У прийнятих тоді директивах вся відповідальність за організацію транспортування полонених (включаючи їхнє перевезення, забезпечення у дорозі продовольством та санітарний стан) покладалася на фронтові інспекторати [76.С.137-138]. У січні 1920 р. було прийняте рішення про прикомандирування до Центрального управління перевезень референта Міністерства військових справ з метою правильного адресування ешелонів полонених [76.С.148-149].

8 лютого 1920 р. Санітарний департамент Міністерство військових справ ввів у дію „Тимчасові санітарні приписи, що діють при перевезенні транспортів військовополонених”. Вони, зокрема, передбачали, що кожен партію полонених, яку відправляли залізницею, автомобільним транспортом чи пішки, повинен супроводжувати допоміжний медичний персонал: групу до 400 чоловік – 1 унтер-офіцер медичної служби та 1 санітар, групу більшої чисельності – 1 унтер-офіцер та 2 санітари.

У обов'язки медичних працівників, що супроводжували транспорти полонених, входило: спостерігати за станом здоров'я полонених, відокремлювати хворих і здавати їх у спеціальні госпіталі для полонених, що були розташовані на шляху слідування залізничних транспортів, передавати померлих для захоронення комендатурам залізничних станцій і міст, вести відповідну облікову документацію з наступною її передачею табірним лікарям.

Приписи встановлювали рекомендовану чисельність транспортів полонених (не більше 400), а також обов'язок комендатур, що відправляють полонених, повідомляти про це Санітарний департамент військового міністерства, військово-транспортне керівництво у Варшаві, а також керівництво таборів призначення, вказуючи при цьому кількість полонених у партії, дату відправлення і маршрут проходження [76.С.153-154].

Цим же документом були визначені 14 госпіталів для полонених, розташовані вздовж залізничних ліній Краків-Львів, Краків-Тешин, Львів-Ковель, Львів-Стрий, Варшава-Брест-Литовськ-Ковель, Варшава-Вільно і Варшава-Познань, а також перераховані 38 військових госпіталів, у які можна було направляти полонених „лише у випадку крайньої необхідності через відсутність місць у госпіталях для полонених” [76.С.154-156].

29 лютого 1920 р. Санітарний відділ Верховного командування Війська Польського направив усім зацікавленим закладам і службам інструкцію про транспортування полонених залізницею на театрі військових дій, складену на основі приписів від 8 лютого. Інструкція якнайсуворіше вимагала

направлення полонених у внутрішні райони країни лише із розподільчих станцій після проходження приписаного карантину, що свідчило лише про одне – всі видані раніше розпорядження порушувалися. Із усіх фронтових закладів (пересильних (збірних) пунктів, дивізійних збірних пунктів) відправляти полонених вглиб країни можна було лише у виняткових випадках, за наказом Верховного командування і за узгодженням із Міністерством військових справ. Інструкція визначала процедуру інформування про транспорт, який відправляється, зобов'язувала військово-транспортну службу забезпечувати максимально швидко доставку партій полонених до місця призначення, вимагала обов'язкового забезпечення полонених і конвою продовольством на весь час шляху, проведення необхідних санітарних заходів перед відправленням партії.

Інструкція відміняла на невизначений час пункт приписів Санітарного департаменту військового міністерства від 8 лютого 1920 р., який передбачав обов'язковий супровід транспортів молодшим медичним персоналом, мотивуючи це його відсутністю на пересильних пунктах у достатній кількості. Замість цього рекомендувалося, по можливості, включати у склад окремих транспортів по одному санітару чи фельдшеру із числа полонених. Усі обов'язки, пов'язані із передаванням хворих та померлих полонених залізничним і міським комендатурам, покладалися на начальників ешелонів [76.C.169-171].

Але й після цих директивних актів, які нормували, здавалося б, усі аспекти транспортування полонених із фронту, заклади, що займалися полоненими на місцях, не поспішали міняти попередній стиль роботи. Так на початку квітня 1920 р. керівництво розподільної станції полонених у Білостоці скаржилося командуванню Варшавського генерального округу, що „зі збірного пункту полонених у Пінську прибувають партії полонених без попереднього телеграфного повідомлення або ж повідомлення приходить після прибуття транспорту на розподільчу станцію”, полонені перед відправленням не піддаються санітарній обробці, внаслідок чого в одній із

партій чисельністю у 200 чоловік 40% захворіли в дорозі висипним тифом [76.С.180-181].

Поява у ході Варшавської битви великих мас полонених червоноармійців різко актуалізувала проблему їх транспортування із пересильних станцій у стаціонарні табори. У зв'язку з цим 21 серпня 1920 р. був виданий наказ командування Північного фронту 1-й та 5-й арміям, згідно з яким вони повинні були відправляти захоплених ними полонених у стаціонарний табір у Тухолі лише крупними партіями і лише залізничним або водним транспортом. Новим було те, що харчування полонених планувалося організувати на спеціальних харчових станціях, розташованих вздовж траси їх пересування. Для 5-ї армії – у Модліні, Плоцьку, Влоцлавіку та Торуні [76.С.263]. У випадку відправки водним шляхом слід було забезпечити партію продуктами на 3 дні шляху. При цьому обов'язок проходження на збірних станціях карантину відмінявся, полонених слід було лише помити і провести дезінфекцію їхніх речей і, по можливості, провести реєстрацію [76.С.264].

Проблема транспортування полонених, у тому числі хворих, не втратила своєї гостроти і після завершення військових дій на сході. Справжній переляк у військовому міністерстві і Верховному командуванні викликало прибуття у Варшаву 14 жовтня 1920 р. під виглядом санітарного товарного поїзда з Білостока з голодними, завошивленими, хворими полоненими, у тому числі і з підозрою деяких із них на захворювання холерою, яких вирішили використати для розвантаження вугілля на міських залізничних станціях. Після того, як начальник Головного сортувального пункту хворих і поранених Війська Польського майор С.Гелевич підняв у зв'язку з цим тривогу, надійшов наказ Верховного командування генеральних округів, який у черговий раз заборонив перевезення хворих полонених без теплового одягу, погано забезпечених провіантом, у холодних товарних вагонах, оскільки це може викликати появу “мобільних центрів епідемічних захворювань” і вимагав перевезення їх лише санітарними

поїздами після проходження 5-денного карантину [70.С.354-355]. Поява такого наказу свідчить лише про одне – установи, які займалися відправленням полонених у тил, або не були ознайомлені із відповідними інструкціями, або ігнорували їх, будучи переконаними у своїй безкарності.

У рапорті командування Познаньського генерального округу від 29 листопада 1920 р. відзначалося, що „транспортування полонених не налагоджене належним чином... Час руху транспорту зазвичай розраховується на 2-3 дні, а насправді воно триває значно довше, тобто біля 6 днів. Полонені отримують продовольчий пайок, зазвичай хліб, квасолю на 2 – максимум 3 дні, а далі голодують решту днів. Незручність поїздки, голод, холод, відсутність теплого одягу на фоні загального ослаблення полонених призводить до такого виснаження, що під час дороги постійно вмирає декілька полонених. Це ж має місце після прибуття в табір і у перші дні карантину. Щоб поступово звикнути до регулярного харчування, полонені спочатку одержують навіть менші порції їжі, бо були випадки смерті після першого насичення у таборі” [76.С.408].

Бувало, що полонених у дорозі взагалі не годували, і навіть не тому, що для цього у конвою не було продуктів. Так, 3 листопада 1920 р. із Ковеля на розподільчу станцію у Пулавах прибув ешелон із більш ніж 700 полоненими. Вони перебували у дорозі 4 дні, і весь цей час полонених взагалі не годували, хоча у поїзді везли призначене для їх харчування м'ясо. „М'ясо привезли замороженим, і водночас людей настільки зголоднілих, що значна частина самостійно не змогла вийти з вагонів, а 15 людей із них першого ж дня після приїзду померли у Пулавах” [76.С.420].

5 листопада тим же маршрутом були відправлені без оповіщення санітарного департаменту військового міністерства 300 полонених. Поїзд йшов до пункту призначення 5 днів, і весь цей час полонених не годували. У дорозі померло 37 чоловік. Із 263 живих 137 були хворі, у тому числі і на інфекційні хвороби. Труп одного полоненого викинули дорогою із вагона.

Коли полонених вели з вокзалу на розподільчу станцію вони накинулися на труп коня, що лежав при дорозі, та їли сире падло [76.С.434-435]*.

Представниця Польського товариства Червоного Хреста Наталія Крейтц-Вележинська у своєму звіті про відвідування табору у Тухолі у грудні 1920 р. писала: „Трагічніше всього умови новоприбулих, які перевозяться у неопалюваних вагонах, без відповідного одягу, холодні, голодні і втомлені, часто із зачатками хвороб, апатично лежать на голих дошках. Тому після такої подорожі багатьох із них відправляють у госпіталь, а більш слабкі помирають” [76.С.438].

Навіть при відправленні на батьківщину першої групи у 40 чоловік із числа полонених, які достроково звільнюються у грудні 1920 р., їх примудрилися завантажити всіх у один неопалювальний вагон [76.С.444].

Таким чином, незважаючи на наявність детальних інструкцій про організацію перевезень полонених червоноармійців, вони дуже часто порушувалися на всіх етапах транспортування. Це нерідко, особливо у холодний час, призводило до захворювань і смерті людей, яких перевозили.

---

* Цей випадок став відомий військовому міністру. Він наказав провести слідство з метою виявлення винних, залишивши за собою визначення міри покарання [76.С.434].

3.4. Розвиток мережі стаціонарних таборів для військовополонених червоноармійців

Головним напрямком діяльності установ у справах полонених Міністерства військових справ було створення і забезпечення безперебійного функціонування спеціалізованих закладів, які перебували у їх віданні, для утримання полонених, тобто стаціонарних таборів і розподільних станцій.

Стаціонарні табори для військовополонених як заклади дісталися Польщі у спадок від австро-угорської і німецької армій, які створили їх під час Першої світової війни. Після її закінчення, колишні в'язні цих таборів (росіяни, серби, італійці, французи, англійці і т. д.) повернулися на Батьківщину.

Однак табори, що звільнялися, були порожніми недовго. Першими, вже у листопаді 1918 р., відновили свою роботу колишні австро-угорські табори у Домбе, Вадовіце та Ланьцуті [76.C.371; 181.S.35]. Саме до них направлялися полонені та інтерновані, захоплені поляками у ході польсько-української війни 1918-1919 рр. Починаючи з лютого 1919 р., до них додалися полонені радянсько-польської війни, а потім і в 1920 р. польсько-литовського збройного конфлікту.

Збільшення потоку полонених та інтернованих призвело до того, що таборів у Малій Польщі почало невістачати для їх розміщення. У зв'язку з цим було вирішено відновити закинуті німецькі табори військовополонених, розташовані на території колишнього Царства Польського і польських земель у складі Німеччини. У Царстві Польському в роки світової війни існували табори у Стшалково і Щиперно. Після закінчення війни вони перейшли у розпорядження місцевих цивільних властей, які погано стежили за їх збережуваністю. У відання військових вони повернулися лише у другій половині грудня 1918 року. Для надання їм робочого стану потрібен був ремонт, який провели поспіхом і у неповному обсязі. Табір у Щиперно, куди направлялися інтерновані українці, почав функціонувати у лютому 1919 р., а у травні 1919 р. перші 2 тис. полонених прийняв табір у Стшалково.

Водночас військові через погані санітарні умови тимчасово відмовилися від використання табору в Щиперно [187.S.36], але він періодично використовувався для розміщення там інтернованих військовослужбовців інших армій.

19 серпня 1919 р. Міністерство військових справ своїм наказом провело регулювання призначення і нумерації таборів для полонених та інтернованих, а також робочих загонів, визначило порядок розподілу полонених по окремих таборах, а також уніфікувало штати робочих загонів полонених. Табір у Стшалково (неподалік Кони́на), якому присвоїли № 1, призначався виключно для утримання військовополонених, у табір № 2 у Вадовіце (батьківщина папи римського Іоанна Павла II) слід було направляти полонених та інтернованих, у табір № 3 в Ланьцуті (неподалік Жешува) – військовополонених із армії УНР [76.C.96], табір у Домбе (Краків) одержав назву табору № I для інтернованих, нарешті табір у Дембліні (неподалік Пулав) став табором № II для інтернованих [76.C.71]. Незабаром до цих таборів додалися інші. Для полонених був призначений табір у Пікулице (№ 4), інтернованих – у Модліні (№ III). Табір полонених у Брест-Литовську із відання Верховного командування перейшов у розпорядження Міністерства військових справ для перетворення у розподільну станцію [76.C.96].

Призначення таборів для окремих контингентів полонених не було постійним. Так у серпні 1919 р. було прийнято рішення про те, що у Стшалково будуть утримуватися полонені із Червоної Армії, а також полонені офіцери УГА, для яких буде організоване офіцерське відділення. Усіх рядових полонених із Галичини слід було зібрати у таборі № 2 у Вадовіце [76.C.71-72]. Але це рішення втілювалося у життя дуже повільно, в тому числі і через закриття основних таборів на тривалий карантин [76.C.96].

У березні 1920 р. було вирішено тимчасово призначити табір у Домбе для інтернованої у Польщі однієї з денікінських армій під командуванням генерала М.Е.Бредова, а 800 полонених червоноармійців, які там утримувалися, перевести в табір у Вадовіце [76.C.177].

Згідно з виданою 21 червня 1920 р. інструкцією для таборів і робочих команд Польщі функціонували 5 стаціонарних таборів для військовополонених (Стшалково, Вадовіце, Ланьцут, Пікуліце, Щиперно) та один – для інтернованих (Домбе, № I). Всі вони мали змішаний характер, тобто в них утримувалися і червоноармійці, і галичани, і петлюрівці, і інтерновані [76.C.235-236]. Насправді ж їх було більше. У травні 1920 р. почав функціонувати колишній німецький табір військовополонених у Тухолі (№ 7), що знаходився на території Гданського Помор'я, недалеко від Торуні [187.S.36-37]

Окрім цих стаціонарних таборів у різний час, особливо наприкінці 1920 р., діяли більш дрібні заклади для полонених та інтернованих у Брест-Литовську, Пікуліці, Александрові-Куявському, Калиші, Здунській-Волі, Плоцьку, Лукові, Седліці, Дорогуську, Петркові, Острові-Ломжинському та ін. містах Польщі. Їх функції не були постійними, то вони служили стаціонарними таборами, то ставали розподільчими станціями. Змінювався і контингент полонених та інтернованих, що до них направлявся. Загалом це було характерним і для деяких інших стаціонарних таборів, перш за все Домбе і Вадовіце. Полонені червоноармійці направлялися переважно у табори Стшалково, Домбе, Тухоля, Демблін, Брест-Литоськ, Вадовіце.

Розпорядження Верховного командування від 15 вересня 1920 р. усіх командирів Червоної армії почали направляти у табір Стшалково, а медсестер – у табір для інтернованих у Домбе, полонених литовців (у цей час Польща вела бойові дії проти Литви) – у Вадовіце [76.C.301].

Річке зростання чисельності хворих полонених у Стшалково у листопаді 1920 р. призвело до величезного перевантаження місцевого госпіталю. Будівництво нових бараків йшло повільно, тому 27 листопада почалось переведення офіцерського відділення із Стшалково у Щиперно, а звільнені бараки передавалися госпіталю [76.C.406].

Інтернування великих мас військовослужбовців союзних Польщі російських, українських і білоруських формувань на початку грудня 1920 р.

вимагало нового цільового призначення вже існуючих таборів та відкриття нових. У грудні 1920 р. для інтернованих перемикінців був призначений табір у Щиперно, петлюрівців – Ланьцут, Пікуліце (тимчасово), Калиш (№ 10), Александров (№ 6), яковлевців – Ружани і Лукув [76.С.425,460-461]. Крім того, інтерновані із антирадянських формувань утримувалися в таборах у Петркові, Плоцьку, Радомі, Здуньській-Волі, Острові-Ломжинському, Ченстохові [76.С.478].

На початку 1921 р. нумерації піддалися всі табори для інтернованих, створені у кінці 1920 р. Табору інтернованих у Петркові присвоїли № 11, Лукуві – № 13, Острове-Ломжинському – № 14, Торуні – № 15, Здуньській-Волі – № 16, Ружанах – № 18, Плоцьку – № 19, Радомі – № 20 [76.С.505].

Табори ліквідовувалися в міру виїзду полонених червоноармійців на Батьківщину. 10 серпня 1921 р. був виданий наказ Міністерства закордонних справ про закриття таборів для військовополонених у Плоцьку, Ружанах, Пікуліце, Вадовіце, 28 серпня – Пулавах, 7 вересня 1921 р. – у Щиперно [76.С.670].

Найдовше, до 1923-1924 рр., діяли табори для інтернованих учасників антирадянських формувань у Стшалково, Тухолі, Калиші, Щиперно [187.С.160-164].

3.5. Дострокове звільнення полонених червоноармійців

Питання про існуючі для полонених червоноармійців можливостей достроково звільнитися від тягот перебування у таборах і робочих командах відноситься до числа найменш розроблених у історіографії. Як свідчать збережені джерела, таких можливостей було не так уже й багато. І в більшості своїй вони не призводили до повної свободи полонених розпоряджатися своєю долею.

Наймасовішою формою виходу із закладів для полонених був вступ у союзні Польщі військові формування С.Балаховича, Б.Савінкова, С.Петлюри та ін. Це був суцільно добровільний акт, будь-яких свідчень про його примусовий характер виявити не вдалося. Мотиви його були найрізноманітнішими, але найрідше вони мали характер політичного вибору, оскільки, як свідчать наявні джерела, незадоволені радянською владою мали можливість перейти на бік ворога. У випадку масових переходів свідомих ворогів радянської влади на польський бік їм практично негайно надавали можливість виступити зі зброєю у руках на боці нового союзника. Так було, наприклад, із 600 козаками з 3-ї бригади 14-ї дивізії 1-ї кінної армії, які перейшли на польський бік у кінці травня 1920 р. 8 червня 1920 р. вони вже воювали з кіннотою С.М.Будьонного [85.Т.І.С.521,536].

Найчастіше полонені керувалися двома мотивами. По-перше, прагненням визволитися від жахів таборів і дуже реальної перспективи загибелі від голоду, хвороб чи кулі охоронця. При цьому для поляків було важливим не втратити найбільш працездатних полонених, які вже перебували у робочих командах. Саме тому Міністерство військових справ своїм наказом від 21 вересня 1920 р. дозволило своїм східним союзникам проводити перебування добровольців лише у стаціонарних таборах у Тухолі, Вадовіце, Стшалково і Пікуліце та категорично заборонило робити це „серед полонених, зібраних на збірних і пересильних пунктах (дивізійних, етапних), підпорядкованих Верховному командуванню, а також серед полонених у

робочих командах” [76.С.304]. Тисячі військовополонених, випробувавши на собі нелюдські умови утримання у таборах, записувалися до антирадянських формувань, у тому числі і з надією при першій можливості перейти на радянську сторону. Так, полонений червоноармієць В.В.Валуєв, що втік із Тухоля у Литву свідчив співробітнику повноважного представництва РСФРР у Ковно: „У вересні [1920 р.] приїхав у табір Тухоля один офіцер Балаховича (прізвища не знаю), який вербував у армію Балаховича. Для уникнення жахів, що творилися у таборі Тухоля, записалося і виїхало в армію Балаховича біля 4000 червоноармійців, які після прибуття на червоний фронт збиралися переходити до своїх” [76.С.426-427].

У зв’язку з цим слід сказати, що перехід з однієї воюючої сторони на іншу був дуже поширеним явищем у роки громадянської війни і не тягнув за собою якихось серйозних наслідків для перебіжчиків. Так, наприклад, до квітня 1920 р. до складу Червоної армії входили три бригади Української Галицької армії, що до цього воювали на боці Денікіна. Багато колишніх деніківців було, наприклад, у 21 СД.

Але вступ у антирадянські військові формування не були рівнозначними безумовному звільненню вчорашнього полоненого. До місць формування полонених доставляли під польським конвоєм. Вони не могли вільно залишити військову службу. А після провалу спроби листопадового 1920 р. прориву на Україні і Білорусії вчорашні союзники, що повернулися у Польщу, були інтерновані. Польська сторона погодилася утримувати за свій рахунок лише 5 тис. інтернованих перемикінців і балахівців, а решту 13 тис. повинен був утримувати Російський політичний комітет Савінкова [76.С.439;72.С.440], який не мав для цього достатніх коштів. Тому багато хто з них були „цілком передані у відання польських військових властей” [76.С.494].

Доля вчорашніх полонених червоноармійців, за якими був збережений статус інтернованих, теж була непринятною, оскільки після закінчення війни поляки почали вважати за тягар недавніх союзників. Про це відверто ще у

грудні 1920 р. керівнику радянської військової делегації на мирних переговорах А.А.Йорданському говорив голова польської військової делегації полковник Хемпель за його словами, „всі інтерновані становлять страшний тягар для Польщі, бо всі вкрай недисципліновані, і було б великим щастям для Польщі, коли б Росія під тим чи іншим приводом Польщу від них позбавила” [76.С.443]*.

Таким чином, цілком можна вважати, що, принаймні, за частиною полонених червоноармійців, які вступили до антирадянських формувань, фактично зберігався їх попередній статус, тому їх слід розглядати не як таких, що одержали свободу, а як людей, яким була надана тимчасова відпустка із полону на час їх служби в антирадянських формуваннях.

Ще одна форма дострокового виходу на свободу, яка заслуговує на увагу, із закладів для полонених, правда не така масова, як описана вище, - це повне звільнення чи надання відпустки деяким групам військовополонених червоноармійців. Серед них були поляки за національністю. Особи, призвані у свій час у царську армію з території Царства Польського і які в силу цього мали право на польське громадянство, а також перебіжчики з ворожих армій. Найбільш оптимальним рішенням було визнано надання цим особам відпустки з таборів на певний час чи безстроково. Усі пов’язані з наданням твких відпусток процедурні питання були вирішенні у спеціальному регламенті, який вийшов з надр Міністерства військових справ 3 липня 1919 р., що передбачав створення спеціальної Комісії зі справ полонених.

У відповідності з регламентом усі військовополонені поділялись на дві групи: 1) які добровільно перейшли на польську сторону і 2) взяті у полон силою, зі зброєю в руках у ході військових дій. Зараховані до другої групи військовополонені не підлягали звільненню до кінця війни чи “до моменту більш раннього обміну полоненими” [161]. Відповідно, отримати відпустку

---

* Про те, що це була не лише особиста думка Хемпеля свідчить буквально нав’язане поляками радянській стороні рішення про амністію рядовим учасникам антирадянських формувань. Цей сюжет детальніше розглядається нижче.

могли лише пербіжчики з ворожих армій, які в свою чергу також поділялись на дві групи: поляків і росіян. Прохання про надання відпустки вони могли подавати не раніше ніж через три тижні після прибуття у табір.

Підгрунтям для відкриття справи про надання відпустки полоненому поляку призовного віку було висловлення бажання служити у Війську Польському, підкріплене заявою сім'ї, свідченням місцевих органів влади чи осіб, які заслуговують на довіру про моральне обличчя полоненого до війни, а також характеристикою комендатури табору про поведінку прохвача уневолі. Військовополонені поляки непризовного віку могли звільнитись у двох випадках, якщо вони виявляли бажання вступити до лав армії. А також якщо могли довести „можливість самостійно заробляти або самостійно утримувати себе, щоб тим самим не збільшувати маси безробітних” [76.С.62].

Полонені, які отримали відпустку, повинні були зареєструватися у місцевих органах військової влади і повідомляти про кожну зміну місця проживання. За ними встановлювався посилений нагляд, у випадку поганої поведінки або ведення підривної агітації вони підлягали поверненню у табір.

Що стосується перебіжчиків російської національності, то вони звільнялися лише у тому випадку, коли висловлювали бажання вступити у Російський добровольчий легіон або ж виїхати у „небільшовицьку Росію”. При цьому треба було обов'язково отримати згоду Російського добровольчого легіону на його прийом у свої лави [76.С.61-63].

І лише в особливих випадках Комісія у справах полонених могла порушувати перед військовим міністерством питання про повне звільнення полоненого із табору з наданням йому повної свободи. Але ніяких конкретних рекомендацій з цього приводу регламент не містив [76.С.62]. Окрема стаття регламенту стосувалася військовополонених „що належали з огляду на їх національність чи місце народження до союзних чи нейтральних країн (Італія, Югославія, Чехія, німецька Австрія, Угорщина і т.д.)”, справи яких комісія повинна була направляти міністерству військових справ з метою відправлення цих полонених на батьківщину [76.С.62].

Таким чином, і в цьому випадку мова йшла не про повне звільнення перерахованих груп полонених, а про надання їм тимчасової відпустки на суворо обумовлених умовах. Що ж торкається червоноармійців-інтернаціоналістів, то вони відправлялися на батьківщину через посередництво МЗС [76.С.84,184].

15 квітня 1920 р., у зв'язку з надходженням у масовому порядку прохань про звільнення полонених, з'явився наказ Верховного командування Війська Польського про порядок звільнення і надання відпустки військовополоненим. У ньому ще раз підтверджувалося право командувань армій і генеральних округів самостійно звільняти українських полонених польської національності, а також полонених червоноармійців угорської, латиської та естонської національностей.

Щодо інших категорій полонених, то їм можна було надавати тільки відпустку. І робити це лише у виняткових випадках, дотримуючи цілу низку умов – полонений повинен був бути поляком або сповідувати римо-католицьку релігію, позитивно характеризуватися органами безпеки, мати власне господарство чи справу і не проживати у прифронтовій смузі. Спеціально відзначалася небажаність масового надання відпустки полоненим, особливо з робочих рот, тому що це може призвести до їх розукомплектування, в умовах, коли поповнення із стаціонарних таборів одержати важко через відсутність спорядження для полонених [76.С.185-186].

Тобто і на цей раз мова йшла головним чином не про звільнення полонених, а про надання їм відпустки. Важливе й інше спостереження: Верховне командування визнавало цим наказом наявність великої кількості полонених, які не перебували у штатних робочих командах. Адже останні підлягали віданню Мінвійськсправ, і лише воно могло вирішувати їх долю.

30 липня 1920 р. Міністерство військових справ визначило процедуру звільнення деяких категорій військовополонених із підлеглих йому закладів

для полонених, аналогічну за змістом тій, яка була передбачена охарактеризованим вище наказом Верховного командування [76.С.478].

У вересні 1920 р. була введена в дію інструкція про порядок сортування і класифікацій військовополонених червоноармійців, підготовлена II відділом штабу Мінвійськсправ. Документ встановлював, що „полонених польської національності (католицького віросповідання), що не підозрюються у більшовизмі, мобілізованих радянськими властями у внутрішніх районах Росії, у Литві, Білорусії та Україні” слід виділяти в окрему категорію, ізолювати від інших, оточити особливою турботою і займатися їх національною освітою. До цієї ж групи були зараховані полонені білоруси, що постійно проживали на території Польщі, особливо католики. Ці полонені могли клопотати про звільнення з таборів і навіть прийняття їх у Військо Польське [76.С.280].

Уточнювалася процедура звільнення полонених червоноармійців естонської, фінської і латиської національності. Тепер їх відправлення на батьківщину ставилося у залежність від порозуміння військового Міністерства з представниками цих держав [76.С.282].

9 жовтня 1920 р. Міністерство військових справ у відповідності з вересневою інструкцією видало наказ про принципи звільнення військовополонених, що забороняв надавати безстрокову відпустку військовополоненим червоноармійцям, за винятком примусово мобілізованих у Червону армію особам польської національності, які народилися і мають постійне місце проживання у Польщі [76.С.282].

14 січня 1921 р. військовий міністр К.Сосинковський видав розпорядження, яке дозволяло надання безстрокової або тимчасової відпустки військовим із інтернованих частин „колишніх російських національних формувань і колишньої армії Української Народної Республіки”, вихідців із території Польщі. Право клопотання про звільнення мали інтерновані військові, що були громадянами Польської держави згідно з наказом від 20 січня 1920 р. або ж мали право на одержання польського

громадянства на основі належності до однієї із місцевостей на території, відданої Польщі на основі мирних договорів із Росією [76.С.477].

Це розпорядження було продубльоване відповідними наказами командувань генеральних округів [76.С.563]. У травні 1921 р. коло осіб, що мали право на звільнення із таборів, було розширене за рахунок поляків і католиків, вихідців із України і Росії, якщо вони виявлять бажання залишитися у Польщі [76.С.563-564].

Отже, протягом 1919-1921 рр. Міністерство військових справ і Верховне командування Війська Польського ввели практику звільнення із закладів для полонених червоноармійців як польського походження, так і інших національностей, які мали право на польське громадянство через належність до місцевостей, що увійшли до складу II Речі Посполитої. Звільнення цих категорій осіб відбувалося у формі надання їм безстрокової чи тимчасової відпустки, найчастіше з умовою вступу до Війська Польського. В чомусь це перегукувалося з практикою звільнення польських полонених із радянських таборів. Лише там за основу був узятий класовий принцип, і умовою звільнення був вступ у лави Червоної армії, а в Польщі – національна і конфесійна належність і вступ до Війська Польського.

Ще одна можливість знайдення полоненими червоноармійцями волі була пов'язана з експериментом по розкладанню Червоної армії. Який проводився Верховним командуванням Війська Польського весною 1920 р. У його межах планувалися заходи по звільненню певних категорій військовополонених червоноармійців, диференційовані стосовно до двох театрів військових дій – українського та білоруського.

У ході підготовки Київського походу весною 1920 р. Верховним командуванням Війська Польського пророблялося серед інших і питання про долю майбутніх полонених червоноармійців. У середині квітня 1920 р. з цього питання був розроблений пакет документів, один з яких передбачав відпустку на свободу певних груп полонених. По-перше, невідкладному звільненню і відправці додому підлягали вихідці із зайнятих у ході наступу

українських територій, якщо вони не були ідейними комуністами, комісарами, командирами та інструкторами Червоної армії, медичним, технічним і адміністративним персоналом. По-друге, всіх інших полонених, які не підпадали під жодне із перерахованих обмежень, після відповідної агітації планувалося перекинути через лінію фронту на радянський бік [76.С.187].

Слід сказати, що і в тому, і в іншому випадку польська сторона керувалася не гуманітарними, а суцього прагматичними мотивами, сподіваючись забезпечити собі доброзичливе ставлення українського населення в тилу армії, полегшити подальшу мобілізацію в армію Петлюри осіб призовного віку, а також зробити пропагандистський вплив на ворога.

Ці плани були прямо пов'язані із задуманим для всього польського Східного фронту більш обмеженим по масштабах експериментом з перекидання на радянську сторону. 16 квітня 1920 р. Верховне командування Війська Польського видало наказ про перекидання полонених через лінію фронту. Мотивуючи його таким чином: „як показують допити полонених, однією із причин, що посилює несподівану здатність до опору нашим атакам, є глибоко вкорінене не лише серед солдатів, але й серед колишніх офіцерів переконання, що після потрапляння у польський полон їх чекає розстріл”. Для спростування цієї думки командуючим арміями було наказано таке: при проведенні невеликих наступальних операцій одній заздалегідь визначеній дивізії чи оперативній групі перекинути через лінію групу полонених чисельністю в 10-15 чоловік, попередньо добре нагодованих, підданих пропагандистській обробці і споряджених відповідними прокламаціями із розрахунку 100-200 примірників на людину. Експеримент треба було повторити 4-5 разів, а потім підбити підсумки і визначити доцільність його подальшого проведення [76.С.188]*

---

* У той же день Верховне командування видало інструкцію для офіцерів II відділу, що пропонувала теми їх можливих бесід з полоненими, а також уточнювала деякі аспекти звільнення полонених. Зокрема, рекомендувалося давати не більше 100 різних по змісту прокламацій в одні руки, по 5 штук пропагандистських брошур, а також по пачці тютюну, коробку сірників із відповідними етикетками та 3 пачки цигаркового паперу з текстом коротких листівок. [76.С.189-190].

На жаль, у розпорядженні істориків майже немає даних про те, чи була реалізована програма відпустки полонених червоноармійців на свободу у квітні-червні 1920 р. і яку кількість людей вона охопила.

Таким чином, у червоноармійців, які потрапили у польський полон, принаймні, у деяких їх категорій була можливість одержати достроково як повну свободу, так і строкову чи безстрокову відпустку. Але встановити масштаби цього явища зараз не видається можливим.

***

Різниця між даними оперативних зведень II відділу Верховного командування Війська Польського про кількість захоплених полонених і їх реальної чисельності у різного напрямку закладах для полонених, пояснює відмінність їх долі, починаючи з того моменту, коли вони безбройні опинилися у повному розпорядженні противника.

У деяких випадках їх дуже швидко відпускали на волю. Так повелося, для прикладу, з військовослужбовцями Червоної української галицької армії (близько 13 тис. чоловік), які у квітні 1920 р. добровільно перейшли на сторону поляків. Більшість офіцерів і частина стрільців вступили до армії УНР, декілька тисяч було відправлено в табір у Тухолі, а багатьом рядовим надали “безстрокову відпустку” і відпустили додому у Східну Галичину під нагляд місцевої влади.

Захоплених у полон червоноармійців кидали напризволяще, щоб вони не були тягарем для бойових частин. Ця практика, судячи з наявних нечисельних свідчень, набула загального характеру під час польського контрнаступу у серпні-жовтні 1920 р. стосовно поранених червоноармійців. Загалом 40% зафіксованих у зведеннях Оперативного відділу Верховного командування полонених (50,5 тис. чоловік) такими реально не стали. Доля багатьох з них, а на території Польщі, переважній більшості не позаздриш, вони гинули від місцевих жителів.

Якусь частину полонених, всупереч нормам міжнародного права, розстріляли при взятті у полон. Це відбувалось як стихійно, так і за наказом. Судячи з усього, розстріли полонених не вважалися у польській армії чимось неприпустимим і осудним, їх організатори не боялися покарання, а у суспільстві не було морального осуду таких вчинків. Встановити масштаби такого явища із-за відсутності джерел, неможливо.

Частина полонених втекла зі збірних та пересильних пунктів, з робочих команд і таборів, особливо під час стрімкого наступу Червоної армії влітку

1920 р. Звичайно, найлегше зважувались на втечу мобілізовані до Червоної армії жителі Західної Білорусії та Волині, а також ті, хто мав досвід дезертирства. Взагалі, лише у військах Зхідного фронту таких мобілізованих та колишніх дезертирів було не менше 150 тис. чоловік.

Військовополонені червоноармійці, які залишилися живими при взятті у полон, потрапляли до фронтових установ для полонених і підпорядкованих їм закладів. Першочергово їх, безпосередньо з фронту, відправляли у стаціонарний табір у Домбі. Але вже у середині 1919 р. виявилось, що серед полонених були інфекційні хворі, які інфікували товаришів, польських військовослужбовців та цивільне населення.

У зв'язку з цим почали створювати спеціальну систему закладів для полонених у підпорядкуванні Верховного командування Війська Польського. У липні 1919 р. було наказано відправляти полонених у збірні пункти (станції) полонених, інтернованих та біженців при штабах дивізій. Ці заклади мали стаціонарний характер і знаходилися у підпорядкуванні командувань етапних округів. Розпорядження військового міністерства від 11 липня 1919 р. про порядок транспортування, реєстрації та відправки у табори військовополонених встановило, що конвоювати полонених до збірних пунктів повинні були фронтові частини. В умовах бойових дій, коли кожен солдат був на обліку, це вже само собою провокувало командирів на те, щоб не возитись з полоненими. Саме у цьому одна з причин розстрілу полонених і залишення їх на полі бою поранених.

Окрім того у цей момент найчастіше відбувається грабунок полонених. Незважаючи на зусилля командування, мародерство так до кінця війни у польській армії подолано не було.

Оскільки на Литовсько-Білоруському фронті більшість збірних пунктів знаходилися далеко від передової, тому при окремих дивізіях стихійно почали створюватися малі або тимчасові фронтові збірні пункти. У грудні 1919 р. їх вирішили встановити у вигляді пересувних дивізійних збірних пунктів. Ці заклади не повинні були проводити карантин полонених, а лише

первинний медичний огляд, по можливості дезінсекцію, виявляти хворих і заповнювати облікові картки. І після цього відправляти до найближчого пересильного пункту. Їх діяльність контролювали референти зі справ полонених при командуваннях фронтів. Як показала наступна практика, не всі дивізії організовували збірні пункти.

У січні 1920 р. попередні збірні пункти були переіменовані у пересильні станції. До їх обов'язків входило проведення карантину і відправка полонених у стаціонарні табори Міністерства військових справ. Контролювалися вони командуваннями етапних округів. Тут полонені піддавалися санітарній обробці і ставилися на харчове забезпечення за нормами, визначеними Мінвійськсправ у квітні 1919 р.

Наступним етапом після збірних та пересильних пунктів полонених були розподільчі станції, які організовувалися військовим міністерством за згодою з Верховним командуванням поза лінією фронту, у зоні дії етапів. Звідси полонені етапувалися до стаціонарних таборів чи у військові в'язниці.

Під час літнього відступу у 1920 р. розподільчі станції тимчасово припинили свою діяльність, полонені знову, як і у 1919 р., із збірних і пересильних пунктів направлялись прямо у стаціонарні табори. Після зламу у ході війни у серпні 1920 р. повернулися до попереднього порядку.

У випадку різкого зростання напливу полонених Верховне командування створювало концентраційні табори (станції). Так вчинили навесні 1920 р. в Україні, а потім після розгрому Червоної армії під Варшавою. До задач цих станцій ставилося в обов'язок первинна санітарна обробка, виявлення хворих та комуністів, облік. Проходження карантину не передбачалось.

Непридатні для тривалого утримання умови у концентраційних таборах стали причиною масових захворювань полонених восени 1920 р. З часом частина концентраційних станцій була ліквідована, але інші продовжували діяти і у 1921 р., виконуючи функції приймально-пропускних, призначені до передачі радянській стороні.

Аналіз реальних умов утримання полонених у прифронтовій смузі показав, що вони у більшості випадків були далекі від приписаних наказами та інструкціями. На розподільчих станціях перевіряючі відмічали поганий стан житлових приміщень, недостатнє харчування, відсутність постільної білизни, одягу та взуття, ігнорування вимог санітарної гігієни. Трагічне становище полонених було наслідком злочинної байдужості до їх долі табірною керівництвом і вищестоячих інстанцій, широкомасштабного злочинства адміністрації.

В осінні місяці 1919 і 1920 рр. на пересильних пунктах і концентраційних станціях спалахували епідемії інфекційних захворювань, часто з летальним кінцем.

Політичне та військове керівництво Польщі, побоюючись за втрату іміджу Польщі в очах світової суспільної думки та погіршення стану польських полонених у Радянській Росії, намагалося виправити становище. З цією метою сеймом, військовим міністерством і Верховним командуванням створювались спеціальні комісії, у тому числі наділені надзвичайними повноваженнями, в особливо страшних випадках проводилось службове розслідування.

Як свідчать документи, полонених не завжди відправляли у призначені для них стаціонарні заклади. Часто їх залишали у фронтових частинах для виконання різних робіт у складі т.зв. “диких” трудових загонів. Ця практика, яка була протиріччям інструктивним документам, до кінця війни так і не була подолана. Цьому сприяла позиція Верховного командування, яке прагнуло будь-яким способом виправдати дії своїх підлеглих. У цілому ж практика “присвоєння” діючою армією військовополонених всупереч наказам Міністерства військових справ, початок якої відноситься до 1919 р., так і не була викорінена, у всякому випадку до початку 1921 р. Про долю цих полонених даних практично не збереглося.

Розділ 4. Умови життя та участь червоноармійців у різних громадських та політичних заходах

4.1. Організація життя у стаціонарних таборах військовополонених

Найважливішим етапом у житті полонених були стаціонарні табори військовополонених, які підпорядковувалися Міністерству військових справ. Їх діяльність регулювала інструкція І (організаційного) департаменту цього відомства від 17 травня 1919 р.

Згідно з інструкцією, на чолі табору стояв начальник, наділений правами командира полку і який підпорядковувався по службовій лінії командуванню генерального округу Міністерства військових справ. У підпорядкуванні начальника табору перебували рота охорони для несення караульної служби і відвернення втеч, а також наглядацький підрозділ, завданням якого були розвідувальна і поліцейська служби, підтримання порядку і нагляд за дотриманням внутрішнього розпорядку військовополоненими та інтернованими. Він же встановлював і розпорядок денний (час підйому, їжі, контрольних шиківань, відбою, розклад щоденних табірних занять, порядок користування лазнею і пральнею і т. д.).

Полонений, який поступив у стаціонарний табір, найперше піддавався особистому обшуку, в нього відбирали зброю, амуніцію, карти і плани місцевості, які можна було використати при втечі, листівки, газети і книги „підозрілого політичного змісту”, а також гроші понад 100 польських марок (100 рублів або 200 крон). Вилучені гроші розміщалися на особовому депозиті полоненого і він міг знімати з нього певні суми (15 марок на місяць).

Після обшуку полонених треба було піддати ґрунтовній санітарній обробці, а потім занести у реєстраційні книги^{*}, що містили 10 рубрик: прізвище,

---

^{*} На жаль, у розпорядженні дослідників немає жодної такої книги, а у них же вказувались прізвища, ім'я, по батькові, рік народження, військове звання, громадянство, місце постійного проживання на батьківщині, номер військової частини, у якій служив полонений, місце і час взяття у полон, звідки і коли поступив у табір, словесний портрет

ім'я та по батькові, рік народження, військове звання, громадянство, місце постійного проживання на батьківщині, номер військової частини, де служив полонений, місце і час полонення, звідки і коли поступив у табір, словесний портрет і різні примітки на розсуд реєстратора. Порядковий номер реєстрації ставав особистим номером полоненого, він нашивався на мундир на видному місці на спині. Якщо прибулі з розподільчих станцій полонені не мали облікових карток, то їх слід було заводити у таборах [76.С.67].

Всі полонені розподілялися по ротах, взводах і відділеннях. Командували ротами польські унтер-офіцери, взводами – польські рядові чи унтер-офіцери, відділеннями – лише полонені. Саме на цих посадових осіб покладалася відповідальність за підтримання порядку і дисципліни у своїх підрозділах, а також обов'язок доповідати командирі наглядського підрозділу „про всі порушення, події, помічені змови або заколоти полонених і т. д.». Після інтернування до Стшалково колишніх балахівців і бредовців командирів підрозділів полонених почали призначати з їх числа. Вони жорстоко знущалися над полоненими червоноармійцями, били і т.ін. Для них було доручено виконання усіх адміністративних і господарчих обов'язків. На скаргу полонених один із польських генералів відповів: “Ми тут ніпричому, вас б'ють свої ж росіяни, козаки, це ваша справа” [76.С.521-522].

В обов'язки полонених входило прибирання бараків і територій табору, ремонт і будівництво нових бараків, робота на кухні, у пральні, лазні і т. д. Все життя полонених організовувалося у відповідності з розпорядком дня.

Полонені мали право вільно пересуватися у межах певної території, ці межі встановлювалися начальником табору і позначалися внутрішньою дротовою огорожею. До порушників цієї „демаркаційної лінії” вартіві мали право застосовувати зброю у тих випадках, коли вважали, що полонений намагається здійснити втечу, а також при нападі на них або бунті групи полонених.

У таборах організовувалися буфети, у яких полонені могли купити найнеобхідніші товари і продукти, майстерні з ремонту одягу і взуття, читальні,

можна було створювати любительські театри і хорові колективи, давати концерти. Полонені могли безперешкодно відправляти релігійний обряд.

Раз у тиждень полонений, якщо він був вихідцем із територій, що перебували під польською адміністрацією, мав право безкоштовно відправляти лист (до 4 сторінок розміром 8 частин аркуша) та одну поштову картку, вся кореспонденція підлягала цензурі і повинна була вестися польською, російською або українською мовою. Цим же полоненим дозволялися побачення з рідними і близькими. Решта полонених червоноармійців отримали можливість вести переписку лише після заключення перемир'я у жовтні 1920 р. спочатку через посередництво Американської асоціації християнської молоді [76.С.345].

В інструкції містилася нагальна рекомендація формувати роти за національною ознакою, не змішувати полонених із різних армій („наприклад, більшовиків з українцями”, тобто військовослужбовцями армії УГА) і намагатися повністю ізолювати їх один від одного. Слід було також не допускати контактів полонених з інтернованими, особливо з інтелігентами, „серед яких більшість – це ворожі державні агітатори”.

Офіцери повинні були утримуватися окремо від рядових, їх не можна було залучати у робочі команди, крім того, їм намагалися надавати більш комфортні умови утримання, харчування і проведення часу [76.С.55-59]. Статус офіцера у Стшалково розповсюджувався не на всіх командирів Червоної армії, а лише на колишніх офіцерів царської армії. Їх краще годували, надавали ординарців, платили по 100 марок на місяць. Усі решта прирівнювалися до рядових [76.С.524].

Розпорядженням від 11 липня 1919 р. Міністерства військових справ уточнювався порядок обліку полонених у таборах, встановлений 17 травня того ж року. Обов'язок направлення у військове міністерство виписок із листів обліку із зазначенням чисельності полонених та їх належності до різних армій анулювався. Але табірне начальство повинне було, як і за попередніх часів, регулярно (1 і 15 числа щомісяця) повідомляти про кількість полонених, що надійшли за останній період, про смертні випадки, втечі, звільнення з табору,

відрядження до інших таборів і на роботи, кількість вільних місць у таборі, а також про інфекційні захворювання [76.C.67].

Цим же розпорядженням встановлювалося, що кожен полонений, незалежно від того, чи перебував він у таборі, робочому загоні, на роботі у приватної особи чи у госпіталі, повинен був бути на обліку в одному із таборів чи військових виправних установ. Облік військовополонених у робочих загонах покладался на їх командирів, які повинні були повідомляти всі потрібні дані у табори, де ці полонені перебували на обліку [76.C.67-68].

Як уже згадувалося вище, полонених ставили на продуктове і грошове постачання уже на збірних пунктах за нормами встановленими наказом Міністерства військових справ від 8 квітня 1919 р. Продовольче постачання здійснювалося згідно таблиці (норми) „Е” (у польській армії діяли 5 таблиць, від „А” до „Е”, які відрізнялися величиною і складом пайка) [95.S.XL]. Полоненому треба було на день 500 г. хліба, 150 г. м’яса, 700 г. картоплі, 150 г. сирих овочів або борошна, різні приправи, а також дві 100-грамові порції кави. М’ясний раціон повинен був складатися із яловичини (4 рази на тиждень) і конини (2 рази на тиждень). Один день був рибний (повинні були бути оселедці або в’ялена риба), якщо риби не було, то цього дня постили (їли овочі чи картоплю). Оцінки цієї норми сучасниками були близькими. Начальник табору у Вадовіце полковник М. Полкровський при оцінюванні цієї норми у листопаді 1920 р. висловився достатньо обережно: „Харчування полонених за таблицею „Е” недостатнє, особливо у зимові місяці через холод і відсутність теплого обмундирування. Відсутність належного харчування – одна з причин поганого стану здоров’я... При нормальних умовах розміщення і обмундирування харчування згідно цієї таблиці було б достатнім. Це видно у здорових відділеннях, наприклад, у III офіцерському відділенні, при тій же продовольчій нормі завдяки кращим умовам розміщення і обмундирування майже немає випадків захворювання, а продовольчої норми цілком достатньо” [76.C.405]. Таку ж оцінку цій нормі давали в’язні комуністичних бараків у Стшалково, яких не використовували

на роботах, навіть на прибиранні території біля бараків: „ Якщо загалом харчування комуністів можна визнати задовільним, то цього зовсім не можна сказати про харчування червоноармійців у відділах. Маючи на увазі, що вони працюють, – порція достатня з гріхом пополам для нас, – занадто мала для них. Крім того, вони немилосердно обкрадаються кухонною адміністрацією, дякуючи незадовільній постановці контролю. Переконатися у цьому неважко, поглянувши на виснажені обличчя наших червоноармійців, жадібне поїдання обіду і підбирання різних недоїдків навіть із смітєвих куп. Полонені червоноармійці безперечно голодують” [76. С. 531]. На недостатність таблиці „Е” вказувало командування табору у Щиперно [76. С. 408]. Слід відзначити, що полоненим із литовської армії передбачалося продовольче постачання по нормі „С”, тобто як працюючому полоненому червоноармійцю [76. С.394]. У другій половині 1920 р. командирам таборів і робочих команд дозволяли купувати відсутні на складі продукти за ринковими цінами [76.С.391].

У відповідності з міжнародними угодами, полонені мали право вибирати із свого середовища представників, (т.зв. кухонної чи господарчої комісії) для отримання продуктів на складі, контроль за їх закладкою на кухні і наступним розподілом готової. На практиці такий порядок затверджувався у таборах і командах насилу [76.С.394-395,400,547,601-602], навіть у кінці 1920 р. він практикувався не у всіх робочих загонах [76.С.414] або ж застосовувався формально, як це було, наприклад, у Стшалково. Навіть весною 1921 р. полонені червоноармійці не мали можливості реалізувати своє право вибору членів господарської комісії, оскільки табірне керівництво волевым рішенням передало ці функції інтернованим та учасникам антирадянських формувань [76.С.521,531].

Працюючим полоненим, згідно з розпорядженням І департаменту Міністерства військових справ від 17 травня 1919 р., належав нормальний солдатський пайок згідно з таблицею „С” без тютюну (є дані, що в окремих випадках їм видавали по 5 цигарок на день [76.С.379,400]). Він передбачав видачу на 1 людину на день 600 г. хліба, 250 г. м’яса, 700 г. картоплі, 150 г.

круп, 20 г. солі, 20 г. сала, 12 г. цибулі, 15 г. зелені, 5 г. коріння, 50 г. борошна для підбовтування [76.С.547].

Рядовим полоненим належало грошове утримання у розмірі 30 пфенінгів на день, які вони могли витратити на купівлю додаткового харчування у буфеті або потрібних їм речей. Працюючі полонені одержували 1 польську марку на день. Крім того, полонені, які мали гроші на депозиті, могли щомісячно витратити з них на свої потреби 15 марок (15 карбованців або 30 крон) [76.С.60]. Офіцерам, окрім харчування, слід було видавати не грошове утримання, а платню у розмірі 50 марок на місяць [76.С.59].

Травнева інструкція 1919 р. для таборів військовополонених зобов'язувала до 21 червня 1920 р., коли її замінила інструкція для таборів, розподільчих станцій і робочих загонів, тобто усіх типів закладів для полонених, які на той момент перебували у віданні Міністерства військових справ. Вона діяла до завершення репатріації полонених у кінці 1921 р. Нова інструкція не вносила якихось принципових змін ні в один із аспектів утримання полонених у стаціонарних таборах, а лише давала їх докладніше трактування. Її відмінність від попередньої інструкції полягала у збільшенні в два рази добового грошового забезпечення рядових поза робочими командами (60 пфенінгів) та місячної платні офіцерів (100 марок), зменшені доплати полоненим у робочих командах (40 пфенінгів), а також надання полоненим грошового утримання. Інструкція встановлювала, що полоненим слід видавати за рахунок держави мундир, брюки, черевики, а включеним до робочих загонів – другу пару білизни, речовий мішок, сухарну сумку. На практиці виконання цього пункту інструкції зіштовхнулося із серйозними труднощами. Так за словами командира табору у Вадовіце, біля 90% полонених червоноармійців прибували з фронту без взуття і шинелей (це свідчить про масштаби мародерства з боку польських солдатів, яке допускалося щодо них при ув'язненні). Табір мав можливість постачати дрібні партії одягом самостійно, а для великих партій полонених обмундирування треба було замовляти задалегідь. Оскільки виконання замовлень затримувалось, як вихід із цієї

ситуації полоненим видавали одіяла, в яких вони ходили до отримання замовлень [76.С.395-396]. Зумисне пошкодження чи продаж обмундирування каралося у дисциплінарному порядку та вирахуванням із його грошового утримання (допускалися навіть вирахування із платні інших полонених, що жили разом із покараним) або особистого депозиту*. Офіцери, що мали депозити, могли купувати собі обмундирування або ж тканину за цінами, як для офіцерів Війська Польського. Щомісяця дозволялося знімати з депозиту на особисті потреби 25 марок [76.С.226-227]. Збільшення цієї квоти було реакцією на інфляцію, звідомо неадекватною, тому що вже у листопаді 1920 р. командир табору у Домбі писав, що цю суму варто було б збільшити до 100 марок [76.С.373]. Такої ж думки притримувався командир табору у Вадовіці [76.С.399].

Детальніше були прописані положення, пов'язані з використанням праці полонених у таборах і на розподільчих станціях, у нефронтових підрозділах Війська Польського, цивільних державних установ і у приватних осіб [76.С.227-232]**, правила обліку здорових, хворих та померлих у всіх типах закладів для полонених, що перебували у віданні військового міністерства [76.С.232-237]. Що стосується померлих полонених, то крім їхніх списків, які щомісячно подавалися у військове міністерство і Центральне реєстраційне бюро, у Міністерство військових справ слід було присилати і офіційні висновки про смерть (про католиків – у єпископську курію, про осіб інших віросповідань – у секцію некатолицьких віросповідань і секцію опіки над військовими захороненнями).

Переговори, що розпочалися у серпні 1920 р. між Польщею і радянською Росією про укладення миру і угоди про репатріацію, показували, що у майбутньому неминуче виникне необхідність надати радянській стороні точні

---

* Були випадки зловживання табірної адміністрації цим положенням. Так, у I відділенні у Стшалково із платні полонених протягом 2 місяців робилися вирахування за одіяла, видані їм у жовтні 1920 р. у вигляді лахміття і при інвентаризації не були враховані через їх зношеність і малий розмір. [76.С.535]. Не одержували полонені платні і в Домбе під тим приводом, що вони повинні компенсувати поломки нар, які нібито вони роблять, та предмети обмундирування, які у них пропали. [76.С.606].

**

дані про долю усіх червоноармійців, які потрапили у польський полон. Оскільки таких відомостей у польської сторони не було, Міністерство військових справ 5 лютого 1921 р. віддало наказ „з метою остаточного обліку всіх військових і цивільних полонених, що перебувають на території Польщі, що особливо необхідно у зв'язку з обміном полонених, який незабаром почнеться”, провести 15 лютого 1921 р. їх одноденний перепис.

Крім того, референти полонених при командуваннях армій, командири таборів і робочих команд до 25 лютого повинні були пред'явити поіменні списки всіх полонених червоноармійців, які померли з моменту організації цього табору, робочої команди, армії і т. д.

Нарешті, усім закладам і установам, що мали, починаючи з листопада 1918 р., у своїх штатах полонених, слід було до 10 березня подати у секцію полонених Міністерства військових справ точні поіменні списки усіх тих із них, хто був звільнений, отримав відпустку або втік.

Усі дані повинні бути найдетальнішими, із зазначенням імені, по батькові і прізвища, дати і місця народження, а також смерті, її причин, свідоцтва лікаря, місця захоронення, національності і громадянства, тактичної належності або частини, в якій червоноармієць служив до полону [76.С.485-486].

У випадку точного виконання цього наказу польська сторона мала б найповніші і найдостовірніші відомості про всіх червоноармійців, які потрапили у полон і уникли розстрілу на місці. Однак, судячи з побічних даних, аж принаймі до кінця квітня 1921 р. належним чином не був налагоджений навіть поточний облік померлих полонених [76.С.541-542].

Аналіз червневої інструкції свідчить, що не залишалось практично жодного питання організації життя і обліку в стаціонарних закладах, з якого не було б точних і чітких вказівок, безумовне виконання яких цілком могло б забезпечити прийнятні умови утримання полонених. Але оскільки реальна ситуація у цих закладах для полонених була іншою, виникла необхідність її серйозного коректування за допомогою відповідних наказів і розпоряджень, тим більше, що на цьому наполягали практично всі начальники таборів.

Саме цій меті служив наказ військового міністра К.Соснковського від 6 грудня 1920 р. Згідно з ним полоненим слід видавати пайок за таблицею „С” без цигарок. Для того, щоб не виникало перебоїв із харчуванням, у кожному закладі треба було мати відповідний триденний недоторканий запас продовольства і використовувати його у випадку перебоїв у постачанні продуктів інтендантством. Знову підтверджувалося право командирів таборів купувати продовольство за готівку.

Міністр вказав також на невідкладну необхідність збільшення чисельності медичного персоналу, повного забезпечення дезінфікуючими засобами, створення умов для належного розміщення полонених. Щоб виключити перебої з доставкою палива, табори і розподільні станції були прирівнені до госпіталів. Для приведення у порядок житлових приміщень і налагодження їх опалення командирам таборів дозволили залучати на умовах контракту чи найму цивільних спеціалістів [76.С.431].

Активне формування союзних Польщі військових частин С.Балаховича, Б.Савінкова, С.Петлюри за рахунок полонених червоноармійців викликало появу інструкції II відділу Міністерства військових справ Польщі від 3 вересня 1920 р. про порядок їх сортування і класифікації у стаціонарних і концентраційних таборах, тобто у закладах, підзвітних військовому міністерству. Інструкція була відвертим порушенням міжнародних норм поведіння з військовополоненими, які передбачали їх поділ тільки на рядових і офіцерів.

Згідно з цим документом, полонених із Червоної армії слід було ділити на 7 груп. До першої (А) належали всі, незалежно від національності, комуністи, командири, комісари, радянські працівники, інструктори й агітатори. Їх слід було розміщати у спеціально призначених бараках, не допускати ніяких контактів з іншими полоненими, піддати суворій дисципліні і спеціальному нагляду, охороняти спеціальними постами*.

---

* У відповідності з наказом Верховного командування від 14 вересня 1920 р. полонені комісари і комуністи повинні були направлятися у секцію контррозвідки Верховного командування у Варшаву, а звідти в X павільйон варшавської цитаделі, яка з XIX ст. використовувалася як в'язниця для політичних ув'язнень.

До групи “В” були зараховані полонені польської національності (католицького віросповідання), що не підозрювалися у більшовизмі, мобілізовані з армією у глибині Росії, у Литві, Білорусії та на Україні. Їх слід було розташовувати окремо, вести серед них активну діяльність „з національної освіти”. В окремих випадках члени цієї групи мали право на звільнення. У цю ж групу слід було включати тих полонених непольської національності (наприклад, білорусів, особливо католиків), які, маючи постійне місце проживання на території, що виявилася у складі Польщі, за законом були польськими громадянами.

Українські полонені із Придніпровської України (на схід від р. Збруч), після видалення з їх складу комуністичного елемента утворювали групу “С”. Серед них слід було розгорнути пропаганду за вступ до української армії Петлюри. Полонені, що виявили таке бажання, повинні були направлятися в табір у Ланьцуті.

Полонених російської національності, що складала групу “D”, у першу чергу треба було направляти у робочі команди, а також піддавати ідеологічній обробці російських союзників Польщі. Вихідці із Псковської, Вітебської, Мінської і Смоленської губерній повинні були стати об’єктом мобілізаційних

[76.С.300]. За свідченням комуністів, які повернулися із полону, ці накази неухильно дотримувалися. Так, у Стшалково комуністи жили у двох суворо ізольованих від решти табору бараках, їх нікуди не пускали, обід доставляли прямо в бараки, на роботах не використовували, і навіть працівники медсанчастини самі щодня приходили до комуністів. Для прогулянок у комуністів був невеликий п’ятачок на 100-150 кв. метрів. – [76.С.522,526]. Комуніст військовополонений Н.Гарнич просидів у X павільйоні Варшавської цитаделі 2 місяці, і лише потім був відправлений у табір для полонених і інтернованих у Домбе. [76.С.53676]. Спільне утримання комуністів як найбільш свідомого і освіченого елемента серед полонених полегшило їм у 1921 р. боротьбу із сваволею і насильством табірної адміністрації. Так, у Стшалково ними була створена партійна організація і обраний партійний комітет, який представляв інтереси всіх полонених червоноармійців перед табірною адміністрацією. З його представниками розмовляли різні комісії і навіть заміністра Домбровський. На зроблену в березні 1921 р. табірним начальством спробу позбавити комітет завойованої ним позиції, комуністи відповіли 4-денним голодуванням, у якому взяли участь усі 380 в’язнів двох комуністичних бараків. – Там само. [76.С.525-526]. У березні 1921 р. інтерновані комуністи в Домбе оголосили страйк, вимагаючи відмінити заборону на їх вільне переміщення по табору, ліквідувати дротову огорожу і пости навколо їхніх бараків, переводу у більш упорядковані табори. Страйк тривав, за різними даними, від 5 до 6 днів, його підтримала і частина полонених. Командування табору змушене було задовольнити всі вимоги страйкарів, у т.ч. погодилося на обрання табірної комітету. [76.С.562,577]. 14 квітня 1921 р. між цим комітетом і командиром табору виник конфлікт у зв’язку із жорстоким поведінням з полоненими службовців наглядацького підрозділу. [76.С.536-537]. Конфлікт завершився арештом членів комітету, невдалою спробою організації над ними суду і наступною незабаром відправкою на батьківщину. [76.С.578-579]. Особливо надихало полонених на акції протесту очікуване прибуття, до Польщі Російсько-української делегації Змішаної комісії по репатріації (РУД), з якою вони пов’язували надії на активний захист полонених, ніж це робили представники Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ) С.Семполовська та її співробітники. [76.С.529,534-535].

зусиль емісарів генерала С.Балаховича. Полонених, які виявили бажання вступати до його частини, слід було направляти у Люблін, де дислокувалася запасна бригада Балаховича.

Серед російських полонених із інших районів пропагандистську діяльність повинні були розгорнути представники Російського політичного комітету (РПК) Б.Савінкова. Завербовані ними кандидати до російських добровольчих формувань направлялися в табір у Щиперно.

Окремою підгрупою визначалися козаки, які в свою чергу поділялися за своєю військовою належністю (донські, кубанські, уральські, оренбурзькі, калмики і т. д.), пропаганду серед яких могли вести представники як Савінкова, так і Балаховича.

Групу “Е” складали полонені литовці, яких слід було відокремити, ізолювати під суворим наглядом і використовувати як гарантію доброго ставлення до інтернованих у Литві польських солдатів.

Латиші, естонці і фіни були об’єднані у групу “F”, їх долю слід було вирішувати з дипломатичними представниками цих країн.

До групи “G” були віднесені: вірмени, грузини, татари, китайці і німці, яких треба було об’єднати в окремі відділення і роти у таборах; угорці, чехи, греки, румуни та інші громадяни держав Західної і Південно-Східної Європи, відправлення яких на Батьківщину залежало від позиції дипломатичних представників цих країн; євреї, з поділом на російських і польських, причому щодо останніх треба було провести слідство, з’ясувати, чи не вчинили вони державної зради чи дезертирства, у випадку виявлення доказів – відправити до польового суду.

Інструкція забороняла застосування щодо полонених червоноармійців процедури відпустки, інколи (стосовно поляків) мова могла йти лише про звільнення [76.C.280-282]*.

---

* [76.C.280-282]. Після підписання перемир’я на адресу польської сторони почали направлятися звернення про недопустимість поділу полонених за національністю, віросповіданням чи політичними поглядами. – Див., наприклад, лист С.Семполовської у Польське товариство Червоного Хреста про факти дискримінації комуністів і євреїв у таборах для військовополонених. [76.C.428]. У зв’язку з цим Міністерством воєнних справ Польщі було видано розпорядження генеральним округом від 3 грудня 1920 р., яке звучало досить

21 вересня 1920 р. надійшов наказ Міністерства військових справ, що регулював питання ведення РПК пропаганди серед полонених червоноармійців та їх вербування у російські антирадянські частини, що формувалися у Польщі. Він суворо забороняв ведення такої діяльності у фронтових закладах для полонених (тобто на збірних пунктах і пересильних станціях) і обмежував її стаціонарними таборами Тухоля, Вадовіце, Стшалково, Пікулице [76.С.303].

На практиці умови утримання практично у всіх закладах для полонених Міністерства військових справ в усі роки їх функціонування не відповідали тим вимогам, які були сформовані у нормативних документах у 1919 р., відрізняючись від них у гірший бік. Найпоширенішими недоліками, які найчастіше зустрічалися, були вологі, погано опалювані, непровітрювані бараки і напівземлянки, відсутність сінників та одяг, не кажучи вже про постільну білизну, недостатнє, погане і нерегулярне харчування, у тому числі і в наслідок крадіжок працівників табірних служб, грубе, а часом і жорстоке поводження з полоненими, нестача взуття і одягу, низька пропускна спроможність лазень, пралень, дезінфекційних установок, що заважало забезпечувати нормальні санітарні умови утримання полонених, нарешті відсутність найнеобхідніших ліків при загальній нестачі місць у табірних лазаретах і госпіталях, епідемії інфекційних захворювань, що періодично повторювались, починаючи з грипу і закінчуючи тифом або й навіть холерою. Часто хворі і здорові полонені утримувались разом, що сприяло виникненню епідемій [3.К.25;9;10;31;32;33;36;37;49;70;С.69,70,172,175-176,348-352,361,369,376-377,419-421,437,450-455,458,465-466,581-586,606,649,101.С.198-199].

двозначно: „Мінвоєнсправ доручає КГО видати суворий наказ, щоб усі зловживання і переслідування у цій галузі, які не відповідають ні існуючим інструкціям, ні ще менше принципам гуманності, були безумовно припинені. Полонені та інтерновані, незалежно від їхньої національності, віросповідання чи політичних переконань, повинні трактуватися у відповідності зі статутами та інструкціями, які чітко нормують поведінку властей та органів нагляду. Винні в порушенні будуть надалі притягуватися до безумовної відповідальності”. [76.С.423]. Як видно, в розпорядженні нічого не говориться про відміну попередніх розпоряджень та інструкцій, більше того, вимагається їхнє безумовне дотримання під страхом покари. Тому поділ полонених на категорії і різне їхнє трактування зберігалися і надалі. – Див., наприклад: [76.С.437-438,646]. Факт поділу полонених на категорії викликав обурення радянської сторони, яка висловила готовність вжити найрішучих заходів для усунення цього явища. Глава радянської делегації на мирних переговорах у Ризі **Д.О.**Йоффе включив положення про недопустимість такого поділу в радянський проект мирного договору. [76.С.477]. А радянський нарком закордонних справ Г.В.Чичерін телеграфував 17 грудня 1920 р. в Ригу **А.А.**Йоффе: „Вимагайте негайно відміни таких одіозних заходів, як розподіл полонених на категорії, і створення для них стерпного становища, інакше вдамося до репресій”. [76 С.457].

Для зниження негативних наслідків епідемії командування закривало стаціонарні табори на карантин. Так у липні-серпні 1919 р. на карантин закривалися стаціонарні табори у Стшалково, Домбе, Брест-Литовську, Пікулице, у вересні – Вадовіце [76.С.70,73], причому перші два з них не приймали нових полонених, принаймі до середини жовтня 1919 р. [76.С.73,85]. На період карантину нових полонених розміщували у тимчасових таборах або збірних пунктах, тобто у місцях, мало придатних для їх тривалого утримання.

Нелюдські умови утримання полонених у таборах не раз відмічалися у звітах різних комісій і перевіряючих, які інспектували заклади для полонених. Так комісія Міжнародного комітету Червоного Хреста, що перевіряла 11 жовтня 1919 р. санітарний стан табору у Брест-Литовську, де утримувалися полонені із Української Галицької армії і Червоної армії, констатувала таке: „Цього літа через скупченість приміщень, непридатних для житла; спільне тісне проживання здорових військовополонених і заразних хворих, багато з яких тут же і помирали; нестачу харчування, про що свідчать численні випадки виснаження; набряки, голод протягом трьох місяців перебування у Бресті, – табір у Брест-Литовську був справжнім некрополем” [76.С.90].

Про те, що вищенаведена характеристика становища у таборі для військовополонених не була перебільшенням або винятком, свідчить оцінка становища у таборі військовополонених у Білостоці підполковником медичної служби Війська Польського Хабіхтом у листі на ім'я начальника санітарного департаменту Міністерства військових справ від 24 листопада 1919 р. становища у таборі військовополонених у Білостоці: „Знову те ж злочинне нехтування своїми обов'язками всіх діючих у таборі органів накликало ганьбу на наше ім'я, на польську армію так само, як це мало місце в Брест-Литовську. Кількасот людей заплатили за це життям і ще кількасот повинні будуть загинути...”

У таборі на кожному кроці бруд, неохайність, яких не можливо описати, запущеність і людська скрута, що волають до неба про відплату. Перед дверима бараків купи людських випорожнень, які розтоптуються і разносяться по

всьому табору тисячами ніг. Хворі до такої міри ослаблені, що не можуть дійти до відхожих місць...

Самі бараки переповнені, серед „здорових” повно хворих. На мою думку, серед тих 1400 полонених здорових просто нема. Прикриті лахміттям, вони туляться один до одного, гриючись взаємно. Сморід від дизентерійних хворих та уражених гангреною, опухлих від голоду ніг...” [76.С.106-107].

З приводу цього листа начальник Санітарного департаменту Міністерства військових справ Польщі генерал Здзіслав Гординьський з гіркотою констатував: „... краще не брати полонених, ніж дозволяти їм гинути тисячами від голоду чи зарази” [76.С.109].

Гординьський, що як ніхто інший у польській армії добре знав справжній санітарний стан у закладах для полонених, був, мабуть, першим, хто дав всеосяжну характеристику причин тяжкого становища у цій галузі. На його думку, причини найважчого становища полонених мали як об’єктивний, так і суб’єктивний характер. До першої групи факторів він відносив загальне важке становище країни і держави після Першої світової війни та викликану цим нестачу продовольства, одягу, взуття, білизни, постільних речей, приміщень, придатних для розміщення полонених, палива. До другої – перевантаженість таборів, присилання у табори здорових полонених разом із хворими прямо з фронту, без карантину і дезінсекції, недоліки в обладнанні лазаретів і табірних госпіталів, їх постачання ліками, засобами дезінфекції та дієтичним харчуванням, і, що дуже істотно, – неповороткість і байдужість, нехтування і невиконання своїх прямих обов’язків...” [76.С.108].

Обґрунтованість докору Гординьського на адресу служб та людей, які займалися полоненими, підтверджували й учасники грудневої 1919 р. наради з питань полонених [76.С.127-129], а також результатами перевірок табору Стшалково, що проводилися польськими офіцерами-медиками у 1919 і 1920 рр. Наведемо кілька уривків із цих довжелезних документів. Так, 16 червня 1919 р. представник Санітарного департаменту Міністерства військових справ капітан Копистинський писав у своєму звіті таке: „... У бараці, площа якого складає

приблизно 600 м³, розміщується до 75 людей, так що на одного полоненого доводиться всього біля 8 м³. Переповненість бараків більш значна у більшовицькій групі. Внаслідок чого у цих бараках задуха і бруд. Брудна солома, призначена для постель, недбало розкидана по землі, бо більшовицькі бараки не мають нар для сну; майже всі бараки завошивлені; полонені, особливо більшовицькі, не дотримуються особистої гігієни, бо ці останні майже не користуються бараками, в яких обладнані умивальні приміщення; полонені не стрижені; миються в лазні рідко... багато таких, які користувалися лазнею 2-3 тижні тому. Помітна загальна відсутність білизни. Майже у кожному бараці більшовицької групи лежало по декілька хворих, не ізольованих, з температурою по 3-5 днів, з підозрою на висипний тиф” [76.С.115].

Референт у справах полонених Міністерства у справах колишньої пруської провінції З.Панович, який відвідав той же табір на початку грудня 1919 р. з делегацією Українського Червоного Хреста, побачив таку ж безрадісну картину: „Ми побачили залиті водою бараки, дахи протікали так, що для знищення лиха треба періодично вичерпувати воду відрами. У полонених нема навіть черевиків на дерев’яній підшві, вони ходять босі, у лахмітті, оперезаному шнурками, щоб не розкидалися... Через нестачу палива зараз готується їжа лише раз на день...” [76.С.110]*.

Пройшов рік, і 29 листопада 1920 р. II відділ штабу командування Познаньського генерального округу доносив у Міністерство військових справ про становище у таборі Стшалково таке: „Умови, в яких полонені перебувають у таборі, з точки зору розміщення погані і важкозносні. Причина цього насамперед у системі дерев’яних бараків, побудованих ще німцями, яка не була розрахована, очевидно, на такий тривалий час. Ці бараки зовсім не підходять для розміщення полонених, особливо у зимовий час, тим більше що норма

---

* [76.С.110]. Але не всі перевіряючі табори комісії та інспектори були однаково об’єктивними в оцінці їх стану і умов утримання полонених. Так, у відповідь на тривожний лист Верховного командування про ситуацію в Стшалково, начальник I департаменту Міністерства воєнних справ полковник Ю.Рибак 12 жовтня 1919 р. писав: „Що стосується відбудови бараків, підготовки до зими, встановлення печей і т.д., а також виділення полоненим достатньої кількості мундирів і білизни, то вже давно віддані накази. Харчування полонених, згідно з однотайними рапортами усіх направлених комісій, а також інспекторату таборів полонених, дуже смачне і цілком достатнє, тому полонені з цього приводу не скаржаться. Санітарне облаштування табору зараз у найкращому стані...” [76. С. 85].

палива, що видається на обігрівання бараків, мала. Погане розміщення – одна з причин великої кількості захворювань у таборі, цьому сприяють також погані гігієнічні умови та відсутність належного обмундирування... Гігієнічні умови незадовільні, нема достатньої кількості лікарів. Полонені, змучені холодом і голодом, ті, які прибувають ешелонами з фронту, через нестачу їжі у дорозі масами хворіють... Водопровід працює погано, туалети занадто примітивні, нема доброї каналізації, а при такій великій кількості полонених нечистоти із відхожих місць вивозяться безперебійно, причому треба відзначити, що не вистачає засобів для вивозу, а також не вистачає засобів для проведення необхідної дезінфекції бараків та відхожих місць у зв'язку з епідемією холери, тифу, які лютують у таборі...

Полонені відчувають нестачу одягу. Взуття майже зовсім нема... Одягла є лише у лазареті і в робочих загонах, у більшості полонених одягал немає. Так звана дезінсекція у табірній лазні не досягає мети, насамперед через відсутність білизни, а також через те, що після миття у теплій воді (купання часто відбувається вночі) і після дезінфекції одягу і білизни парою, викупаний одягає на себе вологий одяг і білизну та повертається у неопалювальний барак, що збільшує кількість легеневих і простудних захворювань, а також виснажує полонених. Мають місце випадки смерті після купання..." [76.C.404-405].

Таким чином, за півтора року у Стшалково, найбільшому польському таборі військовополонених у Польщі, не відбулося будь-яких кардинальних змін до кращого, умови утримання були все такими ж нелюдськими. Адміністрація табору та вищі органи нічого не зробили для кардинального поліпшення хоча б умов розміщення полонених, як того вимагали накази військового міністерства. На питання про те, чому це було можливим, відповідь дає такий фрагмент із процитованого вище рапорту КГО Познань: „Слід відзначити, що спеціальна судова комісія [очевидно, мова йде про комісії Головного військового контролю Мінвійськсправ. – В.М.], прислана у табір полонених у Стшалково, констатувала, що при величезній нестачі технічних, матеріальних і кадрових засобів стан здорової частини табору навіть дуже

добрий, що винних немає, що причиною, безумовно, є ціла низка матеріальних недоліків” [76.С.406]. Таким чином, всі недоліки були оголошені такою грізною комісією неминучим наслідком об’єктивних труднощів, а не злочинного нехтування адміністративними і господарськими органами своїх посадових обов’язків.

Цей наш висновок підтверджується міністром військових справ Польщі К.Соснковським. У наказі від 6 грудня 1920 р. він констатував: „Розпорядження Мінвійськсправ, які багаторазово видавалися з питань правильного поводження з полоненими, торкалися їх належного харчування, розміщення, одягу, а також створення пристойних гігієнічних умов у таборах і на розподільчих станціях полонених, не дали до сьогодні бажаного результату.

Попередні розпорядження були настільки вичерпними, що їх належне виконання повинно було на сьогодні привести до повної санації відносин у таборах і на розподільних станціях полонених.

На жаль, фактичний стан свідчить, що мої попередні накази у цій галузі зіткнулися з невмінням і нерозумінням відповідних виконавчих органів” [76.С.430].

У військового міністра були всі підстави для такої різко негативної характеристики становища полонених. Річ у тому, що у жовтні-листопаді 1920 р. в’язні таборів для військовополонених масово ставали жертвами інфекційних захворювань, особливо дизентерії, холери, тифу. Не випадково у преамбулі постанови наради, скликаної I (мобілізаційно-організаційним) відділом Міністерства військових справ з участю представників штабу та інших департаментів міністерства, а також зацікавлених громадських організацій, становище таборів військовополонених було названо „катастрофічним”. Про серйозність ситуації та неефективність роботи армійських відомств, у обов’язки яких входило забезпечення нормального функціонування закладів для полонених, свідчить прийняте нарадою рішення про притягнення до участі у перевірці становища полонених у таборі і робочих командах Головного

військового контролю, тобто органу, наділеного надзвичайними повноваженнями щодо всіх армійських служб і посадових осіб.

Із рішенням наради видно найбільш „вузькі місця”, що існували на той момент у ситуації полонених. Це: затримка із будівництвом госпіталів для полонених у Стшалково (13 бараків) і Стрию, бараків на розподільній станції у Модліні (колишній концентраційний табір), невиконання VII (господарським) департаментом штабу Міністерства військових справ заявок командирів таборів і робочих команд на виділення приміщень; нестача взуття, верхнього одягу і білизни, яка обчислюється багатьма тисячами (15 тис. пар черевиків, 25 тис. шинелей, 3 тис. комплектів обмундирування, не менше 25 тис. пар білизни); відсутність дієтичного харчування для хворих; невикористання командирами таборів і робочих команд наданого їм права купувати за ринковими цінами відсутні на військових складах продукти [76.С.389].

Цілком очевидно, що всі ці недоліки були наслідком не якихось надзвичайних обставин, а злочинної недбалості посадових осіб, які відповідали за перераховані ділянки роботи. Саме так характеризував причини нещасного становища полонених на розподільній станції у Пулавах* і в таборі у Вадовіце верховний надзвичайний комісар у справах боротьби з епідеміями Е.Годлевський у листі на ім'я військового міністра К.Соснковського від 2 грудня 1920 р.: „Я вірю, що все те, що відбувається, є наслідком не лише матеріальних недоліків, які мають місце у нашій країні, але й результатом недопрацювання функціонерів на місцях і в господарських установах” [76.С.421]. Справедливість його висновку підтвердила комісія радянської Російсько-української делегації, яка перевіряла 30 квітня 1921р. концентраційний табір у Пулавах. Вона відзначила, що перелом на краще у таборі відбувся лише з призначенням його нового начальника, “були вжиті

---

* На розподільній станції в Пулавах з 10 листопада по 2 грудня 1920 р. померли 274 полонених, переважно через виснаження, грип та відсутність пристойного одягу, внаслідок чого вони були позбавлені можливості виходити на свіже повітря. Е.Годлевський, що відвідав табір у Пулавах та інші місця дислокації військовополонених, у листі воєнному міністру К.Соснковському від 2 грудня 1920 р. визначив становище їх в'язнів як „просто нелюдське і таке, що суперечить не лише усім вимогам гігієни, але й взагалі культури... Треба краще годувати полонених, бо таке становище, яке є зараз, наприклад у Пулавах, означає просто голодну смерть людей, взятих нами у полон. Якщо там буде зберігатися попереднє становище, то „через 111 днів у таборі в Пулавах вимруть усі” [76. С. 421].

заходи зі стримання епідемії, змінилося також ставлення адміністрації до військовополонених. Припинилися побиття, шмагання, вигнання голих (зимою) на роботу, що мало місце за старого керівника, який за словами його наступника, “був надзвичайно жорстокою людиною і нічого не робив для покращення життя військовополонених” [76.С.548].

Збереглося чимало документально зафіксованих свідчень жорстокого, який часом межував із садизмом, поводження з полоненими з боку табірної адміністрації і охорони. Частіше всього це випадки немилосердного побиття полонених, навіть у 1921 р., після укладення мирного договору [76.С.510-511,530,532,536,548,557-558,577,584-585,601-602,603,606,608-611,614-616,627,629,632], у тому числі і „різкою із колючого дроту”, як це було з латишами, що дезертирували із Червоної армії у Стшалково у січні 1919 р. [76.С.147,175], залишеними на кілька днів без їжі і води. Варто навести спостереження радянських представників, які відвідали різні типи закладів для полонених у другій половині листопада 1920 р.: ”Стан здоров’я полонених у робочих командах [у Варшаві], особливо якщо вони перебувають у них довго, досить непогане. Але ті, що приходять з таборів, вони мають виснажений і хворобливий вигляд, тому і смертність серед них вища” [76.С.379].

Не інакше, як злочинним, слід назвати ставлення командира розподільної станції у Пулавах до полонених, що гинули від недоїдання і виснаження, описане Е.Годлевським: „Командир розподільної станції майор Хлібовський у розмові зі мною сказав, що полонені настільки нестерпні, що „із гноївки, яка є в таборі постійно вибирають картопляне лушпиння, щоб його з’їсти: тому він змушений поставити біля гною варту. Однак він стверджує, що цього не досить, і вважає, що треба буде цю гноївку оточити колючим дротом – для захисту лушпиння, що викидається. Пан майор вважає, що більшовики спеціально так чинять для поширення безпорядків і ферменту в Польщі” [76.С.420].

Крайнім виявом немотивованої жорстокості варто вважати розстріли без суду і слідства утримуваних у таборах полонених. Про це безпосередньо, свідчать заяви полонених червоноармійців у РУД, подані у червні 1921 р.

[76.С.599], розстріл двох латишів, які добровільно здалися полякам у таборі Стшалково на початку 1920 р. [76.С.146-147;70.Л.7об], безпричинне вбивство полоненого охоронником у тому ж таборі у 1921 р. [76.С.528]. Про випадки вбивства полонених охороною концентраційного табору у Седльці наприкінці серпня-початку вересня 1920 р. повідомив один із співробітників Б.Савінкова [40].

Деякі військовополонені шукали для себе спасіння у втечі з таборів. Наведемо деякі приклади, які демонструють масштаби цього явища. У листопаді 1920 р. в околицях Стшалково були розміщені 51 жандарм і 201 військовослужбовець для “затримання полонених, які дезертирували з табору полонених №1” [76.С.374]. Із табору у Домбі лише з 8 по 13 грудня 1920 р. втекло 6 військовополонених червоноармійців [48]. Але з ряду причин, перш за все об’єктивного характеру, з таборів втікало значно менше ніж з фронту і робочих загонів.

Таким чином, умови утримання у стаціонарних закладах для полонених так ніколи і не були приведені у відповідність із вимогами інструкцій і наказів, які видавалися Міністерством військових справ. Пануючі у них страхітливі умови розміщення і санітарії при повній байдужості табірної начальства стали причиною загибелі великої кількості полонених червоноармійців. А грізні накази Міністерства військових справ, що періодично видавалися, не підкріплювалися таким же суворим контролем за їх виконанням, залишаючись фактично лише фіксацією нелюдського поводження із захопленими на фронті ворогами як під час війни, так і після її закінчення. І якщо щодо випадків розстрілу полонених на фронті ще можна пробувати посилатися на стан афекту, у якому перебували польські солдати, то стосовно полонених у таборах такий аргумент застосувати ніяк не можна.

4.2. Санітарне забезпечення полонених на розподільних станціях і у стаціонарних таборах

Питання про створення необхідних умов для відведення епідемій різних інфекційних захворювань, сконцентрованих на обмеженому просторі великих мас полонених, заслуговує найсерйознішої уваги. Бо саме недостатня ефективність санітарного обслуговування була головною причиною їх високої смертності. Спалахи епідемічних захворювань у закладах для полонених влітку 1919 р. і загроза їх повтору у ще більших масштабах у холодний період часу змусили Міністерство військових справ звернути увагу на медичне обслуговування в'язнів, що перебували у його віданні. 16 листопада 1919 р. Санітарним департаментом військового Міністерства були видані тимчасові санітарні правила для розподільних станцій і таборів полонених та інтернованих.

Згідно з цим документом кожна розподільна станція і табір повинні були мати військово-санітарний персонал із розрахунку один лікар, 2 унтер-офіцери медичної служби і 4 санітари на 1500 полонених та інтернованих. У правилах детально визначалися обов'язки і права військово-медичного персоналу, їх взаємовідносини із табірною адміністрацією, встановлювався перелік санітарно-гігієнічних служб, які повинні були мати стаціонарні заклади для полонених.

В обов'язки медичного персоналу розподільних станцій входили проведення двотижневого карантину (при необхідності він міг бути повторений), лікування легкохворих і відправлення у відповідні військові і цивільні лікувальні заклади полонених із більш важкими захворюваннями, проведення щеплень від віспи, черевного тифу, холери і дизентерії, а також відбір полонених для відправки у стаціонарні табори.

У закладах для полонених Мінвійськсправ необхідно було організувати госпіталі. На розподільних станціях – у складі двох відділень

(терапевтичного та інфекційного), у стаціонарних таборах – чотирьох відділень (терапевтичного, інфекційного, хірургічного та венерологічного). Місткість госпіталю визначалася у 10% від кількісного складу ув'язнених табору. Лікування поза табором допускалося лише у виняткових випадках. Для обслуговування ходячих хворих у перерахованих закладах для полонених відкривалися амбулаторії (околотки, околотки).

Обов'язковим атрибутом санітарного обслуговування полонених повинна була бути лазня, розрахована на пропуск протягом дня 1/6 всіх полонених, що утримувалися у закладі.

10 січня 1920 року розпорядженням Міністерства військових справ для хворих і видужуючих полонених вводилося додаткове харчування. Видужуючі повинні були отримувати крім звичайної пайки, 250г. м'яса на день, хворі – 2 яйця, 15г цукру, ½ літра молока і 15г чаю на день [76.С.172].

Як і в інших випадках і ця інструкція витримувалася далеко не завжди або лише частково. Прикладом може бути опис лазарету в таборі Домбе, що належить до початку березня 1920 р., підготовлений Санітарним департаментом військового міністерства за результатами проведеної у ньому перевірки: „Лазарет у окремому бараці з 80 ліжками і власною кухнею у стані невимовного запустіння. Стіни обідрані, брудні, печі розбиті, підлога брудна, ліжка, як барлоги, повна відсутність найнеобхіднішого лікарняного обладнання, такого як кімнатних клозетів, плювальниць, табличок у головах – все разом просто огидне. Зараз весь барак чиститься і приводиться у порядок... Робота йде дуже повільно, бо управління військового будівництва саме нічого не робить, не надає також необхідних для проведення робіт засобів... Хворі та видужуючі одержують м'ясо найгіршого гатунку, самі кістки та недоїдки, якими хворих і видужуючих прогодувати неможливо. Кухонних ваг на кухні немає, порції м'яса не досягають навіть 50 г на людину...” [76.С.172].

Про стан інфекційного табору для полонених у Брест-Литовську опосередковано можна міркувати з доповідної записки його начальника,

капітана медичної служби І.Узданського, від 20 липня 1920 р. У цей час госпіталь був відданий для обслуговування хворих із польської армії. Одним із головних його недоліків були названі непрацююча з грудня 1919 р. лазня, низька пропускна спроможність дезінфекційного апарата, а також розміщення у приміщенні, що абсолютно не підходить для цієї мети. До того ж, про те, що баня не працює, було відомо у місцевому управлінні військового будівництва, командуючий генеральним округом віддав усний наказ про ремонт, але справа так і не зрушила з місця [76.С.240-241].

Ось як виглядав опис табірної госпіталю у Стшалково у листопаді 1920 р., тобто через рік після виходу інструкції: „Найгіршим є стан госпіталю. Він розрахований у дійсності на 1000 хворих, зараз у ньому перебуває 3860. Правда, у таборі уступили кілька бараків госпіталю, але тим не менше нема місць для розміщення такої великої кількості хворих. Через великий приріст кількості хворих і невеликого скорочення кількості видужуючих, госпіталь повинен виписувати недолікованих, а часто зовсім виснажених полонених. Через недостачу госпітальних бараків у кожному бараці замість 30-40 чоловік перебуває 100 хворих, через недостачу ліжок хворі лежать по 2 на одному ліжку, а також на підлозі...” [76.С.405]. Не кращою була ситуація і в інших медичних закладах для полонених [76.С.585-586].

Відпрацьована (принаймі в інструкціях) схема послідовної санітарної обробки полонених порушувалася не лише на місцях недбалими службовцями, але й за наказом найвищих інстанцій. Так було зокрема, у серпні 1920 р., інспектори делегата Російського товариства Червоного Хреста у Польщі, які відвідали 16 листопада 1920 р. госпіталь у Тухолі, так описували побачене: „Всі будівлі дуже старі і зіпсовані, у стінах дірки через які можна просунути руку... Холод зазвичай жахливий. Кажуть, що під час нічних морозів стіни покриваються льодом... Всі на брудних матрацах без постільної білизни, тільки ¼ частина має якісь одіяла, вкриті всі брудним шматтям чи одіялом із паперу... Всі скаржаться на холод... Лікарського

персоналу дуже мало, навіть сестер... Мила нема, бо хворих миють раз у тиждень, іноді раз у два тижні... Медичний персонал скаржитися на повну відсутність перев'язочних засобів... Велика потреба у теплій білизні, перев'язочному матеріалі і продовольстві; головним чином необхідний терміновий ремонт бараків та опалення їх" [76.C.376-377].

Очевидно незадовільний стан медичного забезпечення полонених, примножений на недостатнє харчування, жахливі умови утримання і т.ін. не могло не спричинити високу смертність серед полонених. Питання про чисельність червоноармійців, які померли у польському полоні, відноситься до числа найбільш часто дискутованих серед польських та російських дослідників. З.Карпус, не розкриваючи своєї методики підрахунку, називає цифру 16-18 тис. померлих від хвороб, холоду і голоду з січня 1919 по жовтень 1921 р. [187.S.168]. Деякі російські дослідники найбільш достовірною вважають цифру у 60 тис. померлих, наведених Г.В.Чичереним у 1921 р. [147.C.236]. Але при цьому вони не звертають увагу на інші свідчення людей, які добре знали проблему. Наприклад, на лист представника голови РУД Є.Б. Пашуканіса у НКІД РСФРР від 22 вересня 1921 р., у якому говориться, що ми «дійсно» не можемо вказати точної цифри, тому що польський уряд до цих пір не надав список померлих, до чого його зобов'язує ст. IX Мирного договору. Ми можемо про смертність лише здогадуватися, виходячи з різниці між загальною кількістю червоноармійців, взятих у полон, і числом, яке підлягало поверненню" [76.C.670-671]. Спадає на думку, не випадково вповноважений Центроевака Є.Я.Аболтін, який займався репатріацією полонених з квітня 1921 р., в інформаційному повідомленні до повпредства РСФРР у Варшаві 17 травня 1922 р. зменшив кількість померлих до 50 тис. чоловік [76.C.702].

Наявні у нашому розпорядженні польські джерела не мають будь-яких систематичних даних про кількість померлих у полоні червоноармійців. І справа не лише у поганому збереженні документів. Проблема заключається у тому, що у Польщі ні у 1919 р., ні у 1920 р., не дивлячись на багаточисельні

накази та інструкції Міністерства військових справ і Верховного командування, так і не була налагоджена система суворого обліку чисельності полонених та фіксування усіх змін у їх долі. Саме про це йшла мова у наказах Верховного командування від 12 жовтня 1920 р. [76.C.236-237] і 5 лютого 1921 р.[76.C.485].

На жаль, досі не знайдено матеріали Центрального бюро реєстрації полонених польського Міністерства військових справ. Тому ніякі підрахунки кількості померлих у полоні червоноармійців не можуть претендувати на точність. Г.П. Матвеев запропонував визначати орієнтовну чисельність померлих полонених за допомогою середньостатистичної норми смертності для полонених, зафіксованою в одному із документів. Мова йде про лист Санітарного департаменту Міністерства військових справ Головному інтенданству Верховного командування від 18 лютого 1920 р., у якому безпосередньо, говориться, що внаслідок надходження на розподільчі станції Львівського генерального округу транспортів із важко хворими полоненими та інтернованими, смертність серед полонених у результаті цього зростає з 7% до 12% [76.C.164]. Відповідно при “нормальній”, 7-відсотковій смертності чисельність померлих у польських закладах для полонених червоноармійців склала б порядком 11 тис. чоловік. Однак достовірно відомо, що у Стшалково і Тухолі померло більше 11,5 тис. полонених червоноармійців, відповідно померлих було суттєво більше. Відомо, що при епідеміях смертність збільшувалась у 4-5 рази, до 30 і більше відсотків [187.S.57]*. У період, який розглядаємо, епідемії було декілька, безпосередньо три. І кожна продовжувалась 3 – 4 місяці. Якщо брати до уваги, що після початку масової репатріації полонених червоноармійців у

---

*Згідно рапорту командування Познанського генерального округу від 29 листопада 1920 р. , в період з 16 по 22 листопада 1920 р. , в разпал епідемії захворювання холерою, тифомі дизентерією, середя денна смертність у Стшалково складала 3,5% загальної кількості ув’язнених [76.C.405]. Від епідеміївисипного тифу у збірному таборі в Бобруйську з 15 грудня 1919 р. по 21 лютого 1920 р. померло 1047 полонених із приблизно 2 300, які там утримувались [76.C.166]. У таборі в Брест-Литовську у вересні 1919 г. померло до 180 полонених у день [76.C.176]. На пересильній станції в Пулавах з жовтня 1920 р. по 1 квітня 1921р., за словами членів РУД, які її відвідали «смертність досягла самої наймовірнішої цифри – 30-40%» [76.C.548].

березні 1921 р. нових спалахів епідемій не було, тоді як з попередніх 25 місяців перебування червоноармійців у полоні на епідемії припадає не менше 9 місяців. Шляхом нескладних арифметичних підрахунків можна орієнтовно встановити, що могло померти від 25 до 28 тис. чол., тобто приблизно 18% червоноармійців, які реально опинилися у полоні. Як бачимо, у підсумку наших підрахунків не співпадає ні з даними З.Карпуса (16-18 тис.), ні Г.П. Матвеевим (18 тис.), ні І.В.Міхутиною (60 тис.). Зупинимось докладніше на останній, найбільшій цифрі смертних випадків серед полонених червоноармійців.

Цифру у 60 тис. померлих могли б вважати достовірною лише у тому випадку, якби «нормальна» смертність складала 40%, тобто була б на рівні максимального показника у розпал епідемії. Але це не підтверджується різнобічними джерелами, наявними у нашому розпорядженні. Наприклад, у госпіталі у Домбі з 1 січня 1919 р. по 1 листопада 1920 р. лікувалось 14 857 чоловік полонених та інтернованих, а усіх смертних випадків було 514 [76.С.372], що складає близько 3,5%. У госпіталі у Сшалково у період з 16 по 22 листопада 1920 р. щоденно, переважно від інфекційних захворювань, померало від 53 до 91 чоловік, що складало приблизно від 1,5 до 2,7% усіх хворих [76.С.388]. Усього ж у Сшалково у 1919-1921 рр., за неповними даними, померло близько 9 тис. полонених червоноармійців [76.С.704]. У робочій команді №46/VI за жовтень-листопад 1920 р. у госпіталь було відправлено 64 чоловіки, а померло 10% його складу, тобто 30 чоловік [76.С.400]. На розподільчій станції у Пулавах з 10 по 26 листопада померло 140 полонених [76.С.409]. А ось у робочій команді № 41/VI з липня по листопад 1920 р. не помер жоден чоловік [76.С.412]. У команді № 111/III з листопада 1920 р. по серпень 1921 р. померло лише 3 чоловіки, правда, у госпіталі було відправлено 166 чоловік з 588 [42] (приблизно 28%). Переважна частина захворювань припала на листопад-грудень 1920 р., коли усі заклади для полонених були охоплені епідеміями. Скільки полонених з

робочого загону №111/II померло у госпіталях, на основі наявних у нашому розпорядженні джерелах, встановити не можливо.

Достовірність даних про 60 тис. померлих полонених викликає сумнів ще і тому, що, як вже говорилося вище, вони були отримані не зовсім коректним способом – із загальної кількості полонених вирахували кількість яка повернулася з репатріації, і отримали потрібну цифру. Задамося питанням: які дані про полонених були у радянської сторони у 1920-1921 рр. Серед перших з'явилися дані С. Семполовської, яка була у 1920-1921 рр. делегатом Російського товариства Червоного Хреста у Польщі. Наявні у нашому розпорядженні джерела свідчать, що вона була досить непослідовним свідком. У першій половині жовтня 1920 р. Семполовська повідомила голові радянського Бюро військовополонених у Берліні А. Файнштейну про те, що у Польщі знаходиться 180 тис. полонених червоноармійців, хоча у той самий час представник Американської асоціації християнської молоді (ІМКА) повідомив Файнштейну про 68 тис. офіційно зареєстрованих полонених і, можливо, 50 тис. завербованих у корпус Савінкова [76.С.347]. 25 жовтня 1920 р. та ж Семполовська написала Ю. Мархлевському про те, що за отриманими нею даними у таборах і робочих командах знаходиться 70 тис. полонених червоноармійців [76.С.351]. А в грудні 1920 р. вона звернулася у Москву з проханням виділити їй 50 млн. польських марок для надання допомоги 120 тис. полонених червоноармійців і 1500 інвалідів [76.С.456]. Таким чином, нею були названі три різні цифри про чисельність полонених червоноармійців у Польщі, до того ж найбільшими вони були у тих випадках, коли вона добивалася виділення нею засобів на допомогу полоненим.

На думку аташе повпредства РСФРР у Варшаві Є.Б. Пашуканіса, висказану у серпні 1921 р., полонених було близько 135 тис. чоловік [76.С.648,671]. А член Російсько-української делегації (РУД) Змішаної комісії з репатріації полонених та репатрійованих Аболтін у травні 1922 р. називав цифру 120 тис. полонених, з яких 50 тис. померло [76.С.702]. Він же

у лютому 1923 р. у офіційному звіті про діяльність РУД відмовився називати навіть приблизну цифру померлих у полоні червоноармійців, заявив напрому: "Скільки померло у Польщі полонених встановити не можливо, оскільки поляки ніякого обліку померлих у 1920 р. не вели" [76.С.705].

Не дають повної картини і дані польської сторони. Сукупних даних навіть про чисельність полонених знайти не вдалось, а зі слів Пашуканіса видно, що на весні 1921 р. офіційні польські представники говорили про 100 тис. радянських військовополонених [76.С.648].

За такого розкиду даних говорити про коректність відомостей про 60 тис. померлих у полоні не доводиться.

Бурхливі емоції у публіцистів та дослідників викликає оцінка начальником II віділу штабу Верховного командування Війська Польського І.Матушевським 1 лютого 1922 р. чисельність померлих у Тухолі полонених Червоної армії у 22 тис. чоловік [76.С.701]. Довести достовірність цих даних чи заперечити їх достатньо складно із-за недостатності прямих джерел. Але неможливо і пройти повз це повідомлення, не намагаючись наблизитися до істини за допомогою дотичних джерел.

У нашому розпорядженні у даний час є декілька сучасних документів, за допомогою яких можна наблизитися до істини. По-перше, звіт уповноваженого делегата Російського товариства Червоного Хреста про огляд табору і госпіталю у Тухолі від 16 листопада, у якому написано наступне: "Смертність у таборі така велика, що за підрахунками, зробленими на місці спільно з представником адміністрації, беручи смертність у жовтні за нормальну, приходимо до висновку, що весь табір вимре до єдиної людини протягом від 4 до 5 місяців" [76.С.377]. З цього висловлювання виходить, що смертність у цьому таборі складала на листопад 1920 р. від 20 до 25% у місяць.

За даними голови РУД, у Тухолі з лютого по 15 травня 1921 р. (приблизно за 100 днів) помер 2 561 полонений [76.С.705], що дає в середньому близько 26 смертей на день. З травня по листопад 1921 р.

спалахів епідемії у Тухолі не було, тому не було і високої смертності. Відповідно, у випадку правдивості даних про 22 тис. померлих полонених основна частина смертей повинна припадати на період з 15 серпня 1920 р. (початок надходження перших полонених червоноармійців у Тухоль) по січень 1921 р. і досягати приблизно 4 тис. на місяць.

А чи була така кількість полонених у таборі? З 15 серпня по 1 жовтня 1920 р. у табір прибуло 7981 полонений червоноармієць [76.С.324-327]. Полонені продовжували прибувати і у наступні місяці з розподільчих станцій і з концентраційних таборів, госпіталів і фронтових закладів для полонених. На 25 листопада 1920 р. на обліку у таборі знаходилося 15 838 полонених, у тому числі 12 647 червоноармійців. 9 842 з них знаходилися на роботі поза табором [76.С.387]*.

У самому ж таборі на утриманні на 25 листопада 1920 р. було 4649 полонених (у тому числі 1628 червоноармійці і 2953 стрілки УГА), у госпіталі було 1347 полонених (1171 червоноармійці і 128 галичан) [76.С.392]. Якщо узяти всіх полонених, які стояли на обліку у таборі (а саме так робить представник РОКК), то 20-25% смертність рівнозначна 1200-1500 смертей у місяць всіх полонених, а не лише тільки червоноармійців. Якщо ж рахувати лише тільки полонених червоноармійців, тоді у місяць повинно було помирати 600-700 чоловік, тобто приблизно стільки ж, скільки щомісячно помирало у лютому – травні 1921 р.

За даними головної інспекції військового контролю, яка перевіряла табір у Тухолі у першій половині грудня 1920 р., у госпіталі було близько 2 тис. хворих, а середня денна смертність складала 10 чол. [76.С.454].

Як бачимо, з проведеного нами аналізу доступних джерел, дані про 22 тис. полонених червоноармійців, які померли у Тухолі, не мають під собою інших документальних тверджень.

---

* У зв'язку з цим виникає цікаве спомтереження. Офіційно в Тухолі на 20 листопада були створені лише 3 робочих команди (900 полонених), а решта майже 9 тис., вірогідно, були залишені для роботи фронтовими частинами і КЕО і лише числились у штаті таборів.

Після початку репатріації, поступового розвантаження закладів для полонених і перевірок представниками РТЧХ, а також РУД, збільшення допомоги ІМКА їх санітарна ситуація почала поступово поліпшуватися [76.С.533,544,587], але так і не змінилася настільки задовільно, щоб не викликати нарікань з боку перевіряючих. Навіть наприкінці грудня 1921 р. РУД змушена була звертати увагу своїх польських партнерів по Змішаній комісії з репатріації на вкрай незадовільний санітарний стан табору і госпіталю у Стшалково [76.С.694-695].

4.3. Використання праці полонених

Концентрування у польських руках великої кількості полонених з армії Західно-Української Народної Республіки та УНР підняло питання про їх використання в якості робочої сили, що допускалося міжнародним правом. Згідно інструкції I департаменту Міністерства військових справ для таборів військовополонених від 17 травня 1919 р. військовополонених дозволялося використовувати на роботах у військовому відомстві, за умови, що ці роботи не є у прямому зв'язку з військовими діями. До робіт такого характеру варто залучати здорових і бажаючих працювати рядових полонених, “які не мають агітаційних здібностей”. Питання про формування трудових команд та залізничних рот, що залучені до робіт подалі від таборів, передавалися у відомства військового міністерства, куди зацікавленим закладам варто направляти свої заявки. Це ж міністерство резервувало для себе право виділяти військовополонених для роботи у приватних підприємців чи землевласників. Якщо ж місце роботи знаходилося неподалік і полонені ночували у таборі, то питання про їх використання могло вирішити командування генерального (військового) округу [76.С.59].

Ряд формальних моментів, пов'язаних з організацією трудових команд, був урегульований серпневим 1919 р. наказом військового міністерства. Такі загоони могли формуватися лише у стаціонарних таборах полонених. Вони отримували нумерацію, перша цифра якого відповідала номеру табору, у якому загін формувався, а наступні – порядковому номеру загону (наприклад, третьому загону, сформованому у Стшалково, присвоювався №13). Залучені до робіт команди та роти полонених продовжували залишатися на обліку у таборах, де ці команди формувалися, звідки надходило поповнення, до цих же таборів відправлялися хворі і не працездатні полонені з трудових команд. Штатний склад трудового загону був визначений у 300 військовополонених, а залізничні роти – у 250 чоловік [76. С. 72, 387].

Більш детально такі питання, як призначення, порядок формування, управління, поповнення, санітарного контролю, а також звітність трудових команд були прописані в інструкції Мінвійсксправ закладами для полонених від 21 червня 1920 р. Інструкція передбачала використання трудових команд на роботах, які вимагали більшої кількості робочих, таких як: залізничне будівництво, вивантаження продуктів і т.ін. Ці формування організаційно могли бути самостійними, тобто мати у своєму складі власного казначея, каптенармуса, медичний персонал і гужовий транспорт [76.С. 229].

Інструкція залишала за Мінвійсксправ право визначати, із полонених якої армії буде формуватися команда, забороняла направляти до команд комуністів та неблагонадійних осіб. Вона ще раз підтвердила нерозривний зв'язок між трудовими ротами і стаціонарними таборами, у яких вони сформовані. У трудових командах вівся лише облік за списками включених до них полонених, а облікові картки залишалися у таборах, дані про усі зміни у долі полонених (смерть, втеча, хвороба) направлялися у табір, а той, долучивши до свого звіту, направляв їх у військове міністерство та Центральне реєстраційне бюро полонених [76.С.229-237].

У 1919 р. трудові команди формально створювалися лише із військовополонених армії ЗУНР і УНР [76.С.71], хоча в дійсності, як було сказано вище, командування Литовсько-Білоруського фронту вже у 1919 р. активно використовувало полонених червоноармійців на різних роботах. Більш того, 15 грудня 1919 р. командування цього головного, на той момент фронту на сході видало вже згаданий спеціальний наказ про розподіл полонених за категоріями у залежності від працездатності і формуванні із них трудових команд. У відповідності з наказом усіх полонених вже на збірних пунктах варто розподіляти на три категорії: А – абсолютно здорові та придатні до важкої праці, В – здорові, але більш слабкі, одужуючі, придатні до легких робіт і С – усі хворі і з підозрою на захворювання, поранені, ослаблені, неповнолітні та інші непридатні до праці особи.

Усі полонені першої категорії направлялися до трудових рот; якщо їх не вистачало для задоволення нагальних потреб фронту, то тоді трудові команди поповнювалися полоненими другої категорії. Що стосується полонених категорії С, то їх необхідно у обов'язковому порядку відправляти на розподільчі станції разом із рештою полонених двох інших категорій.

Тим самим наказом командування фронту дозволяло формувати власні трудові команди полонених у дивізіях, а не включених до їх складу полонених наказувало відправляти далі, як того вимагали інструкції Міністерства військових справ. Враховуючи, що у момент видання наказу у складі фронту було 10 дивізій і 1 кавалерійська бригада, таких команд могло бути створено як мінімум 11 [76.С.122-123]. Цей наказ багато у чому пояснює те, чому у стаціонарних таборах з Литовсько-Білоруського фронту у кінці 1919 – перші місяці 1920 р. потрапляли переважно хворі, поранені та ослаблені полонені червоноармійці.

На грудневій 1919 р. нараді зі справ полонених у Верховному командуванні ця практика Литовсько-Білоруського фронту була формально засуджена, але повністю від неї не відмовилися. У виданому 28 січня 1920 р. розпорядженні Верховного командування Литовсько-Білоруському фронту дозволили продовжити формування трудових рот таким чином, “що дикі загони полонених належить зареєструвати і підготувати до заміни трудовими ротами полонених, які організовує міністерство військових справ”[76. С.148]. На підготовку відповідних заявок було дано термін до 25 лютого 1920 р. [76. С.150].

Якщо врахувати, що на виконання заявок Міністерства військових справ та пересилку трудових рот з українських полонених потрібно було б ще деякий час, можлива ліквідація трудових команд із полонених червоноармійців могла б відбутися не раніше березня-квітня 1920 р. На практиці ж, вірогідно, ці команди взагалі не ліквідовувалися, а переоформлялися як сформовані у стаціонарних таборах. Основою для такого припущення, можуть бути дані, що надійшли до комісії сейму з

перевірки тюрем і таборів від полонених червоноармійців, вихідців із окупованих поляками районів Білорусії, заявах про надання відпусток, що деякі з них у середині-кінці березня 1920 р. входили до складу трудових команд на Литовсько-Білоруському фронті [76.С.178,180-181]; звіт інспектора зі справ полонених Литовсько-Білоруського фронту полковника Янковського від 19 березня 1920 р. про перевірку табору військовополонених у Бобруйську, згідно якого після його запланованої ліквідації на початку квітня 1920 р. одна трудова рота буде направлена у Мінськ “для збільшення робочої сили цього міста”, усі полонені-спеціалісти – до квартирно-будівельного управління у Мінську, “необхідна кількість полонених” буде залишена у розпорядженні командування генерала Д. Конажевського, і лише “решта, у відповідності з існуючими інструкціями, відразу ж будуть відправлені на пересильний пункт”[76.С.180]; наказ Міністерства військових справ про звільнення галицьких полонених і їх заміна полоненими червоноармійцями, виданий не пізніше 16 травня 1920 р. Цей наказ стосувався 10 трудових команд і залізничних рот, у яких було 2344 галицьких полонених, а також не встановленої кількості полонених петлюрівців, які знаходилися у розпорядженні 6-ї польської армії, яка діяла на Україні. У трудових командах у зоні колишнього Литовсько-Білоруського фронту заміні підлягало лише 250 українців [76.С.210-211]. За даними референта 4-ї армії, дислокованої у Білорусії, у другій половині травня 1920р. у наданій їй трудових командах зараховано 5371 полонений. І лише 80 українці підлягали заміні [76.С.218-219]. Цікаво зазначити наступні обставини: з 11 перерахованих референтом трудових команд лише 3 мали нумерацію встановлену у відповідності з наказом від 19 серпня 1919 р. Решта 8 мали нумерацію, що означала належність до армії, а не стаціонарному табору полонених.

Кількість трудових команд на фронті, у яких були зайняті полонені червоноармійці, не була сталою. В кінці 1919 р. їх було не менше 20, тому що саме стільки трудових команд Литовсько-Білоруський фронт просив надати з

підпорядкування Мінвійськсправ таборів замість “диких” загонів. У листопаді 1920 р. кількість стаціонарних трудових команд полонених виросло до 78, ще декілька було у стадії формування, а залізничних рот – до 7. На рубежі 1920-1921 рр. їх сукупна кількість досягала 114 [187.S.116]. Всього в обох типах трудових загонів у листопаді – початку грудня 1920 р. було близько 25 тис. полонених [76.C.387, 441].

Полонених залишали не лише у “диких” трудових командах і залізничних ротах, але і відряджали поодиночки до різних військових, державних і навіть приватних установ у смузі відповідальності Верховного командування. Це могли бути, наприклад, військові шпиталі, канцелярії і т.д. [76.C.337]. Як приклад, на початку грудня 1920 р. у розпорядження Ставки Верховного командування Війська Польського знаходилося від 3 тис. [76.C.441] до 5 тис. полонених червоноармійців [76.C.116].

Восени 1920 р. надійшов наказ Верховного командування про направлення на сільськогосподарські роботи військовополонених прямо з розподільчих станцій. Так у його виконанні КЕО 6-ї армії у жовтні 1920 р. сформувало на станціях у Злочеві і Бродах команди по 500 чоловік кожна, але не змогла належним чином їх екіпірувати, оскільки на пересильних пунктах не видавалися мундири для полонених. У результаті – багато хворих і навіть 1 померлий серед напівроздягнених полонених, відправлених у морозну погоду на роботу [76.C.356]. Працюючі у приватних осіб часто ставали об'єктами такої жорстокої експлуатації, що це тривожило навіть центральні військові інстанції. 19 березня 1921 р., коли вже було відомо, що вартість підневільної праці полонених буде оцінюватися Змішаною комісією зі справ по репатріації, командування концентраційного табору у Білостоці отримало припис Варшавського генерального округу доповіді, безпосередньо про розмір нагороди цієї категорії полонених [76.C.511]. Всього у приватних осіб працювало наприкінці 1920 р. близько 13 тис. полонених [187.S.116]. Рабська праця полонених у великих землевласників

була настільки для останніх вигідна, що вони намагалися втримати полонених у себе навіть у кінці 1921 р. [76.С.694].

Наявні у розпорядженні дослідників документи примушують сумніватися у категоричному висновку польських істориків, що становище полонених у трудових командах, особливо зайнятих на сільськогосподарчих роботах, було суттєво кращим ніж у таборах, оскільки вони краще харчувались, мали більшу свободу пересування і за свою працю отримували невелику винагороду [187.S.66]. Джерела малюють не таку радісну картину. Уже у вересні 1919 р. з'явилися сигнали, що ситуація у трудових загонах виглядала досить тривожно. Так гарнізонний лікар м. Ліди поручик Корнберг наступним чином описував ситуацію 150 полонених, направлених на сінокіс із Гродно до Косово: “Брест постачає провіантом дуже нерегулярно, видають не все, що повинні, якщо є крупа, то не має картоплі, жирів видають дуже мало, також м'яса, полонені і охорона голодують, солдати ще якось викручуються...” [76.С.79]. Військовополонений із 133 трудової команди скаржився у червні 1921 р.: “Продовольство повністю ніколи не отримуємо, так що завжди ходимо голодні” [76.С.598].

Хоча до трудових команд варто було направляти лише здорових військовополонених, які мали обмундирування і взуття, на практиці полонені, які опинились у них часто відчували ті ж незручності, як і ті, що залишилися у таборах: життя у непристосованих приміщеннях, нестача одягу та взуття, незадовільну організацію медичної допомоги, низький рівень санітарії та гігієни, високу захворюваність і смертність і т.д. [76. С. 332-334, 341, 435-437, 467, 582-587, 598, 608-614, 626-636, 637-641, 652-653;11;24;32;35;39].

Перевіряючи, на початку жовтня 1920 р., трудові команди у 6-й армії підполковник П.Гейслер зазначав, що у трудовому загоні №11, розташованому у сільській місцевості, на 132 людини було лише 60 пар брюк і рваних полотняних гімнастеров, не вистачало 90 шинелей, взуття матерчате на тонких підшвах, рване, не вистачає 65 пар, білизни немає взагалі або

лахміття, одіяла відсутні. Частина полонених, незважаючи на настання холодів, вимушена була спати на сіновалі. У загоні не було навіть санітара, військовий лікар обслуговував загін за сумісництвом. Не дивно, що із 300 полонених на момент інспекції 168 чоловік вже були у шпиталях, з них 155 з тифом, і продовжували значитися нові випадки захворювання. Не відрізнялося становище з обмундируванням і у загоні №112 [76.С332-333] *. А у загоні № 110 унтер-офіцери з конвою знущалися і обирали полонених [76.С.335].

Не кращим було становище у трудових командах полонених у Дембліні, де дислокувався великий гарнізон. Ось як описує ситуацію гарнізонний лікар Я.Павловський: "Звичайний полонений має вигляд хворого на туберкульоз. Вони взагалі не дієздатні, заповнюють місцевий шпиталь... Причиною зла є фатальні умови життя полонених, і перш за все холод. Полонені мерзнуть. При холоді, що доходить до 10 градусів і нижче, у них не має не лише ковдр і сінників, але буквально білизни та одягу. Про взуття не має і мови. У моїй амбулаторії бувають полонені, прикриті лише рваним, тонким паперовим мішком на голе тіло чи у кофті, яка складається з пари рукавів та вузької смужки спини, що їх з'єднує, чи у тоненьких брюках, розірваних з низу до верху і одягнених на голе тіло. У такому одязі полонені повинні важко працювати, цілий день на повітрі" [76.С.411].

Ось опис долі трудових команд сформованих із полонених у Домбі: "Загони ці віддані на волю і повне розпорядження (адміністративного характеру) безвідповідальним начальникам, переважно з унтер-офіцерів польської армії (які суворіші), які постійно знущалися, створювали життя наших червоноармійців у цих загонах просто нестерпними. Внаслідок цього відповідно почалося: захворювання з великим відсотком смертності та масові втечі. Завдяки цьому деякі із трудових загонів розтанули до ¼ свого першого складу. Так трудовий загін із складу 250 чол. до середини квітня нараховував

---

* Радянські представники, які відвідали цю команду у середині листопада 1920 р., відзначили:"Усі...виснажені, обірвані, переважно не одягнені, майже голі. Скаржаться не нестачу їжі і пагане ставлення"[76.С.377].

лише 60 чол.; інший - №20 із 300 чоловік лишився при 90 чол., а деякі дрібні загони, які працювали у навколишніх поміщиків, розтанули повністю”[76.С.577].

Навіть у Варшаві, під боком у вищої військової влади, становище полонених у трудових командах було далеко незадовільним, особливо стан їх обмундирування. Комісія Мінвійськсправ, що перевіряла 12 листопада 1920 р. трудові загони полонених, які дислокувалися у Варшавській цитаделі константувала: “Обмундирування полонених знайдено у дуже поганому стані, близько 20% полонених чи взагалі без усякого обмундирування, або воно таке рване, що вони не можуть у результаті цього використовуватися для робіт поза казармою. Близна на полонених брудна та рвана”[76.С.368].

Правда, були команди, у яких ситуація була достатньо задовільною, що відмічали навіть радянські представники, які почали з осені 1920 р. періодично відвідувати заклади для військовополонених червоноармійців [76.С.377,379].

Військове керівництво знало про важкий стан у трудових загонах полонених. Військовий міністр у наказі від 7 грудня 1920 р. так охарактеризував ситуацію, яка там склалася: “До мого відома дійшло, що стан у трудових командах полонених, дислокованих на території усіх командувань генеральних округів, також бажає кращого.

Невиплата зарплати, побиття полонених, їх розміщення у непридатних приміщеннях і погане харчування – це факти, які зустрічалися повсюдно, що наносило втрат військовим закладам і дискредитувало їх в очах цивілізованого світу”[76.С.433].

Перераховані труднощі умов проживання у робочих командах, як, загалом, й інші обставини, підштовхували полонених до втеч. Особливо багато вдалих втеч було під час польського відступу влітку 1920 р. У звіті про перевірку організацій та закладів для полонених у польській 3-й армії від 9 вересня 1920 р. говориться про 8 робочих команд, про долю яких після серпневого радянського наступу не було ніяких даних [41]. Нагадаємо, що

штатний склад трудової команди був визначений у 300 військовополонених. Під час відступу у Слонімі з робочої команди № 112 втекло 90 полонених [76.С.333].

Втечі не припинилися і після завершення військових дій. Командир 403 трудової команди доповідав 31 грудня 1920 р.: “... у моє розпорядження було виділено 150 полонених (перший загін 100 – з них втекло 20 ... друга команда 50 – відразу ж по дорозі з Бреста у Ліди втекло 27 ...)” [24]. У робочій команді № 117 з грудня 1920 р. до травня 1921 р. з 190 чоловік утекло 42 [16]. У робочій команді № 111/II з листопада 1920 по серпень 1921 р. зі 588 чоловік втекло 212 [42]. У цих трьох випадках частка втікачів коливалася від 22 до 36%*. Навряд чи ситуація була краща у інших стаціонарних робочих командах, кількість яких у 1921 р. доходить до 86 і у яких було більше 15 тис. полонених. Якщо виходити з того, що в середньому із робочих команд втекло близько 29% полонених, то тоді кількість втікачів з листопада 1920 р. по серпень 1921 р. склало близько 4,5 тис. чоловік, і ще декілька тисяч утекло у 1919 – травні 1920 р., а також під час польського відступу літа 1920 р.

За Згодою про репатріацію сторони зобов’язувалися компенсувати один одному витрати на утримання їх полонених, тобто харчування, обмундирування і грошове утримання. Але коли була орієнтовно підрахована вартість праці полонених червоноармійців, польська сторона негайно відмовилася від будь-яких претензій за цією статтею. Праця радянських полонених була оцінена у 6 млрд. 43 млн. польських марок, а витрати на їх утримання – в 1 млрд. 496 млн. марок [76.С.705].

---

* А ось з команди №41/VI втекло лише 10 полонених, “переважно це були ті, хто давно вже були у полоні колишніх армій держав-загарбниць, і, дізнався, що їх район вільний, зуміли втекти з робіт”. Але це була достатньо благополучна команда, ніхто з її складу з липня по листопад 1920 р. не помер [76.С.413].

4.4. Військовополонені червоноармійці у антирадянських формуваннях

Частина червоноармійців, яка потрапила у полон і опинилася у таборах, піддалась агітації емісарів різних антирадянських організацій емігрантів, які діяли у Польщі і вступала до їх військових формувань.

По-перше, це була “Добровольча народна армія” С.Булака-Балаховича. Під час громадянської війни він служив у генерала Юденіча під Петроградом. Після розгрому Юденіча відступив у Естонію, а потім перебрався з 1 тис. своїх солдат у Польщу. Тут він отримав дозвіл формування військових частин для боротьби з Червоною армією. Наприкінці серпня – вересня 1920 р. сформовані ним підрозділи брали участь у бойових діях на Волині і у Білорусії. Заключивши перемир’я у жовтні 1920 р., поляки не роззброїли частини Булак-Балаховича, дозволили йому розпочати підготовку прориву у Білорусії з метою викликати загальне антирадянське повстання у тилах Червоної армії. Емісари Балаховича активно вербували до своїх частин нових бійців, перш за все з числа військовополонених. Лише у Тухолі в армію Балаховича записалося близько 4 тис. червоноармійців [76.С.426-427]. Але точна кількість військовополонених, які погодилися приєднатися до Балаховича, навряд чи можна встановити. У вересні 1920 р. під його проводом було вже 12 тис. бійців [72.С.434], а 4 листопада 1920 р., напередодні прориву у радянську Білорусію, формування Балаховича досягли своєї максимальної чисельності – приблизно 15 тис. чоловік*. У їх складі було 3 піхотні дивізії, селянська бригада атамана Іскри і окремий кавалерійський полк Г. Духопельнікова. 2-а і 3-а дивізії, загальною кількістю 7,8 тис. бійців [23; 191.С.64-66], в основному були сформовані із полонених червоноармійців.

---

* З. Карпус вважає, що на 8 жовтня 1920 р. армія Булака-Балаховича нараховувала 16,3 тис. чоловік [187.С.84]. Згідно рапорту ротмістра Прондзинського генералу Т. Розвадовському від 24 листопада 1921 р., у 1-й і 2-й дивізіях піхоти і селянської бригади (т.б. без 3-ї дивізії) взагалі було 10 тис. бійців [94.С.137].

Акція Балаховича спочатку розвивалася успішно, його війська навіть поповнилися за рахунок узятих у полон червоноармійців (з них було сформовано Мозирський полк у складі 500 чоловік [72.С.329]). Але невдовзі вони почали зазнавати важких втрат і відступили на територію Польщі. Усього в кінці листопада 1920 р. було інтерновано від 6 до 7 тис. балахівців [23;189.S.107] **. Таким чином, приблизно 8-9 тис. балахівців або загинули чи дезертирували під час рейду. Левову частку останніх, безперечно, складали колишні полонені червоноармійці, які пішли до Балаховича з різних міркувань, і для того, щоб втекти за першої ж нагоди [76.С.427]. У справах оперативного управління 16-ї радянської армії збереглися іменні списки багатьох сотень балахівців, які перейшли на сторону Червоної армії [66]. Уподальшому багато інтернованих у Польщі балахівців повернулися додому. Таким чином, прояснюється доля приблизно 10 тис. полонених червоноармійців, які пов'язали свою долю з армією С.Булака-Балаховича.

По-друге, це так звана 3-я російська армія. Дозвіл на її створення Ю.Пілухський дав Б. Савінкову 23 червня 1920 р. [72.С.410]. На 20 серпня 1920 р. у ній нараховувалося 4 тис. чоловік [72.С.417], місяць по тому (17 вересня 1920 р.) – 5402 військовослужбовців (897 офіцерів і 4394 солдата)[14]. Значна їх частина також рекрутувалася з числа військовополонених червоноармійців і перебіжчиків. У наступні місяці чисельність армії продовжувала рости. На момент відправки на фронт на початку жовтня 1920 р. вона нараховувала близько 6 тис. чоловік, у тому числі 1211 офіцерів [187.S.101]. Армія під командуванням генерала Б.С.Перемикіна брала участь разом з петлюрівськими частинами у невдалій спробі прориву на радянську Україну у листопаді 1920 р., намагаючись прорватися до Врангеля. З наявної інформації у цей час вона нараховувала

** За даними Оперативного відділу Верховного командування було інтерновано 6 400 чоловік [85.S.733-734]; голова російсько-української військової делегації А.А. Іорданський повідомив 10 грудня 1920 р. у Москву, що “із частин Балаховича розброєно 7 тис. чоловік”[76.С.443]. На 31 травня 1921 р. у таборах залишалось 5365 балахівців [31].

близько 10 тис. чоловік [136.C.759]*. Після невдачі прориву армія повернулася у Польщу. У зведенні III відділу Верховного командування Війська Польського від 22 листопада 1920 р. повідомляється, що через демаркаційну лінію на польську територію перейшло 5 тис. солдат 3-ї російської армії [85.S.130], Карпус називає приблизно 7,3 тис. [189.S.130], Б.Савінков у розмові зі співробітником французької військової місії у Польщі майором д'Обіньї 2 грудня 1920 р. говорив, що кордон Польщі перетнули 18 тис. балахівців і перемикінців, але 3 тис. з них можна демобілізувати (т.б. вони були з місцевих жителів) [92.C.440]*, а керівник польської військової делегації на мирних переговорах полковник С. Хемпель 26 грудня 1920 р. повідомляв своєму радянському колезі А.А. Іорданському про 6820 “з російських загонів” на дільниці 6-ї армії [76.C.459]**. Якщо взяти за основу середні дані З. Карпуса, то можемо припустити, що від 2 до 3 тис. перемикінців, які не повернулися до Польщі, або ж загинули у боях, чи дезертирували під час спроби прориву на Україні. На 31 травня 1921 р. у польських таборах було 5 тис. інтернованих перемикінців [31], багато з яких, як і балахівців, вподальшому повернулися на Батьківщину [54.Л.247]. Таким чином, ми можемо додати до числа тих полонених, доля яких прослідковується за достовірними джерелами, ще не менше 5 тис. чоловік.

Відомо також, що пліч о пліч з поляками у 1920 р. боролися 8 козачих полків, 2 окремих дивізії і декілька артилерійських батарей. Якщо брати за основу підрахунку штатний склад сотні у кавалерійської дивізії ген. Трусова (армія Перемикіна) – 120 чоловік, то виявиться, що у цих полках могло бути

* Карпус називає 8649 чоловік [189.S.129]. Явно занижені дані – 5 тис. перемикінців і яківців брали участь у листопадовому пропіві в Україні – наводить Н. Полонська-Василенко [151.C.543].

* Це явно завищені дані. Якщо рахувати, що було інтерновано близько 7 тис. балахівців, то перемикінців тоді було б близько 11 тис. Скоріш за все, Савінков намагався схилити французів надати йому фінансову допомогу (він напруга заявив співбесіднику, що польський уряд може забезпечити утримання лише 5 тис. полонених), і тому завищив чисельність інтернованих. У той же день у листі до генерала Врангеля Б.Савінков писав, що 3-я армія Перемикіна, втратив у запеклих боях до 25% особового складу, в складі до 10 тис. штиків і шашок, у тому числі більше 4 тис. козаків, перейшла польський кордон і роззброєна. Для утримання 3-ї армії і частин Балаховича потрібно 5 млн французьких франків на 6 місяців [4.K.194]. Наведені Савінковим дані у 18 тис. інтернованих з армії Балаховича і Перемикіна 11 грудня 1920 р. були передані у Париж головою французької військової місії у Польщі генералом А.Ніселем, а також співробітником Французької військової місії у Польщі Муррьюо [76.C.439,441].

** За наказом командування 6-ї польської армії від 4 грудня 1920 р. у табір у Щиперно належало інтернувати 6 тис. перемикінців [76.C.425].

близько 6 тис. бійців [133.C.35-37]***. Козаки були зведені у дві бригади (єсаула Олександра Сальникова і єсаула Валентина Яковлева), а також у окремі полки у складі перемикінських, балахівських і петлюрівських військ. Бригада Яковлева, яка складалася як з бредовців, так і полонених червоноармійців, брала участь у листопадових боях 1920 р. на Україні. Після інтернування у Польщі наприкінці листопада 1920 р. вона нарахувала за різними даними приблизно 1,5 тис. [189.S.176] до 2081 чоловік [76.C.459]****. Частина з них повернулася по амністії 1921 р. додому. Інші козачі частини, які склалися переважно з полонених і перебіжчиків, пов'язали свою долю з більш масштабними антирадянськими формуваннями, про які мова йшла вище.

Нарешті певна кількість військовополонених червоноармійців української національності вступили до армії Української Народної Республіки. Вже 21 липня 1920 р. II відділу штабу Міністерства військових справ Польщі видав наказ про направлення добровольців з числа полонених червоноармійців української національності у таборах в Ланцуті і формувані з них поповнення для армії Петлюри [26]. А 15 серпня Верховне командування Війська Польського розпорядилося направляти “усіх більшовицьких полонених з Придніпровської України, на схід від Збруча” у табір у Ланьцуті, де буде вестися “відповідна пропаганда про вступ цих полонених до української армії” [76.C.253]. Наказ цей, беззаперечно виконувався. Так з 3-ї російської армії в Ланьцут з 14 по 31 серпня було відправлено 1029 полонених червоноармійців, у тому числі 15 командирів [19]. Лодзинський дослідник Я. Легець вважає, що 23 вересня 1920 р. у Ланьцуті було зосереджено близько 5 тис. чоловік поповнення для армії УНР, переважно з чила колишніх червоноармійців [197.S.260]. 8 серпня 1922р. представник Російсько-українсько-польської змішаної комісії зі справ військовополонених, біженців і заручників повідомляв, що пелюрівська 5-а

*** Карпус називає цифру 6-7 тис.чоловік [189.S.153]. Згідно доповідної записки начальника козачих частин полковника М. Гнилорибова, у серпні 1921 р. у таборах в Торуні та острові-Ломжинському було близько 5 тис. козаків, т.б. вільно-козака дивізія у складі 5 полкув і 1 артилерійського дивізіону [92.C.520].

**** Для інтернованих козаків Яковлева у таборах в Ружанах і Лукуве відводилось 3 тис. місць [76.C.425].

стрілецька дивізія чисельністю у 3 тис. чоловік, яка складалася переважно з колишніх військовополонених червоноармійців, все ще залишається у Польщі [54.Л.257,261].

У листопаді 1920 р. до складу армії УНР влилася козака бригада Сальнікова, сформована на базі 3-ї Донської кавалерійської бригади, яка перейшла на польську сторону 31 травня 1920 р. під Білою Церквою. У серпні 1920 р. ця бригада воювала у складі 3-ї польської армії як Донська окрема козака бригада [92.С.519]. Наприкінці вересня 1920 р. вона нараховувала близько 900 чоловік [189.С.141,145,154].

Встановити точну кількість колишніх червоноармійців, що вступили у армію УНР, не має можливості, але очевидно, що їх було декілька тисяч. Якесь частина з них перейшла на радянську сторону під час бойових дій у серпні-листопаді 1920 р., була полонена Червоною армією, загинула, дезертирувала з армії Петлюри і розійшлася по домівках і т.ін. Якщо врахувати, що у кінці жовтня 1920 р. армія УНР нараховувала більше 40 тис. чоловік*, а інтерновано було за різними даними від 19 до 23 тис. чоловік [189.S.175-176]**, то цілком можливо, що серед петлюрівців, які не повернулися у Польщу, колишні полонені червоноармійці могли скласти досить велику частку. З числа інтернованих петлюрівців по амністії 1921 р. на радянську Україну повернулося лише декілька сотень чоловік [187.S.157;159.C.43].

Таким чином, у союзних полякам формуваннях, до лав яких у кінці жовтня 1920 р. входило майже 70 тис. чоловік [187.S.175], могли, за досить приблизними підрахунками, воювати 30 тис. і навіть більше колишніх

---

* За даними українського дослідника І. Срібняка, на початку листопада 1918 р. в армії УНР було 3888 офіцерів і 35259 козаків, а на початку січня 1921 р. – 17464 чоловіки [159.С.17,21]. Такі ж дані наводить А. Удовиченко [160.С.183]. І у цьому випадку явно занижені дані про чисельність Української армії у момент її прориву в Україну в листопаді 1920 р. (23 тис.) наводить Н. Полонська-Василенко [151.С.543].

** Для інтернованих перлюрівців (без штабу) у таборах в Ланьцуте, Пикуліці, Калише, Олександрові і Торуні надавалось 16 тис. місць [76.С.425]. Наведені дані А.А. Йорданським зі слів керівника польської військової делегації на митних переговорах полковника С. Хемпеля про 30 тис. інтернованих петлюрівців, і перемикінців, і тим більше, що при інтернуванні було зібрано лише 23 тис. гвинтівок [76.С.443]. Про правильність нашого припущення може свідчити лист С. Хемпеля А.А. Йорданському від 26 грудня 1920 р., в якому число інтернованих петлюрівців, включно з державними службовцями і цивільними особами, було визначено у 23032 чоловіки [76.С.459].

полонених червоноармійців. Їх подальша доля складалася порізно: дехто повернувся на Батьківщину, дехто загинув у боях з Червоною армією, дехто залишився в еміграції.

Деякі військовополонені не мали бажання повертатися на Батьківщину. Важко сказати, якими мотивами вони керувалися, зробивши свій вибір. Скоріш за все, не політичними, тому що у цьому випадку вони могли б піти служити до одного з антирадянських формувань і отримали б після закінчення військових дій статус інтернованих. З.Карпус вважає, що ця категорія склала близько 1 тис. чоловік [123.2001.№11.С.24]. У нашому розпорядженні є дані приблизно про 700 військовополонених червоноармійців, які виявили бажання залишитися у Польщі [76.С.558,561,563;564;11;44;45;46] ***.

***Іноді польська сторона з пропагандистськими цілями включала до цієї категорії полонених червоноармійців, вихідців з території, що відійшли до Польщі [76.С.551]

4.5. Зусилля радянської сторони за для поліпшення становища полонених червоноармійців (вересень 1920 р. – грудень 1921 р.)

Проблема надання радянською стороною допомоги військовослужбовцям Червоної армії, які опинилися у найважчих умовах польського полону, також недостатньо розроблена в історіографії. До серпня 1920 р. у неї були занадто обмежені можливості у цій галузі, оскільки радянський уряд ніколи не визнавався де-юре, радянські республіки не входили у жодні міжнародної організації. Тому головним чином використовувалися дві можливості. По-перше, публікації в радянській пресі про важке становище полонених червоноармійців, їх розстріл на фронті та інші аспекти їх нелегкої долі. Ці повідомлення передруковувалися лівою західною пресою і серйозно впливали на формування несприятливої для Польщі світової громадської думки.

По-друге, за допомогою загрози застосування репресій щодо певних груп польських військових і цивільних полонених, які утримувалися у радянських тюрмах і таборах. До осені 1919 р. у радянських республіках існувала практика брати у заручники осіб польської національності, перш за все представників духовенства, інтелігенції, буржуазії і поміщиків, що проживали на їхній території.

У безпосередніх відносинах питання про обмін військовополоненими вперше виникло на переговорах представників Російського і Польського товариств Червоного Хреста у Мікашевичах у жовтні-листопаді 1919 р. Але тоді воно не було вирішене, оскільки у випадку його реалізації за принципом всіх на всіх виграла б радянська сторона, чиїх полонених було у Польщі значно більше, ніж польських у радянських республіках. Переговори Юліана Мархлевського з графом Міхалом Косаківським завершилися двома домовленостями – згодою радянської сторони не брати у заручники поляків, що перебували на території радянських республік, а також рішенням про

обмін т. зв. цивільними полоненими (тобто інтернованими), яке проводилося у життя до початку польського наступу в кінці квітня 1920 р.

У квітні 1920 р. на основі цих домовленостей у Польщі було створене управління делегата Російського товариства Червоного Хреста, яке очолила відома польська правозахисниця Стефанія Семполовська.

Під час наступу Червоної армії на Польщу у серпні 1920 р. Варшава погодилася вступити у переговори про припинення військових дій і укладення миру. У цей же час у Берліні були відновлені переговори делегацій товариств Червоного Хреста Польщі і Росії, за якими неофіційно стояли їх уряди. Вони закінчилися укладенням 6 вересня 1920 р. „угоди, що стосується полегшення долі жертв війни”.

Угода охоплювала всі категорії осіб, чия свобода була обмежена внаслідок військових дій. У тому числі і військовополонених польсько-радянської війни незалежно від того, на „якому фронті військовополонений був взятий у полон і до якої армії чи окремої формації належав”. Тим самим під це визначення при бажанні можна було підвести не лише військовополонених Червоної армії і Війська Польського, які виявилися у полоні, але й полонених поляків із фронтів громадянської війни, а також учасників союзних Польщі антирадянських формувань Балаховича, Перемикіна, Петлюри та ін.

Сторони погодилися на призначення кожній із них спеціальних делегатів для надання всебічної допомоги цивільним і військовим полоненим. У Польщі ці обов’язки були покладені на С.Семполовську, у Росії – Катерину Пешкову, дружину М.Горького. Вся діяльність делегатів фінансувалася тією стороною, від імені якої вони виступали. Це, безперечно, було оптимальним рішенням, враховуючи зокрема, що у радянського і польського урядів з’являлася можливість реально допомагати своїм громадянам, що потрапили у неволю в умовах триваючої війни. Делегатам гарантувалося право безперешкодного контакту зі своїми вірителями на демаркаційній лінії чи на території нейтральних країн.

Сторони погодилися на прискорений обмін на паритетних началах особливо цінними для них цивільними і військовими полоненими, тобто цивільний полонений обмінювався на цивільного, військовий – на військового. Тим самим були створені засади для обміну за так званими списками [206].

Військовополонені, що підлягали обміну, звільнілися „від видачі обіцянки про відмову від участі у подальшій війні з державою, яка віддає”. Це було важливе положення, що дозволяло вчорашньому полоненому, якого після обміну направляли у армію для подальшого проходження служби, уникнути колізії із законодавством своєї країни [76,С.689]*, а також не стати об’єктом правових санкцій ворога у випадку повторного потрапляння у полон.

Військовополонених не можна було позбавляти цього статусу і переводити у склад інших категорій: „політичних ув’язнених”, „злочинців”, „політичних полонених”, „ув’язнених”, „підозрюваних у політичних або державних злочинах” і т.д., бо у цьому випадку вони не потрапляли б під дію угоди.

Були обговорені й інші аспекти майбутнього обміну – можливі місця його проведення (демаркаційна лінія, Литва, Латвія чи Естонія, залежно від того, з урядом якої із цих країн вдасться домовитися), порядок оплати сторонами транспортування полонених до і після пункту обміну. Важливим було взаємне зобов’язання обмінятися відомостями про всіх померлих полонених за час.

Сторони також висловили намір клопотати перед своїми урядами про відновлення дії домовленості у Мікашевичах і реалізації досягнутої у Берліні угоди, як тільки для цього виникнуть необхідні умови [76.С.293-296].

Берлінська угода мала велике значення для долі полонених червоноармійців, оскільки вона дала можливість надавати матеріальну і

---

* Так із 75699 бійців і командирів Червоної Армії, що повернулися з полону, у стройові частини було направлено понад 39 тис. чоловік. [76, С. 689]

правову підтримку полоненим червоноармійцям до укладення договорів про репатріацію і мир.

Управління делегата Російського товариства Червоного Хреста практично приступило до надання допомоги військовополоненим 10 вересня [76,С.365]. Але у жовтні 1920 р. у цій діяльності намітився деякий застій у зв'язку з тим, що після укладання прелімінарного миру 12 жовтня 1920 р. було незрозуміло, чи залишаться в силі досягнуті раніше угоди.

Згідно з прелімінарною угодою сторони зобов'язалися провести обмін наявними між ними полоненими, заручниками і т.д. за принципом всіх на всіх і у найкоротший час. Із цією метою вони повинні були невідкладно створити дві спеціальні змішані комісії у Варшаві та Москві [73].

Але тому, що створення змішаних комісій у справах полонених затягувалося через суперечки з інших питань, то управління делегата РТЧХ виявилось єдиним органом, що мав можливість від імені радянської сторони нести допомогу військовополоненим червоноармійцям [76,С.580]. 2 листопада 1920 р. Семполовська отримала офіційний дозвіл Міністерства військових справ „на вільне відвідання усіх таборів і місць інтернування військових і цивільних полонених, госпіталів, збірних пунктів, місць роботи полонених і т.д. з метою надання зібраним там полоненим та інтернованим безпосередньої матеріальної допомоги, тобто вручення їм і розподілу допомоги і пожертвувань як у натурі, так і грошми”.

При відвідуванні закладів для полонених Семполовська повинна була керуватися їх статутами [76,С.360-361].

Першим кроком у діяльності управління делегата РТЧХ стало ознайомлення зі становищем полонених та інтернованих у закладах для полонених. Уже 10-11 вересня 1920 р. був обстежений один із найстаріших стаціонарних таборів у Домбе [76,С.348,582], 19 вересня 1920 р. уповноважені делегати РТЧХ відвідали найбільший табір полонених у Стшалково [76,С.349-351,581]. 16 листопада 1920 р. об'єктом інспекції стали табір у Тухолі, а також робочі команди в Леодліні і Варшаві [76,С.376-379],

24 січня 1921 р. довірені особи РТЧХ ознайомилися зі станом справ у Вадовіце [76,С.583]. Беручи загалом, до уваги прибуття у Польщу російсько-української делегації Змішаної комісії з репатріації Семполовською та її інспекторами, було вивчено становище полонених у дрібніших таборах, на розподільних станціях і робочих загонах, дислокованих у Львові-Ялівці, Пулавах, Журавіце, Брест-Литовську, Пшемислі (Пшемисль – Засане, Пшемисль – Баконьчице, Пшемисль – Пікуліце), Бродах, Дубно, Лодзі, Сокалі, Бяла-Подлясці, Язловіце, Злочеві. Заморштинові. Берестечку, Лесеві, Рівному, Ковелі, Барановичах, Серадзе, Калиші, Станіславі, Хелмі, Дубно, Тернополі, Щиперно, Познані і т.д. [76,С.588].

За результатами кожної інспекції готувалися звіти управління делегата. Судячи із звітів співробітників управління делегати РТЧХ, які збереглися незважаючи на нетривалість їх перебування у закладах для полонених (від кількох годин до 2 днів), вони в цілому об'єктивно оцінювали становище утримуваних там полонених, не приховували пануючих у них важких умов утримання. Всі звіти повні описів непридатних до життя, погано опалюваних приміщень, антисанітарії, недостатнього харчування, вимушеного неробства полонених, жорстокого поводження з ними польського персоналу, що суперечило міжнародним нормам поділу на категорії за ознаками національної, релігійної і політичної належності та ін. [76,С.348,349-351,376-379,579,587].

Управління делегата РТЧХ не обмежувалося лише констатацією існуючого у закладах для полонених становища. Результати проведених ним перевірок доводило, по-перше, до відома польських офіційних інстанцій, від яких залежали зміни на краще у долі військовополонених, перш за все військового міністерства [76,С.428,435-438,588], і навіть Ради міністрів та її голови [76,С.588].

Щодо ефективності втручання управління делегата РТЧХ у справи полонених існують різні думки. Так сама Семполовська, підводячи підсумки діяльності своєї служби, відзначала у червні 1921 р., що її втручання „майже

завжди було успішним: харчування поліпшувалося, припиняли бити, якщо були запаси – полонених одягали і т.д....”

Якщо у всіх цих пунктах [закладах для полонених. – В.М.] з часом були усунуті зловживання, якщо полонені зараз трактуються там як потрібно, якщо приміщення приведені там у стан придатності, а харчування полонені одержують там за певними нормами – то дякувати за це слід у значній мірі інспекторам за юридичну допомогу, постійну перевірку цих пунктів і боротьбу за права полонених” [76,С.588].

Іншої думки дотримувалися самі полонені, принаймі, частина їх. Доповідь комітету РКП(б) у Стшалково від 23 квітня 1921р. починається з розділу з більш ніж красномовним заголовком - „Бездіяльність попечителів”. У ньому говорилося таке: „Перш ніж почати доповідь про становище військовополонених у таборі, не можна не згадати про волаючу бездіяльність так званих представників Радянського Червоного Хреста – попечителів військовополонених. У жовтні місяці ми бачили пані Семполовську, а через 3 місяці пана де Штрема (один із чотирьох заступників Семполовської. – В.М.), причому його приїзд припав безпосередньо після оголошення Комітетом голодування, яке було припинено дякуючи приїзду віце-міністра Домбровського. Голодування було оголошене на знак протесту проти нелюдського поводження лікаря капітана Сікори з комуністами у бані і пан де Штрем не знайшов нічого кращого, як порадити „проявляти менше нервозності” у захисті наших прав. У різних випадках життя з тих пір ми писали багато рапортів польським властям і не раз зверталися за допомогою і захистом до пана де Штрема, зрозуміло, через табірну владу. Від нього ні разу не було одержано відповіді, він більше ні разу не приїхав провідати полонених і не потурбувався прислати когось іншого, знаючи, що табірна адміністрація не хоче пересилати скарги на неї ж. Більше того, завідуючий складом Червоного Хреста і YMCA у таборі т. Троянов не раз письмово звертався до де Штрема зі всілякими запитаннями і не одержав жодного слова у відповідь. Складається враження, що представник Радянського

Червоного Хреста чи не бажає звертати уваги на скарги військовополонених чи, як і вони, позбавлений волі” [76,С.529-530]. Не думається, що така непригодна характеристика діяльності представників РТЧХ, була дана по нашіптуванню РУД, оскільки остання прибула у Польщу лише 24 квітня 1921р.

І все ж, на нашу думку, ні в якому разі не можна заперечувати безперечних заслуг Семполовської та її співробітників у справі поліпшення становища полонених. Особливо в їх забезпеченні одягом. Із майже 49 млн. польських марок [76,С.590,591-592]* затрат управління делегата РТЧХ на допомогу натурою військовополоненим та інтернованим, на придбання одягу нестачу якого у полонених польські власті виявилися не в змозі покрити із власних резервів, пішло майже 45,5 млн. марок [76,С.531].

Представництву Російського товариства Червоного Хреста вдалося отримати дозвіл Міністерства пошт і телеграфу Польщі на відправлення посилок із продовольством, одягом і письмовим приладдям у табори і робочі команди [76,С.481-482].

По-друге. Відповідно до вересневих угод Польського і Російського товариств Червоного Хреста з листопада 1920 р. Польське товариство Червоного Хреста брало участь у підготовці до репатріації перших партій військовополонених, у поверненні яких на батьківщину радянська сторона була зацікавлена особливо [76,С.365]. Відомості про прибуття у радянську Білорусію перших партій репатрійованих полонених датуються початком грудня 1920р. У документах, що збереглися, зазначається, що серед прибулих із Польщі полонених деякі були настільки знесилені і виснажені попри їхню негайну госпіталізацію, частина із них помирала [76,С.444-445]. Тим не менше ця діяльність управління делегата РТЧХ у Польщі дозволила

---

* [76.С.590]. До речі, дуже пікантна деталь: грошова допомога полоненим та інтернованим склала із грудня 1920 р. по травень 1921 р. біля 386 тис. польських марок, а на платню штатним співробітникам апарату делегата РТЧХ (його максимальна чисельність – 18 чол.) з листопада 1920 р. по травень 1921 р. було витрачено майже 2,8 млн. польських марок. Кошти для управління Семполовській надавала радянська сторона. [76.С.591-592].

врятувати життя якійсь кількості військовополонених червоноармійців, які могли б не дочекатися масової репатріації.

Польське товариство Червоного Хреста і управління делегата РТЧХ займалися питаннями обміну полоненими й у перші місяці після початку їх масової репатріації поки не була сформована Польсько-російсько-українська змішана комісія по репатріації та у Варшаву, не прибула Російсько-українська делегація, яка прийняла від управління делегата РТЧХ усі справи по репатріації полонених, інтернованих і біженців.

По-третє, управління делегата направляло звіти про перевірку закладів для полонених Російському товариству Червоного Хреста, а воно, у свою чергу, знайомило з ними різні державні і партійні інстанції Радянської Росії [76,С.348-352,376-380]. Відомості, надані радянським партнерам С.Семполовською, використовувалися, зокрема, на мирних переговорах у Ризі [76,С.445-447]. Так, наприклад, 9 січня 1921 р. А.А.Йоффе звернувся до глави польської делегації Я.Домбського з листом, у якому були наведені відомості про недопустимі умови утримання у закладах для полонених, погане медичне обслуговування, знущання і звірства табірних служб, одержані від Семполовської. Йоффе вимагав покарання винних та усунення зловживань, загрожуючи в іншому випадку репресіями польським військовополоненим у Росії та на Україні [76,С.469]*.

У межах переговорів про укладення мирного договору обговорювалася також доля військовополонених, як це передбачалося ст. VII прелімінарної угоди від 12 жовтня 1920 р. Пов'язаність проблеми репатріації полонених, інтернованих і біженців із іншими. У тому числі політичними та економічними аспектами майбутнього мирного договору не сприяла

---

* Характерна реакція польської сторони на подібні звинувачення. Так, член польської делегації на мирних переговорах у Ризі полковник Хабіхт 13 січня 1921 р. писав у Мінвоєнсправ, МЗС і Польське товариство Червоного хреста: „Оскільки було б важко відповісти на висунуті на нашу адресу звинувачення по суті, слід було б використати ту сторінку російського меморандуму, на якій говориться про умови, в яких живуть полонені в Росії, що суперечить відомостям, які ми маємо з російських таборів

У даному випадку слід було б прикласти протоколи про такі випадки жорстокості, допущені під час боїв, як вбивство поранених, санітарів, медсестер, представників Червоного Хреста – взагалі заглушити їх доказами того, що в Росії військовополоненим не краще, ніж у нас в країні”. [76.С.479-480]. Ось, мабуть, той момент, починаючи з якого ведеться компанія взаємних звинувачень, що не завершилася і до сьогодні.

швидкому укладенню двосторонньої угоди. Так А.А.Йоффе натомість за згоду на негайну репатріацію військовополонених, пропонував добиватися від польської сторони подовження строку відмови від перемир'я до 2 місяців. За словами Чичеріна „дещо побоюється такої міри” і Центроєвак. А ось НкіС РСФРР не заперечував проти негайного обміну військовополоненими, вважаючи, що до весни 1921 р. поляки все одно не відновлять військових дій. Позицію комісії НкіС у кінці листопада підтримали радянський Головком С.С.Каменєв і Реввоєнрада республіки [76,С.380-381]**.

У кінці грудня 1920 р. була досягнута угода про порядок обміну військовополоненими за принципом “усіх на усіх” та очікувалося швидке її підписання сторонами. Щотижня планувалося обмінювати не менше 1,5 тис. полонених. Пунктами обміну були визначені Кайданово, Столбці та Здолбунів [76,С.465]. Але остаточне підписання угоди повноважними представниками затяглося до 24 лютого 1921 р.

Дуже важко дати однозначну оцінку затягуванню із введенням у дію вже досягнутої угоди про репатріацію. З одного боку, із гуманних міркувань слід було б якнайшвидше повернути жертви війни, що підлягали репатріації на Батьківщину. Але переміщення величезних мас людей, беручи загалом біля 800 тис. людей в обидві сторони у зимовий час, при відсутності належної матеріально-технічної бази і транспортних засобів мало б призвести до гуманітарної катастрофи.

Технічна підготовка до проведення репатріації почалася лише у 1921 р. У кінці січня 1921 р. командування радянського Західного фронту намітило низку заходів з організації прийому військовополонених червоноармійців із Польщі. З цією метою у Смоленську створювалася постійна комісія при Реввоєнradі західного фронту по обліку і направленню військовополонених та інтернованих червоноармійців, підзвітна Реввоєнradі Республіки. У

** У зв'язку з цим не можна беззастережно погодитися із думкою польської історіографії про те, що радянська сторона чинила перепони найскорішому укладенню угоди про репатріацію. [186.S.104]. Це були окремі дипломати і установи, а не основні відомства.

розпорядження комісії надавалося приміщення (приймачик) на 2 тис. місць із необхідними постільними речами, обслуговуючий персонал, паливо і керосин для освітлення на випадок, коли не буде електрики.

Постійній комісії підпорядковувалися одночасно створювані тимчасові комісії (підкомісії) у Мінську, Вітебську і Могильові, які також мали все необхідне для своєї роботи, у тому числі прийомники, загальною місткістю 4 тис. чоловік. На обробку партії полонених, яка поступала, відводилося 7-10 днів. Отже, комісії, які мали у прийомниках 6 тис. місць, могли вести спокійну, планомірну роботу з партіями полонених, які прибували з Польщі.

На комісії покладалися обов'язки по прийому, розподілу і наступній відправці червоноармійців, що поверталися з полону, їх забезпечення приміщенням, речовим постачанням і продовольством, необхідними документами, санітарними засобами і лазнею, організації політичної і культурної роботи за допомогою відповідних політуправлінь і культпросвітів.

У наказі чітко прописувалися процедурні питання роботи комісії з полоненими, а саме: проведення медичного огляду, реєстрації, забезпечення обмундируванням і харчуванням, розподіл на категорії (ті, що направляються у Червону чи трудову армію із числа морально і політично благонадійних, які не побажали скористатися законною відпусткою і не підлягають звільненню через вік у безстрокову відпустку, які підлягають звільненню у 2-місячну відпустку, які повністю знімаються з військового обліку через інвалідність).

У залежності від морально-політичної благонадійності командний склад слід було направляти у розпорядження Петроградського чи Московського військових округів або ж у розпорядження органів ЧК, політпрацівників – у розпорядження ПУРа [76, С.471-474].

5 березня 1921 р. на міжвідомчій нараді, скликаній РНК БРСР, було вирішене питання про місцезнаходження пункту прийому полонених і біженців (ним стала станція Негоріле), а також дана вказівка про вибір місця

для організації поблизу кордону пункту харчування для репатріантів [76,С.509]*.

Одночасно підготовку до репатріації вела і польська сторона. Виходячи з того, що основний потік полонених червоноармійців повинен був повертатися через Білорусію, було визначено, що у Барановичах щоденно буде стояти на постачанні 8 тис., а у Рівному – 6 тис. полонених червоноармійців. У кожному із цих пунктів слід було організувати шпиталі на 1 тис. місць кожен, створити декадний запас продовольства. Особливу увагу було звернути на постачання полонених, що повертаються у Росію, „бо Большевія розіслала по всій Європі телеграми про погане постачання полонених. Добре постачання полонених відверне можливі дипломатичні демарші”, говорилося у телеграмі інтендантства мінвійкссправ від 29 січня 1921 р. [76,С.480-481].

24 лютого сторони нарешті підписали угоду про репатріацію між РСФРР і УРСР з одного боку, і Польщею – з іншого. Це був просторий документ, який регулював усі основні аспекти майбутнього переміщення у обидва боки величезних мас людей.

Угода містила чітку дефініцію військовополоненого: „... комбатанти договірних сторін, захоплені у полон арміями іншої сторони на російсько-українсько-польському фронті, як і некомбатанти, що входили у склад діючих збройних сил і захоплені у полон арміями іншої сторони, а також особи, що входили у склад польських окремих військових частин і загонів, взяті у полон російсько-українськими арміями і на інших фронтах і роззброєні та інтерновані російськими та українськими властями” [76,С.491-493]. Як видно, це визначення давало вужче трактування ніж вереснева угода РТЧХ і ПТЧХ про патронат над полоненими, того, кого варто вважати

---

* [76.С.509]. Практика показала, що організація прийомного пункту в Погорілому не виправдала себе. Бо з польської сторони в ешелонах приїжджало багато колишніх балаховців і савінковців, частина яких після перетинання кордону покидала ешелони і розсіювалася по селах „для антирадянської роботи”. У зв’язку з цим голова російсько-української воєнної делегації А.А.Йорданський прийняв 22 квітня 1921 р. рішення приймати полонених безпосередньо на кордоні, у Столбцях, як це передбачалося угодою про репатріацію. – [76.С.540-541].

полоненим. Воно не поширювалося на військовослужбовців із союзних Польщі антирадянських формувань.

Репатріація була добровільною, заборонялося як прямий, так і непрямий примус до неї. Попередній статус зі всіма наслідками, що випливали з цього, зберігався за військовополоненими до моменту їх передачі іншій стороні, при цьому сторони зобов'язалися „забезпечити їм належні умови утримання і ні в якому разі не поділяти їх на групи і категорії, не передбачені міжнародним правом і звичаями з метою поставити їх у гірші умови утримання” [76, С.495-496]. Отже, Йоффе дійсно вдалося створити правову основу для тиску на поляків з метою припинення практики особливо жорстокого поводження з комуністами і євреями у їх закладах для полонених. Наявне при цьому посилення на міжнародне право і звичаї мало особливе значення для обох країн, які ще на той момент не приєдналися до міжнародних угод про правила поводження з полоненими.

Угода зобов'язувала сторони відшкодувати затрачені на утримання їхніх військовополонених засоби, які склалися із вартості використаного з цією метою пайка, речового і грошового постачання, повернути особисте майно, а також зароблені і не витрачені гроші, що зберігалися на депозитах.

Для спостереження за ходом репатріації, сприяння і прискорення її процесу сторонами призначалися делегації на дві змішані комісії з місцем перебування у Москві і Варшаві. На їх створення відводився один місяць із дня підписання угоди. Комісії були наділені широкими повноваженнями, сформульованими у 16 пунктах. У їх обов'язки входило з'ясування кількості і місцезнаходження осіб, що підлягали репатріації, спостереження за їх реєстрацію, одержання точних і повних списків померлих, спостереження і контроль за використанням угоди про репатріацію, піклування і надання необхідної матеріальної допомоги репатріантам, захист їх інтересів у межах угоди, відвідування усіх місць, де можуть утримуватися кандидати на репатріацію, сприяння організації і планомірному ходу репатріації, спостереження за нею і розробка відповідних технічних заходів; розгляд,

розв'язання або направлення заяв чи пропозицій, які вносилися кожною із делегацій у Змішану комісію. Змішані комісії одержали право: безпосередньо звертатися до уряду і центральних органів держави, на території якої кожна із них діяла, з метою вказати їм на помічені недоліки і порушення у реалізації угоди; пред'являти у центральні установи списки осіб, що підлягають репатріації, а також вносити до них виправлення і доповнення; публікувати у пресі офіційні повідомлення з питань репатріації і пересилати їх у місця перебування репатріантів; сприяти пересилці простої і грошової кореспонденції, одержанню всіляких довідок і документів; визначити дійсні затрати сторін на утримання військовополонених; з'ясувати реальний розмір належної полоненим заробітної плати за виконані ними у полоні роботи, а також недоодержаної ними чи незарахованої їм зарплати. Крім того, їм дозволявся розгляд „всіх інших справ, що торкаються виконання цієї угоди, непередбачених попередніми пунктами” [76,С.497-498].

Угода зобов'язувала сторони надавати всіляке сприяння і допомогу змішаним комісіям у їхній діяльності, забезпечувати безперешкодні стосунки зі своїми урядами через різні види зв'язку, визнавати за їх членами дипломатичний статус і т.д.

Детально застерігалися права і обов'язки окремих делегацій у змішаних комісіях, смисл яких зводився до максимального положення їх діяльності партнерами по комісії [76,С.499-500].

Спеціальний розділ угоди був присвячений питанням організації самого процесу репатріації, починаючи з моменту реєстрації окремих категорій осіб, що підлягали поверненню на Батьківщину. Передбачалося, що обмін військовополоненими почнеться до утворення змішаних комісій, не пізніше, ніж через десять днів після підписання угоди. В основу обміну був покладений принцип всіх на всіх. Щотижня повинні були репатріюватися не менше 1,5 тис. військовополонених. У першу чергу треба було відправити додому хворих та інвалідів, а також ті групи і категорії військовополонених, які перебували у найгірших умовах утримання [76,С.501]. Це означало, що

радянській стороні вдалося заручитися згодою поляків на першочергове повернення комуністів і євреїв, бо саме ці категорії військовополонених утримувалися у найбільш суворих, майже умовах в'язниці.

Передавальними пунктами були визначені станції Кайданово-Столбці на залізничній лінії Мінськ-Барановичі, і станція Здолбунів для обох сторін на лінії Шепетівка-Рівне.

Угода передбачала збереження до початку роботи змішаних комісій повноважень, одержаних Польським і Російським товариствами Червоного Хреста та їх делегатами у вересні 1920 р. у Берліні, включаючи сприяння репатріації [76,С.503].

Угода про репатріацію знімала практично всі перепони, що заважали проведенню масової репатріації військовополонених, інтернованих і біженців на обидві сторони, а її початок не був пов'язаний із будь-якими формальними моментами, у тому числі і формуванням змішаних комісій.

Акція повернення радянських полонених на Батьківщину, крім правової одержала і солідну фінансову основу. 25 лютого 1921 р. Рада Народних Комісарів РСФРР прийняла постанову про виділення 100 млн. карбованців, у тому числі і у валюті, „на надання допомоги російським полоненим за кордоном” [76,С.530].

Укладення угоди про репатріацію, а 18 березня 1921 р. і мирного договору між Польщею, РСФРР та УРСР, що підтвердило угоду про репатріацію, дещо позитивно вплинуло на відносини польської адміністрації до військовополонених червоноармійців, але не змінило його кординально. Так у Стшалково представники польської адміністрації почали утримуватися від побиття полонених, але командування табору доручило виконання усіх нижчих адміністративних і господарських функцій козакам із числа інтернованих балахівців і бредовців, а вони, користуючись одержаною владою, всіляко знущалися над полоненими червоноармійцями. Про це

детально було сказано у доповіді комітету РКП(б) у Стшалково, направлений РУД 23 квітня 1921 р. [76,С.530]*.

Масова репатріація полонених почалася у другій половині березня 1921 р. Вже перші тижні і місяці проведення репатріації військовополонених висвітили низку скланих проблем, що не завжди мали об'єктивний характер. Однією з них була реалізація статей 5 і 28 угоди про репатріацію, які забороняли дискримінацію полонених із політичних чи національних міркувань і передбачували найшвидшу відправку на батьківщину тих із них, хто перебував у найгірших умовах утримання, тобто євреїв і комуністів. Це добре видно на прикладі 290 полонених комуністів у Стшалково. 4 березня 1921 р. їм було оголошено, що через 2 дні вони будуть відправлені на Батьківщину. 5 березня 1921 р. полонених комуністів відвели у лазню і почали видавати обмундирування. Але у цей момент із військового міністерства надійшов наказ залишити комуністів у таборі до особливого розпорядження. Виданий одяг відібрали, а полонених повернули у ті ж ізольовані бараки. І лише 24 березня 1921 р., після 4-денного голодування в'язнів комуністичних бараків, їм пообіцяли відправляти на Батьківщину групами по 40-50 чоловік із кожним ешеленом, що відходить. А на практиці у першу чергу відправляли безпартійних із цих бараків (на момент репатріації їх було 90 чоловік), а також комуністів, про діяльність яких у Росії до полону у поляків не було відомостей [76,С.523-524]*.

---

* [76.С.530] Ця доповідь свідчить, що полонені непогано орієнтувалися в ситуації. Доповідь була направлена РУД 23 квітня 1921 р., тобто за день до приїзду комісії у Варшаву.

* [76.С.523-524] Із Щиперно основна репатріація комуністів завершилася 18 травня 1921 р., тобто через 2 місяці після її початку. [76.С.572]. А із Тшалково – лише на початку вересня 1921 р. [76.С.657,659]. Вищезазначені статті угоди дуже швидко почали використовуватись найнесподіванишим способом, про що повідомляється у наведеній вище доповіді комітету РКП(б) у Стшалково: „Легко зрозуміти, як можна потрапити у комуністичний барак. Тепер садять взагалі за будь-яку дрібницю. Аби тільки збільшити кількість „комуністів”. Часто садять явних безпартійних і навіть бандитів, аби тільки розрідити масу комуністів. Садять і просто білих агентів. Всі недавно посаджені незабаром і від'їжджають, тоді як ті, що давно сидять і хоч трохи активні систематично залишаються. В середньому садять по 1 чол. в день. Відправлення було досі справжнім знущанням: призначають до відправки, одягають, потім залишають і роздягають окремих осіб, одягають і відправляють інших, нерідко за хабарі, іноді всю партію затримують на 2-3 дні, відправляють частину її... дякуючи хабарництву, із відділів виїхала вся полонена адміністрація, кухарі і т.д., тобто першими виїхали ті, хто в полоні жив краще і обікрав інших [76. С. 534].

Виділення в окрему категорію комуністів і євреїв як категорії полонених, що перебували у найважчих умовах утримання, та їхню першочергову евакуацію з відома польської сторони спробували використати з метою антирадянської пропаганди у таборах представники Савінкова і Балаховича. Вони навіювали полоненим, що радянський уряд вимагає назад лише євреїв, розпалювали ненависть до комуністів, що утримувалися у ізоляції, наприклад, тим, що останні не працюють, а прості червоноармійці повинні прибирати їхню територію [76,С.560-561].

Російсько-українська делегація на чолі з відомим радянським і партійним працівником Є.Н.Ігнатовим прибула у Варшаву лише 24 квітня 1921 р., коли масова репатріація здійснювалася уже понад місяць [76,С.551].

У перші ж дні після приїзду РУД відбулися її зустрічі з Семполовською та її найближчими співробітниками. 28 квітня 1921 р. відбулося перше засідання Змішаної комісії з репатріації, на якому радянська сторона заявила про намір відвідати найближчим часом 4 табори для полонених червоноармійців [76,С.552].

Метою відвідування було особисте ознайомлення зі становищем полонених, без чого неможливо було вести цілеспрямовану роботу по поліпшенню їхньої долі і налагодженню процесу репатріації. За результатами огляду основних таборів для полонених, який відбувся у кінці квітня – початку травня 1921 р., РУД підготувала „міркування про поліпшення побуту військовополонених”, які вона внесла на розгляд Змішаної комісії на її чергове засідання 10 травня 1921 р.

РУД, „беручи до уваги перехід держав на мирне становище”, вважала необхідним, щоб Змішана комісія зажадала від відповідних органів польського уряду видання нових правил внутрішнього розпорядку у таборах, „які б регулювали життя і взаємостосунки у них військовополонених і адміністрації”. Ці правила повинні були істотно змінити пануючі у таборах порядки. По-перше, слід було дозволити усім полоненим вільно пересуватися по всій території табору, обирати у таборах і робочих командах господарські

комісії і комітети, які були б наділені правами вільних зносин із РУД, участі у складанні списків репатріантів та встановлення черг на виїзд із Польщі. Полонені повинні були мати можливість вільно створювати у таборах культурно-освітні, театральні та гімнастичні гуртки. Пропонувалося ввести спільні правила видачі пропусків із таборів у сусідні міста і селища, дозволити полоненим вільно читати радянські газети, виконувати радянський гімн і революційні пісні.

По-друге, РУД вважала необхідним, щоб відповідні польські органи видали наказ чи підтвердили існуюче розпорядження про заборону під сувору відповідальність населення побоїв та грубого поводження з військовополоненими та інтернованими. Про кожен випадок порушення цього наказу інформувати РУД були б зобов'язані табірні комітети.

По-третє, було запропоновано навести порядок у використанні військовополонених на роботах: обмежити їхній робочий час вісьмома годинами на день; залучати до роботи лише здорових людей, працездатність яких встановлювали б лікарські комісії; заборонити використання на роботах, які принижують людську гідність (запрягати у воза, плуги, борони та ін.); суворо враховувати робочі дні і характер виконуваної роботи; зрівняти оплату праці військовополонених із відповідною оплатою праці вільнонайманих робітників, а працю медичного персоналу винагороджувати згідно постанов Женевської конвенції про полонених.

По-четверте, польська держава повинна була спорядити кожного військовополоненого обмундируванням і необхідними постільними речами.

По-п'яте, варто було заборонити спільне утримання у таборах полонених червоноармійців із антирадянськими елементами [76, С.556-557].

Необхідність прийняття кожного із запропонованих пунктів була обґрунтована конкретними прикладами з життя полонених у таборах у Стшалково, Тухолі, Домбе, Пулави, а також у робочих командах у Варшаві, зібраними під час їх відвідання співробітниками РУД.

Поза всяким сумнівом, у випадку прийняття польською стороною радянських пропозицій у становищі полонених відбулися б істотні зміни. По-перше, збільшилися б можливості комуністів вести пропагандистсько-агітаційну роботу серед полонених червоноармійців, якою до цього моменту могли вільно займатися лише емісари Савінкова, Балаховича і Петлюри. Як показав досвід Домбе, де на той момент уже існував табірний комітет, комуністи, у випадку створення аналогічних органів у всіх закладах для полонених, мали всі шанси зайняти у них домінуючі позиції [76,С.577]. Підвищенню ролі комітетів сприяло б і надання їм права вільного спілкування з РУД, а також інформування про всі випадки порушення прав військовополонених. Фактично це означало б згоду польської сторони на встановлення повсякденного контролю РУД за діяльністю табірної адміністрації. А надання всім полоненим права на відвідання сусідніх селищ і міст поліпшувало б контакти полонених та інтернованих комуністів із польськими комуністами. Одержання через них грошових засобів і передачу несприятливої для табірної начальства інформації [76,С.562].

Пропозиції у галузі нормування та оплати праці військовополонених неминуче робили б її неефективною, оскільки люди із примусу, як правило, працюють не так продуктивно, як із власної волі.

Дуже несприятливими для польської сторони були пропозиції про видання наказу, що забороняв побиття полонених. Це означало б визнання польською стороною широкого поширення у закладах для полонених цього явища, яке вони формально засуджували. Тим самим у РУД був би потужний інструмент тиску на поляків, у тому числі і шляхом мобілізації світової громадської думки.

Вимога усунути з таборів із полоненими червоноармійцями антирадянські елементи також загрожувала полякам певними ускладненнями. По-перше, у випадку її прийняття польській стороні треба було б вирішувати складну проблему розміщення своїх інтернованих союзників. А тому, що у невеликих таборах зробити це практично не було

можливим, то слід було чи будувати нові табори, чи звільняти вже існуючі із змішаним складом від червоноармійців, перш за все шляхом прискорення їх репатріації. По-друге, це було б рівнозначно згоді із тим, що проблема інтернованих є чисто польською і радянська сторона не має до неї ніякого відношення.

Враховуючи всі ці міркування, навряд чи можна було сподіватися на те, що польська делегація швидко і без особливих заперечень прийме пропозиції РУД. Це підтвердило вже перше засідання підкомісії Змішаної комісії 19 травня 1921 р., присвячене обговоренню ініціативи РУД. Годинне засідання звелось до обговорення лише декількох пунктів. Найуспішніше пройшло обговорення питання про заборону побиття полонених. Поляки не погоджувалися з ідеєю видати новий наказ, посилаючись на наявність раніше виданих розпоряджень щодо цього. Потім виникла суперечка про мову, якою ці розпорядження повинні були бути надруковані – лише польською або також російською і українською. Врешті дійшли спільної думки, що треба „видати наказ про розклеювання на видних місцях виданих наказів про заборону під суворою відповідальністю нанесення побоїв та грубого поводження в усіх місцях, де розміщені військовополонені, і зобов'язати місцеву владу (командний склад) перекласти накази російською та українською мовою для відома полонених, причому переклади не будуть розклеєні, а можуть бути передані на руки військовополоненим”.

Але як тільки підкомісія зайнялася питанням про створення табірних комітетів та їх права, то зразу ж з'ясувалося, що думки сторін розходяться полярно і поляки не погоджуються з цією пропозицією [76,С.625]. Почався тривалий процес пошуку взаємоприйняттого для сторін рішення.

21 червня 1921 р., голова РУД Є.Н.Ігнатов повідомляв наркому закордонних справ РРФСР Г.В.Чичеріну, що переговори з питання про поліпшення життя і побуту червоноармійців все ще тривають, створена для цього підкомісія не дійшла спільної думки. Тому пошук рішення доручили головам РУД і Польської комісії. З переговорів Ігнатова з польським головою

С.Корсаком стало відомо, що від поляків не слід чекати якихось істотних поступок у цьому питанні. Вони дотримуються тактики уникати делікатних питань, невігідних польській стороні чи тим, хто представляє її у не вигідному освітленні... Про комітети вони і чути не хочуть, погоджуючись на інститут старост, коло відання яких поки висить у повітрі”, - повідомляв Ігнатов у Москву [76,С.603].

Нарешті, 8 липня 1921 р., на засіданні Змішаної комісії був прийнятий спільний документ про права військовополонених. Він суттєво відрізнявся від радянської пропозиції [76,С.624-625]. У його преамбулі підкреслювалося, що Змішана комісія не має права вводити розпорядження, непередбачені основними законами цієї держави, оскільки це суперечило б ст. 5 Угоди про репатріацію, яка проголошувала, що військовополонені до моменту їх передачі підлягають встановленим у країні положенням порядку і дисципліні, а також положенням Гаазької та Женевської конвенції про військовополонених.

Полонені мали право на вільне переміщення по всьому табору лише у тих із них, які не поділені на сектори з санітарних чи адміністративних причин. При наявності такого поділу вільне переміщення дозволяється лише у межах даного сектору. У тому випадку, коли якийсь сектор виявився тісним, його слід було розширити шляхом поєднання із іншими секторами чи розвантаженням. Це означало, що польській стороні фактично вдалося зберегти ізоляцію комуністичних бараків, що мала місце у таборах. Про це свідчить також визнання неправомірності поділу на групи полонених, інтернованих і командний склад, яке містилося у документі, але у якому нічого не говорилося про комуністів.. Водночас останнє положення дозволяло польській стороні вимагати на основі взаємності такого ж ставлення до її полонених у радянських таборах, де офіцери і рядові утримувалися окремо.

Не пройшла пропозиція про табірні комісії. Замість них був введений інститут старост. Їм відводилася роль посередників між полоненими та їхнім

безпосереднім начальством або Змішаною комісією. У своїй діяльності вони повинні були керуватися відповідною інструкцією, яку видавало Управління таборів. Полонені не мали права прямих зносин із РУД, а могли це робити або за допомогою старост і командування табору через Змішану комісію, або під час відвідання таборів представниками Змішаної комісії.

Ніхто, крім Змішаної комісії, не міг брати участь у складанні списків тих, хто евакуювався, та в установленні черги на репатріацію. Таким чином, РУД була позбавлена можливості безпосередньо, минаючи польську сторону, контролювати становище полонених у таборах.

Не вдалося істотно розширити й інші права полонених. Підтверджувалося, що вони можуть організовувати у таборах культурно-просвітні, театральні і гімнастичні гуртки, але їм не дозволяли вільно, без конвою виходити за межі табору. Полонені могли безперешкодно читати лише допущені в обіг у Польщі книги і газети, або ті, що пройшли польську цензуру, співати без дозволу безпосередніх властей лише державний гімн, тобто „Інтернаціонал”. Тим самим вдалося відстояти виняткове право антирадянських організацій на ведення агітаційно-пропагандистської роботи у таборах.

Не пройшли пропозиції РУД, що торкалися нормування праці військовополонених і прирівнювання їх у заробітках із вільнонайманими робітниками. Посилаючись на установки Гаазької конвенції, що полонені під час полону перебувають на правах військових, було визнано, що вони повинні бути зайняті нарівні із польськими солдатами і на таких самих роботах. І лише на полонених, зайнятих у приватних осіб, поширювалися польські розпорядження про охорону праці.

У найближчому вигляді до пропозиції РУД був прийнятий пункт про вивішування текстів наказів військового міністерства, але у ньому говорилося про заборону тільки побоїв, а не побоїв і грубого поводження. Переклади цих наказів на російську і українську мову повинна була зробити РУД і поширити їх серед полонених через командування таборів.

Поляки погодилися, що у таборах полонених та інтернованих не повинні перебувати особи, що не бажають їхати у Росію. Свою відмову цим особам слід було підкріпити відповідною декларацією. Таке рішення питання було цілком у дусі передбаченої Угодою про репатріацію свободи вибору кожним полоненим, чи повертатися йому на Батьківщину.

Водночас Польська делегація настояла на праві інтернованих у Польщі чинів антирадянських армій і організацій на повернення на Батьківщину. З цією метою радянські вищі органи влади повинні були прийняти відповідні постанови про амністії для цієї категорії осіб [76,С.625].

Саме цей останній пункт став тим каменем спотикання, який так і не дозволив до кінця масової репатріації ввести у дію узгоджені у Змішаній комісії положення, спрямовані на полегшення долі полонених червоноармійців. 10 серпня 1921 р. Є.Б.Пашуканіс, аташе радянського повпредства у Варшаві, писав у Нкід, що узгоджені у Змішаній комісії правила внутрішнього розпорядку „досі не здійснюються поляками. Поляки штучно зв'язали питання про ці правила з питанням про амністії для білих і тепер посилаються на те, що не можуть опублікувати цих правил, доки наша делегація не може повідомити їм тексту амністії. Тут наша делегація, безперечно, здійснила серйозну тактичну помилку, дозволивши зв'язати ці два питання, які не мали між собою нічого спільного...” [76,С.651]*

Регулярне відвідування таборів і робочих команд, особисте знайомство з умовами життя полонених, збирання відомостей про порушення положень Угоди про репатріацію, підготовка відповідної документації і надання її польській делегації у Змішаній комісії – також відносилися до важливих напрямів діяльності РУД, які сприяли поліпшенню становища полонених у таборах і робочих командах до моменту їхнього від'їзду з Польщі [76,С.689].

---

* ... декрети про амністію були прийняті ВЦВК і ВУЦВК лише у листопаді 1921 р., тобто в самому кінці масової репатріації полонених, тому введення в дію узгоджених правил внутрішнього розпорядку в закладах для полонених втратило для РУД будь-яке значення.

Але найголовнішим завданням, яке вирішувала РУД, було створення максимально сприятливих умов для проведення репатріації військовополонених червоноармійців у теплу пору року. Основна маса полонених червоноармійців – понад 60 тис. чоловік – покинула Польщу до 1 жовтня 1921 р. [76,С.686-687]. За польськими даними до 15 жовтня 1921 р., часу офіційного завершення обміну, на Батьківщину повернулося 65797 чоловік [186,С.130]. Дані радянської сторони інші. Аболтін, звітуючи у 1923р. про діяльність РУД за весь час її функціонування, назвав цифру біля 69 тис. репатрійованих делегацією полонених [76,С.703]. А згідно з довідкою Леобілізаційного управління Штабу РКЧА, на 29 листопада 1921 р. із Польщі прибуло 75699 військовополонених червоноармійців [76,С.689]. Мабуть, це найточніші дані, бо в них названо не лише кількість тих, хто повернувся на Батьківщину, але й, як уже згадувалося вище, наступне призначення рядових, командирів, комісарів, адміністративних службовців, політпрацівників і медиків.

Після завершення репатріації полонених, РУД зайнялася питанням організації повернення на Батьківщину амністованих членів різних антирадянських формувань, які виявилися у Польщі. Цю свою діяльність вона вела до лютого 1923 р., коли у Польщі більше не залишилося бажаючих повертатися в СРСР військовополонених, інтернованих і біженців із числа осіб, що мали право на радянське громадянство.

РУД провела велику роботу із забезпечення військовополонених одягом і взуттям, якого не вистачало, „бо у протилежному випадку, - писав у підсумковому звіті у 1923 р. голова РУД Е.Я.Аболтін, - вони поверталися б на Батьківщину в одній білизні”. Лише з 17 вересня 1921 р. по 15 лютого 1923 р. витрати РУД склали понад 160 млн. польських марок, із яких біля 17 млн. були асигновані урядом УРСР [76,С.715].

Із закінченням польсько-радянської війни і завершенням репатріації полонених військовослужбовців Червоної армії, які залишилися живими,

була перегорнута перша трагічна сторінка в історії польсько-радянських відносин. Перегорнута, але не забута.

Окремі групи червоноармійців, що виявилися в полоні у поляків, мали можливість звільнитися із закладів для полонених, не чекаючи закінчення війни. Вихідці із Росії та Білорусії, не католики і не поляки за національністю, могли вступати у частини або С.Балаховича, або у 3-тю російську армію Перемикіна. Для вихідців із України таким виходом була армія С.Петлюри. Поляки і католики могли звільнитися із таборів ціною вступу у Військо Польське.

Отже, спільним для всіх цих варіантів звільнення із таборів було відверто висловлене добровільне бажання вчорашнього червоноармійця служити чи у Війську Польському, чи у союзних йому частинах. Зацікавленість польських військових інстанцій у цих волонтерах пояснювалася, як ми вважаємо, не стільки ідеологічними міркуваннями, скільки потребою у солдатах, що мають бойовий досвід. Справа у тому, що після відступу російської армії у серпні 1915 р. із Царства Польського, його жителі в армію до закінчення Першої світової війни не призивалися і військової підготовки не мали. Становлення польських регулярних збройних сил було тривалим процесом, який не завершився повною мірою до закінчення польсько-радянської війни. Невипадково під час наступу Червоної армії на Польщу Верховному командуванню довелося вдатися до залучення у Військо Польське добровольців, бо звичайний призов давав вкрай ненадійний і невідготовлений контингент новобранців.

У червоноармійців, які не потрапили у жодну із вищеперерахованих груп, єдина можливість звільнення була пов'язана із закінченням війни і обміном полоненими. Але для цього треба було вижити у вкрай важких умовах, які існували в закладах для полонених. І у цьому немалу допомогу їм надали різні закордонні благодійні організації, але головним чином радянський уряд. У вересні 1920 – квітні 1921 р. він діяв через Польське товариство Червоного Хреста, а з кінця квітня 1920 р. і аж до кінця

репатріації – через Російсько-українську делегацію Польсько-російсько-української змішаної комісії по репатріації військовополонених та інтернованих. Діяльність і ПОКК і РУД велася по одних і тих же напрямках, але більш ефективною була діяльність останньої, оскільки вона була не громадською організацією, а повноважним представником радянської сторони, яка безпосередньо відповідала за успішне проведення репатріації і надання моральної і матеріальної підтримки полоненим, що чекали своєї черги на повернення додому.

***

Концентрація у польських руках великої кількості полонених із армії ЗУНР та УНР започаткувала питання про їх використання в якості робочої сили, що допускалося міжнародним правом. У травні 1919 р. з'явилася інструкція І департаменту військового міністерства, яка дозволяла використання добровольців з числа здорових полонених на роботі у військовому відомстві при умові, що ці роботи не є у безпосередньому зв'язку з веденням військових дій і у приватних осіб. Право створювати робочі команди міністерство залишало за собою, у деяких випадках резервувало його за військовими округами.

У 1919 – 1920 рр. відбувалося подальше врегулювання питань пов'язаних з використанням праці полонених. Було вирішено, робочі загони могли формуватися лише у стаціонарних таборах полонених. Полонені, які входили до їх складу, продовжували залишатися на обліку у своїх таборах, з них надходило поповнення, до них поверталися хворі і непрацездатні. Штатний склад робочого загону був визначений у 300, залізничні роти – 250 чоловік. Були врегульовані питання організації утримання та обліку полонених у робочих командах.

У 1919 р. робочі команди формально створювалися лише з військовополонених армій ЗУНР і УНР, насправді ж командування Литовсько-Білоруського фронту порушило цей наказ, активно використовувало на різних роботах полонених червоноармійців. На грудневій 1919 р. нараді зі справ полонених у Верховному командуванні ця практика була засуджена, але категоричної заборони не було. Більше того, у січні 1920 р. Верховне командування дозволило Литовсько-Білоруському фронту зареєструвати самовільно створені робочі команди і використовувати їх до прибуття робочих загонів сформованих військовим міністерством і українських полонених, тобто до березня-квітня 1920 р. Швидше за все, ці

команди не ліквідували і надалі, і переоформили як організовані у стаціонарних таборах.

Кількість робочих команд на фронті, у яких були зайняті полонені червоноармійці, не була постійною. Наприкінці 1919 р. їх було, можливо, не менше 20, у листопаді 1920 р. до 78, ще декілька було на стадії формування, а залізничних рот – до 7. На рубежі 1920 – 1921 рр. їх сукупне число досягло 114. Всього у робочих загонах і залізничних ротах у листопаді – початку грудня 1920 р. було близько 25 тис. полонених. Праця радянських полонених була оцінена у 1921 р. у 6 млрд. 34 млн. польських марок, а витрати на їх утримання складали всього лише 1 млрд. 496 млн. марок.

Наявні у розпорядженні дослідників документи свідчать, що становище полонених у робочих командах, особливо зайнятих на сільськогосподарських роботах, не завжди відзначалося у кращу сторону в порівнянні з тими, хто залишився у таборах. Хоча до робочих команд слід було направляти лише здорових військовополонених, що мають обмундирування та взуття, на практиці вони мали аналогічні труднощі: життя у не пристосованих приміщеннях, нестача одягу та взуття, погану організацію медичної допомоги, що призводило до високої захворюваності і смертності і т.д. Правда, були команди, у яких ситуація була задовільною.

Важке життя у робочих командах, як уцілому й інші обставини, штовхали полонених до втеч. Виходячи з того, що в середньому з робочих команд втікало 20% полонених, то цифра втікачів з листопада 1920 р. по серпень 1921 р. складає близько 4,5 тис. чоловік, і ще декілька тисяч утекло у 1919 – травні 1920 р., а також під час польського відступу влітку 1920 р.

Частина червоноармійців, потрапивши у польський полон і опинившись у таборах, піддалася агітації емісарів різних антирадянських організацій і вступила до їх військових формувань.

По-перше, це була “добровольча народна армія” С.Булака-Балаховича. У листопаді 1920 р., напередодні прориву у радянську Білорусію,

формування Балаховича досягли приблизно 15 тис. чоловік, серед них було не менше 10 тис. колишніх полонених червоноармійців.

По-друге, так звана 3-я російська армія. На момент відправки на фронт на початку жовтня 1920 р. вона нараховувала близько 6 тис. чоловік, у тому числі 1211 офіцерів. Армія під командуванням генерала Б.С.Перемикіна брала участь разом із петлюрівськими частинами у невдалій спробі прориву на радянську Україну у листопаді 1920 р., сподіваючись прорватися до Врангеля. За дослідженими даними, у цей час вона нараховувала близько 10 тис. чоловік, у тому числі близько 5 тис. колишніх полонених. Після невдалого прориву у Польщу повернулося близько 5 тис. чоловік “перемикінців”.

Близько 6 тис. козаків перебувало у бригадах есаулів А. Сальнікова і В.Яковлєва, а також у окремих полках у складі перемикінських, балахівських і петлюрівських військ. Вони були сформовані з перебіжчиків чи військовополонених з Червоної армії.

Певна кількість військовополонених червоноармійців української національності вступило до армії УНР, у кінці жовтня 1920 р. вона нараховувала більше 40 тис. чоловік. Встановити точну кількість колишніх червоноармійців, які вступили до армії УНР, немає можливості, але очевидно, що їх було декілька тисяч. Певна їх частина перебігла на радянську сторону під час бойових дій у серпні-листопаді 1920 р., взята у полон Червоною армією, загинула, дезертирувала з армії Петлюри і розійшлася по домівках і т.д. Інтерновано було від 19 до 23 тис. чоловік.

Всього у союзних полякам формуваннях, які нараховували у кінці жовтня 1920 р. майже 70 тис. бійців, могли воювати 30 тис. і навіть більше колишніх полонених червоноармійців. Їх подальша доля складалася по різному: хтось повернувся на батьківщину, хтось загинув у боях з Червоною армією, хтось залишився в еміграції.

Близько 1 тис. військовополонених не виявили бажання повернутися на батьківщину, швидше за все не з політичних причин.

Висновки

У дисертації поставлена і вирішена важлива наукова задача, яка полягає у відтворенні відсутньої в українській і зарубіжній історіографії цілісної картини перебування військовослужбовців Червоної армії у польському полоні у 1919-1921 рр. Окрім суто наукових результатів, вона дозволяє краще зрозуміти мотиви чому почастишали за останній час звернення до цієї теми російських та польських істориків і публіцистів, і невщухаюча між ними дискусія про причини, з яких не повернулося із полону десятки тисяч червоноармійців, які побували у ньому.

Аналіз існуючої на сьогодні радянської, української і зарубіжної літератури свідчить, що протягом тривалого часу проблема червоноармійців у польській неволі дослідниками ігнорувалася. У кращому випадку, називалися лише цифри солдат противника, полонених у окремих сутичках і боях. І лише в останні два десятиліття проблема польського полону висунулась до числа, яке не лише викликає науковий інтерес, але і користується підвищеною увагою зі сторони засобів масової інформації, що свідчить про її суспільну актуальність.

У російській історіографії першими до проблеми військовополонених червоноармійців звернулися Ю.В. Іванов, І.В. Міхутіна, Т.М. Сімонова. У центрі їх уваги опинились такі питання, як загальна кількість полонених, чисельність померлих від голоду, захворювань, холоду, розстріляних, випадки жорстокого поводження і т.д. Тобто спостерігалось певне розширення кола аспектів проблеми, що вивчається. Г.П. Матвеев у своїх статтях суттєво розширив пізнання таких питань, як загальна чисельність захоплених у полон червоноармійців і їх реальна кількість у спеціалізованих фронтових і тилкових закладах, повороти їх долі протягом перебування у неволі. Н. Райський, який присвятив свою працю вивченню проблеми репатріації полонених, інтернованих і заручників із Польщі, торкається і

деяких інших аспектів, зокрема присвячених умовам, що панували у польських таборах.

У польській історіографії найбільший вклад у вивчення проблеми привніс З.Карпус, який присвятив одну із своїх монографій. У ній він висвітлив такі питання, як еволюція системи закладів зі справ полонених і спеціалізованих закладів для їх утримання, умови утримання у таборах, загальна чисельність полонених і рівень смертності серед них, полонені червоноармійці у російських, українських і білоруських антирадянських формуваннях, репатріація військовополонених у 1921 р., доля інтернованих союзників Польщі. Йому ж належить більшість статей у різних наукових і суспільно-політичних періодичних виданнях. Впадає в око його повне ігнорування такого питання, як полонені на фронті, а також не досить висока достовірність його підрахунків загального числа полонених червоноармійців і кількість померлих.

У цілому ж варто відзначити, що існуюча на даний момент література предмета характеризується відсутністю цілісного монографічного дослідження, присвяченого усім етапам перебування червоноармійців у польському полоні. У центрі уваги дослідників все ще залишаються переважно спірні питання, які стосуються головним чином кількості червоноармійців, які потрапили у полон і там померли.

Довгий час всебічну розробку теми стримувало відсутність доступу до матеріалів, які зберігаються у польських і російських архівах. Ситуація почала змінюватись у 1990-ті рр., коли на сторінках польських і російських наукових журналів, а також у газетах почали друкуватися окремі архівні документи. Їх спільною рисою була тенденціозність у відборі. Російські публікатори друкували документи, які показували нелюдські умови, що панували у польських закладах для полонених червоноармійців. Поляки намагалися довести, що хоч умови і були далеко не кращими, але у цьому були винні об'єктивні обставини.

Першою серйозною публікацією джерел варто вважати збірник у двох частинах про табір у Тухолі, підготовлений З.Карпусом і В.Резмером, у який увійшов великий пласт джерел, що збереглися у центральних і воєводських архівах Польщі. Але він може бути документальною основою монографії лише одного табору із багатьох, до того ж введеного у дію лише у травні 1920 р. Справжній прорив у вивченні проблеми став можливим лише після виходу у світ щоденних зведень Оперативного відділу Верховного командування Війська Польського, а також збірника документів і матеріалів “Красноармейцы в польском плену в 1919-1922 гг.”. Якщо перше видання дозволяє з високим ступенем достовірності встановити чисельність червоноармійців, які опинилися в руках поляків на фронті, до друге дає можливість висвітлити практично всі аспекти долі військовослужбовців Червоної армії безпосередньо після взяття у полон, так і у стаціонарних закладах, трудових командах і антирадянських формуваннях. У наукових працях матеріали вказаних збірників лише частково використані Г.П.Матвеевим, особливо зведення Оперативного відділу, з якими крім нього поки що ніхто не працював.

На нашу думку, вони стали доступними, дякуючи вищевказаним і деяким іншим публікаціям джерела, у сукупності із залученими до дослідження матеріалами архівів Польщі (Центральний військовий архів, Архів нових актів) і Росії (Архів зовнішньої політики Російської Федерації, Російський державний військовий архів, Російський державний архів соціально-політичної історії), а також даними, які залучені зі сторінок періодики і мемуарів учасників і свідків подій, створили достатню документальну базу для реалізації дослідницької програми, сформульованої у вступі до дисертації.

Підрахунок, проведений на основі щоденних зведень III (оперативного) відділу Верховного командування Війська Польського за 1919-1921 рр., співставлених з іншими як польськими, так і радянськими документами, показує, що у польсько-російській суперечці про загальну чисельність

полонених червоноармійців ближче до істини підійшли російські історики. Варто погодитися з Г.П.Матвєєвим, що за 20 місяців польсько-радянського збройного конфлікту 1919-1920 рр. у руках поляків побувало не менше 206 тис. військовослужбовців Червоної армії. Саме побувало у руках фронтових частин, а не було поставлено на облік у стаціонарних таборах і трудових командах, які знаходилися до кінця квітня 1921 р. у підпорядкуванні Міністерства військових справ Польщі. Був також підтверджений висновок Г.П.Матвєєва стосовно динаміки взяття у полон за роками: не менше 29 293 чоловік у 1919 р. і 177 584 чоловіки на другий рік конфлікту. Єдине уточнення було зроблено нами у питанні про чисельність живих полонених на кінець 1919 р. Г.П.Матвєєв не врахував 1 400 полонених, які утримували на пересильній станції Литовсько-Білоруського фронту у Білостоці.

Активні військові дії Польщі спочатку проти українських держав, а потім і радянської Росії призвели до появи нової для молодого польської держави і його збройних сил проблеми військовополонених. За об'єктивними причинами, до листопада 1918 р. вона для поляків не існувала, долею всіх полонених на їх території займалися німці й австрійці.

Відсутність необхідного досвіду стала причиною того, що на перший час полонені безпосередньо з фронту направлялись у колишні австрійські стаціонарні табори для військовополонених, дислоковані у Малій Польщі і підпорядковувалися Міністерству військових справ. Однак, дуже швидко з'ясувалося, що багато із полонених хворі, у тому числі і інфекційними захворюваннями, у зв'язку з чим реальні обриси набуває загроза виникнення у країні епідемії тифу, дизентерії і навіть холери.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

I. ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Archiwum akt nowych (AAN)

1. Instytucji wojskowe.296/I-45.
2. Posiedzenia Rady Ministrów.19391/20.
3. Posiedzenia Rady Ministrów . 13903/21.
4. Rosyjski polityczny komitet w Polsce. Sygn. 39.

Centralne archiwum wojskowe (CAW)

5. 1 Armia. I.311.1.27.
6. 1 Armia. I.311.1.35.
7. 1 Armia. I.311.1.49.
8. 1 Armia. I.311.1.128.
9. 1772/89/1788.
- 10.1772/89/1789.pt.1.
- 11.1775/89/327.
- 12.2 Armia. I.311.2.148.
- 13.2 Armia. I.311.2.151.
- 14.2 Armia. I.311.2.218.
- 15.2 Armia. I.311.2.235.
- 16.2 Armia. I.311.2.236.
- 17.2 Armia. I.311.2.289.
- 18.2 Armia. I.311.2.332.
- 19.3 Armia. I.311.3.135.
- 20.3 Armia.I.311.3.135.
- 21.2 Armia. I.310.3.188.
- 22.4 Armia.I.311.4.58.
- 23.4 Armia.I.311.4.187.
- 24.4 Armia.I.311.4.460.

- 25.5 Armia. I.311.5.20.
- 26.6 Armia.I.311.6.232.
- 27.6 Armia.I.311.6.381.
- 28.Front Litewsko-Białoruski. I. 310. 3. 12.
- 29.Front Litewsko-Białoruski. I.310.3.55.
- 30.Front Litewsko-Białoruski. I.310.3.233.
- 31.Gabinet Ministra. I.300.1.402.
- 32.MSWojskowych. Departament Zdrowia. I.300.62.31.
- 33.Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego (NDWP). Szefostwo Sanitarne. I.301.17.48.
34. Oddział I Mobilizacyjno-organizacyjny Sztabu MSWojskowych. I.300.7.93.
- 35.Oddział I Mobilizacyjno-organizacyjny Sztabu MSWojskowych. I.300.7.118.
- 36.Oddział IV NDWP. I.301.10.334.
- 37.Oddział IV NDWP. I.301.10.343.
- 38.Oddział IV NDWP. I.301.10.344.
- 39.Oddział IV NDWP. I.301.10.346.
- 40.Oddział IV NDWP.I.301.10.352.
- 41.Oddział IV NDWP.I.301.10.49.
- 42.Oddział robotniczy jeńców № 111/II. I.336.15.
- 43.Samodzielny referat informacyjny Dowództwa Okręgu Generalnego (SRI DOK). I. I.371. 1/A.24.
- 44.SRI DOK I. I.371. 1/A.23.
- 45.SRI DOK I. I.371.1/A. 24.
- 46.SRI DOK I. I.371.1/A. 25.
- 47.SRI DOK I.I.371.1/A.28.
- 48.SRI DOK V. I.371.5/A.62.
- 49.SRI DOK V. I.371.5/A.73.
- 50.SRI DOK V. I.371.5/A.80.
- 51.SRI DOK V. I.371.5/A.121.
- 52.SRI DOK VI. I.371.6/A.6.

Wojewódzkie archiwum państwowe w Łodzi

- 53.Urząd wojewódzki Łódzki. Sygn.79a.

Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ)

- 54.Российско-украинская делегация. Оп.6. П.207. Д.18910.(1922).

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

- 55.Ф.471. Оп.2.Ед.хр.25.
56.Ф. 1196. Оп.2. Д.70.
57.Ф.1183.Оп.3.Д.354.
58.Ф.2001.Оп.2.Ед.хр.629.

Российский государственный военный архив (РГВА)

- 59.Ф. 104. Оп.15. Д. 58.
60. Ф. 1196. Оп.2. Д.123.
61.Ф.1196.Оп.2. Д. 222.
62.Ф.1434. Оп.3. Д.20.
63.Ф.1483. Оп.2.Д.32.
64.Ф.1483. Оп.2.Д.68.
65.Ф.1483. Оп.2. Д.170.
66.Ф.2001.Оп.2.Д.629.
67.Ф.308. Оп.4. Д.2.
68.Ф.3226. Оп.1. Д.2.
69.Ф.3226. Оп.1. Д.46.
70.Ф.471. Оп.2. Д.25.
71.Ф.1196. Оп.2. Д.123.

II. Опубліковані джерела

- 72.Борис Савинков на Лубянке. Документы. М., 2001.
73.Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.II - IV. М.: Наука,1964 -1966.
74.Иванов Ю.В. Задолго до Катыни. Красноармейцы в аду польских концлагерей // Военно-исторический журнал. 1993. № 12.
75.Иванов Ю.В., Филимошин М.В. «Все пленные были парализованы ужасами» // Военно-исторический журнал. 1995. №5.
76.Красноармейцы в польском плену в 1919-1922 гг. Сборник документов и материалов. М.: Летний сад, 2004.
77.Нелипович С.Г. «Вынуждены были подвергаться всевозможным истязаниям и издевательствам со стороны польских палачей». Архивные документы свидетельствуют о бедственном положении военнопленных во время советско-польской войны 1920 года // Военно-исторический журнал. 2001. №12.

- 78.«Опять бьют бичом, прошибают головы камнями». Русские в польских концентрационных лагерях 1920-1924 гг. Публикацию подготовила к.и.н. Т. Симонова // Источник. 2001. №3.
- 79.Польско-советская война 1919-1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). Ч.1, П. М., 1994.
- 80.Симонова Т.М. Поле белых крестов. Русские военнопленные в польском плену // Родина. 2001. №4.
- 81.Советская Украина и Польша. Сборник дипломатических документов и исторических материалов. Харьков, 1921.
82. Тухачевский М.Н. Избранное. Т.1. 1919-1927 гг. М., 1964.
- 83.Тухачевский М. Поход за Вислу. Лекции, прочитанные на дополнительном курсе Военной Академии РККА 7-10 февраля 1923 года. На правах рукописи. Б.м. [Смоленск], 1923.
- 84.Bij bolszewika. Rok 1920 w przekładzie historycznym i literackim. Kraków, 1990.
- 85.O niepodległą i granice. T. I. Komunikaty Oddziału III Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. 1919-1921.Warszawa – Pułtusk, 1999.
- 86.Piłsudski J. Pisma zbiorowe.T.5. Warszawa, 1937.
- 87.Piłsudski J. Rok 1920. Tuchaczewski M. Pochód za Wisłę. Łódź, 1989.
- 88.Pierwsza wojna polska (1918-1920). Zbiór komunikatów prasowych Sztabu Generalnego (za czas od 26.XI 1918 do 20. X. 1920 r.), uzupełniony komunikatami Naczelnego Komendy Wojska Polskiego we Lwowie (od 2.XI. 1918 do 23. XI. 1918 r.) i Dowództwa Głównego Wojska Polskiego w Poznaniu (od 11.I. 1919 do 14. IX. 1919 r.). Warszawa, 1920.
- 89.Raport General Comite international de la Croix-Rouge sur son activé de 1921 á 1923. Geneve, [1923].
- 90.Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i dokumentach. Warszawa, 1990.
- 91.Rostworowski S. Listy z wojny polsko-bolszewickiej 1918-1920. Warszawa, 1995.
- 92.Sejm Ustawodawczy RP. Sprawozdania stenograficzne. 127 posiedzenie z 5 marca 1920 r. Warszawa, 1920.
- 93.Sześć listów Józefa Piłsudskiego do Stanisława Szeptyckiego z okresu wojny polsko-radzieckiej // Dzieje Najnowsze. 1971. №3.
- 94.Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów. Opracował J. Cisek. Londyn, 1990.

95. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914-1923. Cz.I. Opracowali Z.Karpus, W.Rezmer. Toruń: Adam Marszałek, 1997.
96. Tuchola. Obóz jeńców i internowanych 1914-1923. Cz.II. Choroby zakaźne i walka z nimi (1920-1922). Toruń: Adam Marszałek, 1998.
97. Za Ojczyznę. Bitwa Warszawska 1920 r. w dokumentach, literaturze i pieśniach. Wybór i opracowanie L.Łochowski. T.1. Warszawa, 2001.

III. Щоденники та спогади

98. Антонау І.Г. Успаміны аб польскай окупацыі Горадзеншчыны у 1919-1921 гг. Малюнки гвалту і здзеку фацеэтных польскіх паноу на Беларусі (мае перажываньні) Б.м., 1921.
99. Вальден Н.А. В польском плену. Записки // Новый мир. 1931. №5.
100. Волицький Василь. На Львів і Київ. Военні спогади 1918-1920. Торонто, 1963.
101. Равич Н. Молодость века. М., 1967.
102. Степанов И.С. С Красной армией на панскую Польшу. Впечатления и наставления. М., 1920.
103. Тютюник Ю. З поляками проти України. Харків, 1924.
104. Шухевич С. Спомини з української галицької армії (1918-1920). Частина V. Від квітня 1919 до серпня 1920. Львів, 1928.
105. D´Abernon Vhr. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 r. Warszawa, 1932.
106. Handelsman M. W piątym pułku legionów. Dwa miesiące ofensywy litewsko-białoruskiej. Zamość, 1921.
107. Kawczak S. Milkące echa. Wspomnienia z wojny 1914-1920. Warszawa, 1991.
108. Kossak T. Wspomnienia wojenne. Kraków, 1925.
109. Kukiel M. Moja wojenka na Ukrainie. Wiosna 1920 r. Warszawa, 1995.
110. Latinik F. Bój o Warszawę. Rola wojskowego gubernatora i 1-szej armii w bitwie pod Warszawą w 1920. Bydgoszcz, [b.d.].
111. Lepecki M.B. W blaskach wojny. Warszawa, 1926.
112. Ligocki E. Nowa legenda. Warszawa, 1921.
113. Lipiński W. Od Wilna po Dynaburg (Wspomnienia z ofensywy 5 p.p. legionów). Warszawa, 1920.
114. Odrowąż-Szukiewicz H. Świadcowie wydarzeń 1918-1922. Archiwalia mogił żołnierskich na Powązkach Wojskowych. Warszawa, 1990.

115. Pietrzak H. Sześć lat wojny. (Pamiętnik polskiego żołnierza). 1914-1920. Łódź, 1936.
116. Pietrzykowski T. Odwrót... Garść wspomnień i obrazków wojennych z czasu walk bolszewickich 1920 r. na podstawie pamiętnika adjutanta 67 p.p. (9p. Strz.Włp). Poznań, 1926.
117. Świtalski K. Diariusz 1919-1935. Warszawa: Czytelnik, 1992.
118. Więziągowski K. Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Bolszewicki przewrót. Warszawski epilog. Londyn, 1972.
119. Z doświadczeń ostatnich tygodni // Bellona. 1920. № 7.
120. Żeligowski L. Wojna w roku 1920 (Wspomnienia i rozważania). Warszawa, 1930.
121. Borkiewicz A.J. Dzieje 1-go pułku piechoty legionowej (lata wojny polsko-rosyjskiej 1918-1920). Warszawa, 1929.
122. D'Abernon Vhr. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata pod Warszawą 1920 r. Warszawa, 1932.

V. Періодичні видання

123. Новая Польша. 2000-2005.
124. Niepodległość. N.York–London, 1990.
125. Bellona. 1919-1939.

VI. Довідково-інформаційні видання

126. Гриф секретности снят. М., 1993.
127. Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование. М., 2001.
128. Encyklopedia wojskowa. T.1. Warszawa, 1931.
129. Księga pamiątkowa 4 szw. 4 p.uł. Zaniemieńskich "Dzieci Kujawskich". Włocławek, 1929.
130. Lista strat Wojska Polskiego. Polegli i zmarli w wojnach 1918-1920. Warszawa, 1934.
131. Dziesięciolecie wojsk VI Okręgu Korpusu. Leopoli, 1928.
132. Dziesięciolecie intendantury Polskiej Siły Zbrojnej. 1918-1928. Warszawa, 1928.

IV. Монографії і статті

133. Алексеев Ю.А. Казачьи формирования в Польше в 1920 г. // Третьи петербургские военно-исторические чтения молодых ученых. СПб., 1999.
134. Аптекарь П. Ненужная «Контрактынь» // Независимая газета. 1994. 9.09.
135. Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914-1923. Т.2. Львів, 1998.
136. Гражданская война на Украине 1919-1920. Т.Ш. Киев, 1967.
137. Дайнес О. Точка над могилами в Польше и России // Российские вести. 2001.21.02.
138. Иванов Ю. Замалчивание фактов – не лучший путь к добрососедству // Российский вестник. 1994.12.04.
139. Какурин Н.Е., Меликов В.Е. Война с белополяками 1920 г. М., 1925.
140. Карпус З. Факты о советских военнопленных в 1919-1921 гг.// Новая Польша. 2000. № 11(14).
141. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении. Юрьев, 1917.
142. Матвеев Г. Настало время «товарищей считать» // Парламентская газета. 2001.21.03.
143. Матвеев Г. Оставлены на поле боя...Как поступала 14-я польская пехотная дивизия с пленными красноармейцами // Родина. 2004. №7.
144. Матвеев Г.Ф. Еще раз о численности красноармейцев в польском плену // Новая и новейшая история. 2006. №3.
145. Матвеев Г.Ф. О численности пленных красноармейцев во время польско-советской войны 1919-1920 годов // Вопросы истории. 2001. № 9.
146. Милевский С. Об отношении к пленным красноармейцам // Новая Польша. 2001. №3.
147. Михутина И.В. Польско-советская война 1919-1920 гг. М., 1994.
148. Михутина И.В. Так сколько же советских военнопленных погибло в Польше в 1919-1921 гг.? // Новая и новейшая история. 1995. №3.
149. Ольшанский П.Н. Рижский договор и развитие советско-польских отношений 1921-1924 гг. М., 1974.
150. Поиски «анти-катыни». Интервью Вацлава Радзивиловича с Борисом Носовым // Новая Польша. 2000. №11.
151. Полонська-Василенко Н. Історія України. Київ, 1995.
152. Полторак С.Н. Победоносное поражение. С-Пб., 1994.
153. Помяновский Е. К истории дезинформации // Новая Польша. 2005. №5 (64).

154. Прушинський М. Драмат Пілсудського. Війна 1920 р. Київ, 1997.
155. Райский Н.С. Польско-советская война 1919-1920 годов и судьба военнопленных, интернированных, заложников и беженцев. М., 1999.
156. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Київ, 1999.
157. Симонова Т.М. Поле белых крестов. Русские военнопленные в польском плену // Родина. 2001. №4.
158. Скарадзинский Б. Красные кацапы и польские паны // Новая Польша. 2000. №11.
159. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Київ–Філядельфія, 1997.
160. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації бойових дій Українських Збройних сил 1917-1921. Київ, 1995.
161. Филимошин М.В. Трагедия плена: « Я стрелял в десятки людей только потому, что... они выглядели как большевики»// Военно-исторический журнал. 2001. № 2.
162. Яжборовская И.С., Парсаданова В.С. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. М.: Academia, 2005.
163. Achmatowicz A. Strzałków to nie Katyń, Tuchola nie Miednoje // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. XXIII.1995.
164. Ajnenkiel A. Wojna polsko-sowiecka w ocenie specjalistów amerykańskiego Army War College // Rok 1920. Z perspektywy osiemdziesięciolecia. Warszawa, 2000.
165. Aleksandrowicz S. Zarys historii wojennej 13-go pułku ułanów Wileńskich. Warszawa, 1928.
166. Bobrownicki-Libchen T. Armia gen. Śmigłego-Rydza w manewrze z nad Wieprza // Bellona. 1930. T.XXXVI. Z.1.
167. Borkiewicz A.J. Dzieje 1-go pułku piechoty legionowej (lata wojny polsko-rosyjskiej 1918-1920). Warszawa, 1929.
168. Camon H. Zwycięski manewr marszałka Piłsudskiego przeciw bolszewikom. Sierpień 1920. Studia strategiczne. Warszawa, 1930.
169. Ciałowicz J. Manewr na Mozyrz i Kalinkowicze. 4.III – 12.III.1920. Warszawa. 1925.
170. Cud nad Wisłą i wojna polsko-bolszewicka 1920 r. Warszawa, 1920.
171. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921. Opole, 1993.
172. Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda. Kraków, 1997.

173. Dąbrowski O. Zarys historii wojennej 3-go pułku strzelców Podhalańskich. Warszawa, 1929.
174. Demkowski P. Bój pod Wołkowyskiem 23-24 września 1920 r. Warszawa, 1924.
175. Faury. Bitwa pod Warszawa // Bellona. 1921. №8.
176. Faury L. La bataille de Varsovie // Revue militaire. Paris, 1922. №9.
177. Grabiec J. Jak odzyskaliśmy Wolną Ojczyznę i jak obroniliśmy ją przed wrogiem. Warszawa, 1921.
178. Gruszecki E. Zarys historii wojennej 3-go pułku szwoleżerów Mazowieckich imienia pułkownika Kozińskiego. Warszawa, 1929.
179. Grzybowski M.M. Wojna polsko-rosyjska 1920 r. w Płocku i na Mazowszu. Płock, 1990.
180. Hanak D. Jeńcy sowieccy w obozach polskich 1919-1921 // Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej. 1995. №18.
181. Herkner W.S. Zarys historii wojennej 2-go pułku ułanów Grochowskich im. Gen. Józefa Dwernickiego. Warszawa, 1929.
182. Jacynik. Działania 30 p. strzelców Kaniowskich pod Kozianami // Bellona. 1921. №5.
183. Jonca K. Wojna polsko-bolszewicka w dokumentach niemieckiej dyplomacji. Wrocław, 2002.
184. Juskiewicz R. Działania militarne na Mazowszu północnym i w korytarzu Pomorskim. 1920 rok. Warszawa, 1997.
185. Kampania roku 1920 w świetle prawdy. Lwów, 1924.
186. Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997.
187. Karpus Z. W odpowiedzi M.W.Filimoszinowi // Przegląd Historyczno-Wojskowy. 2001. № 2 (187).
188. Karpus Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w latach 1919-1920. Toruń: Adam Marszałek, 1999.
189. Karpus Z., Karpus K. Problem jeńców wojennych w stosunkach polsko-sowieckich w latach 1918-1921 // W kraju i na wychodźstwie. Toruń, 2001.
190. Koseski A. Białoruskie formacje zbrojne // Polska-Białoruś 1918-1945. Warszawa, 1994.
191. Kukiel M. Moja wojaczka na Ukrainie wiosną 1920 r. Warszawa, 1995.
192. Kumaniecki J. Repatryacja Polaków po wojnie polsko-radzieckiej w latach 1921-1924 // Przegląd Wschodni. T.1. Cz.1.1991.

193. Kutrzeba T. Bitwa nad Niemnem (wrzesień-pazdziernik 1920 r.). Warszawa, 1926.
194. Kutrzeba T. Walka o Grodno i Lidę. Szkic historyczno-operacyjny z walk 2 Armii w r. 1920 // Bellona. 1920. №7.
195. Künstler S. Nasza ofensywa sierpniowa. Warszawa, 1920.
196. Legieć J. Armia URL w kampanii polsko-bolszewickiej 1920 r. Łódź, 1999.
197. Lewiński Z. Zagon na Koziatyn // Bellona. 1921. №4.
198. Lipiński W. Wojna polska rok 1918-1920. Warszawa, 1933.
199. Łukomski G. Walka RP o kresy północno-wschodnie 1918-1920. Polityka i działania militarne. Poznań, 1997.
200. Łukomski G., Polak B. W obronie Wilna, Grodna i Mińska. Front litewsko-Białoruski wojny polsko-bolszewickiej 1918-1920. Warszawa, 1994.
201. Łukomski G., Polak B., Wrzosek M. Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920. T.1,2. Koszalin, 1990.
202. Machrey R. Poland 1914-1931. London, 1932.
203. Maćkowski. Działania bojowe 7 p.p. Legionow w czasie od 20.9. do 25.9.20 // Bellona. 1920. Z.11.
204. Maćkowski. Wypad 7 p.p. na Żabinkę dnia 25-26.VIII.1920 // Bellona. 1921. №11.
205. Małyszko A. [Sikorski W.] O roku 1920. Z powodu pracy Józefa Piłsudskiego «Rok 1920». Warszawa, 1925.
206. Materski W. Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych między II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. Warszawa, 2002.
207. Myrek K. Zarys historii wojennej 3-go pułku artylerii polowej legionów. Warszawa, 1928.
208. Nowak A. Wojna polsko-bolszewicka (1919-1920) w hisiorioGRAFII ostatnich lat: przełom czy nowe problemy? // Europa Środkowa i Wschodnia w XX wieku. Warszawa– Łowicz, 2004.
209. Nowicki R. Jeńców otoczono troskliwą opieką // Promocje kujawsko-pomorskie. 2001. №11(107).
210. Odrowąż-Szukiewicz H. Świadkowie wydarzeń 1918-1922. Archiwalia mogił żołnierskich na Powązkach Wojskowych. Warszawa, 1990.
211. Odziemkowski J. Bitwa nad Wisłą // Rok 1920. Z perspektywy osimdziesięciolecia. Warszawa, 2000.
212. Odziemkowski J. Cyców 1920. Warszawa, 1992.
213. Paszkiewicz G. Wypad na Kliczew. 12.XII.1919. Epizod walk 14 dywizji piechoty Wielkopolskiej nad Berezyną // Bellona. 1924. T.XIII.

214. Perkowicz E. Bitwa pod Warszawą w sierpniu 1920 i jej kryzys // Bellona. 1925. T.XIX.
215. Piskor T. Działanie dywizji kawalerii na Ukrainie od 15.IV. do 20.VI. 1920 roku. Warszawa, 1926.
216. Pruszyński M. Dramat Piłsudskiego. Wojna 1920 r. Warszawa, 1994.
217. Rok 1920 na Podlasiu. Biała Podlaska, 1991.
218. Rok 1920. Z perspektywy osiemdziesięciolecia. Warszawa, 2001.
219. Rudzki S. Zarys historii szpitalnictwa wojskowego w Polsce. Warszawa, 1927.
220. Rybicki A. Jeńcy wybrali Polskę // Nasz Dziennik. 20.11.2002.
221. Sadowski J. Boj pod Brzostowicami. Warszawa, 1928.
222. Sikorski W. Nad Wisłą i Wkrą. Studium z polsko-rosyjskiej wojny 1920 r. Lwów–Warszawa, 1928.
223. Skaradziński B. Polskie lata 1919-1920. T.2. Sąd Boży. Warszawa, 1993.
224. Soninski J. Zarys historii wojennej 11-go pułku ułanów legionowych. Warszawa, 1928.
225. Szczepański J. Społeczeństwo Mazowsza wobec najazdu bolszewickiego 1920 roku // Rok 1920. Z perspektywy osiemdziesięciolecia. Warszawa, 2000.
226. Szczepański J. Społeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku. Warszawa-Pułtusk, 2000.
227. Tarczyński M. Rosja szuka anty-Katynia // Gazeta Wyborcza. 1995.19.08.
228. Tomaszewski A. Zarys historii wojennej 63-go Toruńskiego pułku piechoty. Warszawa, 1929.
229. Turski M. Lista rozbieżności // Polityka. 1994.3.12. №49.
230. Wagner G. Deutschland und der polnisch-sovietischen krieg 1920. Wiesbaden, 1979.
231. Weygand [M.] Bitwa o Warszawę. Odczyt wygłoszony w Brukseli. Warszawa, 1930.
232. Wojciechowska B. Bolszewicy pod Strzałkowem. Rzecz o obozie jeńców i internowanych z czasów wojny polsko-bolszewickiej. Poznań, 2001.
233. Wrzosek M. Bitwa Warszawska. Rola militarna i znaczenie // Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe. Warszawa, 1991.
234. Wyszczelski L. Niemen 1920. Warszawa, 1991.
235. Zając J. Bitwa 5-tej Armii nad Wkrą // Bellona. 1925. T.XIX.

Додатки.

Додаток А

Karta przyjęcia do Szpitala.

Do szpitala Grodzieskiego W.P. Praga (513)

przyjęt bez książki żoldu:

Nr. głównej księgi chorych 961

Imię i nazwisko: Ladomir Paweł
(Pierwsze imię podkreślić.)

Pułk i t. d. _____

Kompanja i t. d. Komp. Rob. N 31 Czapadła

Szaryta Jeurec ukraiński

Dzień, rok urodzenia 20. II. 1900 powiat (obwód) Skatlat
miejsce Luka Mata kraj i t. d. Galicyja

Religja grecko kat zawód cywilny rolnik

Dzień, rok wstąpienia do służby 20. II. 1919
sposób powoływany

Powiat poboru Skatlat miejsce zamieszkania Luka Mata

Zonaty? imię i nazwisko żony _____
familiijne _____

imię i nazwisko ojca Marko
matki Magda Hho Hauricy

Stanowisko lub zawód ojca rolnik
matki _____

Miejsce zamieszkania ojca Luka Mata
matki _____

W razie potrzeby podać legitymację wojskową:

Rodzaj zranienia lub choroby Ostry nielęty kiesz.

Przybył z oddziału Komp. Rob. 21 Czapadła
dnia 1. IX. 19 ze szpitala i t. d. w? _____

Odszedł do oddziału (jak?) cdnie przez Hhoj Homy z Homan
dnia 20. II. 19 przeniesiony do szpitala i t. d. w _____
gdzieindziej (jak? gdzie?) _____

Otrzymał żold szpitalny od _____ do 1. IX. 19 Mk. _____ f. _____
żold wojenny zaprosiwszy 20 wsiemi Mk. _____ f. _____

Razem . . . k. _____ f. _____

[Signature]

№ 74 59 Y-19 21205 Drukarnia laboratoryjny O. G. W.

Додаток А1

Posiadane wyekwipowanie w dniu przyjęcia

<p>A. Części umundurowania:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>staniec, czapka, szalik</i> 2. <i>kamizelka, koscioła</i> 3. <i>spodnie, drzewki</i> 4. <i>Загороскиний Платок.</i> 5. _____ 6. _____ 7. _____ <p>B. Części wyekwipowania:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____ 6. _____ 7. _____ 8. _____ 9. _____ 10. _____ <p>C. Broń i przybory:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____ <p>D. Przybory techniczne:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. _____ 2. _____ 3. _____ 	<p>E. Własne ubranie i rzeczy:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____ 6. _____ 7. _____ 8. _____ 9. _____ 10. _____ <p>F. Pieniądze i rzeczy wartościowe:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. _____ 2. _____ 3. _____ 4. _____ 5. _____ 6. _____ <p>Zgodny odbiór rzeczy wartościowych pod F. potwierdza:</p> <p style="text-align: center;">Zarząd Kasy.</p> <table border="0" style="width: 100%; margin-left: auto; margin-right: auto;"> <tr> <td style="text-align: center; width: 50%;">_____ Inspektor szpitala polowego</td> <td style="text-align: center; width: 50%;">_____ Inspektor szpitala polowego</td> </tr> </table> <p>Powyższe przedmioty z powrotem otrzymałem</p> <p style="text-align: center;">(Nazwisko i starża).</p> <p style="text-align: center;">_____, dnia _____ 19____</p> <table border="0" style="width: 100%; margin-top: 20px;"> <tr> <td style="width: 50%;">_____ Inspektor szpitala polowego.</td> <td style="width: 50%;">_____ Podoficer magazynu.</td> </tr> </table>	_____ Inspektor szpitala polowego	_____ Inspektor szpitala polowego	_____ Inspektor szpitala polowego.	_____ Podoficer magazynu.
_____ Inspektor szpitala polowego	_____ Inspektor szpitala polowego				
_____ Inspektor szpitala polowego.	_____ Podoficer magazynu.				

Додаток Б

Wzór L. 16.

Szpital zakładny obozu jeńców 487
Tuchola

(1896)^w
 1149

2788

Karta skonu.

Nazwisko i imię Katych Alexander
 Miejscowość: Jezdowice - Łkatecznoluz.
 Stopień wojskowy: jeńca bolszewicki

Przydział taktyczny _____
 Wiek 1900
 Wyznanie prawosławny
 Dzień i godzina skonu 9.I. 1921.
 Przyczyna śmierci Typhus recurrens et typhoidis
 Podlega (nie podlega) sekcji _____

Tuchola, dnia 9.I. 1921 r.

[Signature]
 Dowódca Szpitala

[Signature]
 Ordynator

Додаток В

219. B.

OBRZEŻENIOWA
FELTBERGA
TWIERDZA BRZEŚĆ-LITEWSKI

Armja bolszew.
(bolszewicka, polnische-ukrainische t. d.)

KARTA EWIDENCYJNA

dla jeńców wojennych.

1	Imię i nazwisko	<i>Kurinnicow Michaił</i>	
2	Wiek (data urodzenia) . .	<i>1880 6/3.</i>	
3	Szarża wojskowa	<i>młodszy pisarz</i>	
4	Przynależność państwowa i narodowość	<i>Rosjanin</i>	
5	Przynależność do gminy .	<i>Moława</i>	
6	Oddział wojskowy, przy którym jeńiec służył	<i>13 oddziału pola koljary</i>	
7	Gdzie i kiedy wzięty do niewoli . . .	<i>5 Mińska na dworcu kol.</i>	
8	Wzięty przemocą czy dezertjer	<i>przemocą</i>	
9	Co odebrano jeńcowi Rzeczy Gotówka	skarbowe	
		prywatna (depozyt)	<i>1000 rubl. prywatna</i>
		skarbowe	
		prywatne skonfisk.	<i>matarka</i>
10	Kryzopsis jeńca	wzrost	<i>średni</i>
		kolor włosów	<i>szaty</i>
		znaki szczególne . .	
11	U W A G I	<i>Formosany przez st. wojsk. przez lot. do Armatkove.</i>	

Niniejsza karta ewidencyjna wypełniona została dn. 25/10/19.
przez DOWÓDCĘ OBOZU *J. B. Pielnyj*
Nę porządkowy 280/b. Podpis *Antkewicz*

UWAGA 1. Niniejszą kartę ewidencyjną wypełnić w 2 egzemplarzach. Jeden egzemplarz służyć do użytku ewidencji obozu, drugi wysłać należy do M. S. W. z odnośną stacją pocztową (na odwrotnej stronie karty) do którego obozu jeńiec jest odesłany.

UWAGA 2. Odebraną jeńcom gotówkę skarbową złożyć w kasie operacyjnej jako zdobycz wojenną. Rzeczy skarbowe i prywatne skonfiskowane (broń, amunicja, narzędzia mogące służyć do ucieczki, jak pilniki, nożyce do drutu i t. d., mapy, karty, kompasy, piśma, odezwy, książki podejrzanego treści politycznej) oddać do magazynów wojskowych. Pieniądze prywatne (ponad 100 mk., 100 rb., 200 kor.) przyjąć do depozytu i przesłać wraz z tą kartą ewiden. do obozu jeńców, gdzie zostaną przechowane jako depozyt jeńca.

Додаток Д

Додаток Е

Додаток 3

Додаток К

Додаток Л

Додаток М

Додаток Н

Додаток П

Додаток Р

Додаток С

Додаток Т

Додаток У

